

ՄՈՒՐԱԳ ԿԱՐԱՂԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԽՄԵՐԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՌԱԶՄԱՃԱՍԿԱՏՈՒՄ

(1914 - 1917թթ.)

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

МУРАД КАРАПЕТЯН

АРМЯНСКИЕ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИЕ ДРУЖИНЫ
И НАЦИОНАЛЬНЫЕ БАТАЛЬОНЫ
НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ
(1914-1917гг.)

11
A 90544

Издательство "Титутюн" НАН РА
ЕРЕВАН 1999

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՈՒՐԱԴԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ
ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐԸ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ
(1914-1917թթ.)

A 90544

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1999

ԳՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 52

Կ 294

Տպագրվում է Հայաստանի Հանրապետության ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Հ.Ա.ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝

պատմ. գիտ. դոկտոր **Կ.Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ** և

պատմ. գիտ. թեկնածու **Գ.Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ**

Կ 294 **ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Մ.** Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային
գունարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917թթ.)

Եր.. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, 335 էջ :

Աշխատության մեջ նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի և
նյութերի հիման վրա բացահայտվում են հայկական կամավորական
խմբերի և ազգային գունարտակների կազմավորման գործընթացը և
ռուսական զորամասերի կազմում նրանց մարտական գործողությունները
Կովկասյան ռազմաճակատում 1914-1917թթ.:

Գիրքը հասցեագրված է պատմաբաններին և ընթերցող լայն
շրջաններին:

Կ $\frac{0503020913}{703(02)-2000}$

ԳՄԴ. 53.3 (2Հ) 52

ISBN 5-8080-0426-8

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1999

ՆԵՐԱՃՈՒԹՅՈՒՆ

1914թ. ամռանը բռնկված համաշխարհային պատերազմը և գերմանական խմբավորումում Թուրքիայի հանդես գալը արբնացրեց հայ ժողովրդի որոշակի հույսերը՝ ռուսական զենքի օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը և այնտեղ վերականգնել հայկական պետականությունը: Հուսադրող էր պատերազմի մեջ Ռուսաստանի մտնելու՝ պաշտոնական շրջանների կողմից հռչակված զլսավոր նպատակը՝ «արևելքի քրիստոնյաների ազատագրումը»¹:

Պաշտոնական տվյալներով Ռուսական կայսրության յուրաքանչյուր 100 հայից 13-ը զորակոչվեց բանակ. 2 միլիոն 54 հազարի հասնող հայ ազգաբնակչությունը պատերազմի տարիներին ռուսական բանակին տվեց ավելի քան 250000 զինվոր²: Ռուսաստանի դաշնակիցների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի բանակներ զորակոչված հայ մարտիկների թիվն անցնում էր 50 հազարից³: Դրանից բացի, պատերազմի տարիներին 1914-1917թթ. Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծվեցին հայկական ազգային կամավորական և կանոնավոր զորամասեր, որոնց մարտիկներն իրենց սխրանքներով ու հերոսությամբ արժանի ավանդ ներդրեցին բուրբակյան զորաբանակների նկատմամբ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի տարած հաղթանակներում, նպաստեցին ռուսական զենքի փառքի հարստացմանը:

Դեռևս Փարիզի կոնֆերանսի նախապատրաստության ժամանակաշրջանում անհրաժեշտություն առաջացավ հաղթող երկրների պատվիրականությունների վեհաժողովում ներկայացնել նաև տեղեկություններ Առաջին համաշխարհային պատերազմում

¹ «Հայկական հարց», հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 41:

² Տե՛ս Գ.Ղորլանյան, Հայերի մասնակցությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատի վրա 1914-1917թթ.: «Հայրենիք», Բոսթոն, 1927, №2:

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ.6, Ե., 1981, էջ 547:

հայ ժողովրդի մասնակցության, նրա կորուստների և կրած վնասների մասին: Ստեղծվեց հատուկ Բյուրո, որի խնդիրն էր վերոհիշյալ հարցերի գծով նյութերի պատրաստումը: Կային 4 բաժիններ. Պատմաքաղաքական, Տնտեսագիտական, Զննչաքրեագիտական և Ռազմապատմական: Ռազմապատմականը ղեկավարում էր Կովկասյան ճակատի ճանաչված զորահրամանատարներից մեկը՝ հայերի սխրանքներին քաջաժանոք գեներալ Ա.Կուլեբյակինը: Բաժնի խնդիրն էր մանրամասնորեն շարադրել հայկական զինուժի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի մասնակցության պատմությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին և այդ մասնակցության նշանակությունը ռազմական, ստրատեգիական և քաղաքական տեսակետից: Ահա քե ինչ է ասված այդ մասին 1919թ. փետրավարի 5-ին Բյուրոյի նախագահ Հովհաննես Թումանյանին ռազմապատմական բաժնի ղեկավար Ա.Կուլեբյակինի նշած նամակում: «Հայ ժողովրդի համար անհրաժեշտ է որպեսզի Փարիզի հաշտության համաժողովում բոլոր ազգերի և համաշխարհային պատմության առջև նա կարողանա ներկայացնել փաստական ապացույցներ իր ակտիվ, արյունով և անհամար զոհերով հաստատված մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին՝ մեզ դաշնակից տերությունների կողմում, նույնիսկ երբ նա քաջարձակապես միայնակ մնաց այդ անհավասար պայքարում»⁴: Կուլեբյակինը տեղեկացնում էր Բյուրոյին, որ բաժնի կոչին արձագանքել են գեներալներ Լեբեդինսկին, Բազրատունին, Մորելը, Բեժանրեկը, Փիրումովը և ուրիշներ, ներկայացնելով իրենց նկատառումները հայկական կամավորական խմբերի և կանոնավոր զոմարտակների գործունեության վերաբերյալ: Արդյունքներն ամփոփելուց հետո ներկայացվել են Փարիզի հաշտության վեհաժողովում Հայաստանի պատվիրակությանը, որի զինվորական խորհրդարանը գեներալ Գ.Դորդանյանն էր: Կամավորական խմբերին և ազգային զոմարտակներին վերաբերող տեղեկու-

⁴ Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆ.200, ց.1, գ.144, թ.32-33:

քյունների մի մասը քերվում 1. սույն աշխատության մեջ, որոնք սմբողջությամբ շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ:

Սույն աշխատությունում նպատակ է դրվել բազմակողմա-
նիորեն ուսումնասիրել և առարկայորեն ներկայացնել Առաջին հա-
մաշխարհային պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության
միայն մի հատվածը՝ 1914-1917թթ. Կովկասյան ռազմաճակատի
հայկական կամավորական խմբերի և ազգային գումարտակների
կազմավորման և մարտական գործունեության պատմությունը:

Հեղինակի խնդիրն է եղել.

1. Օգտագործելով արխիվային նորահայտ նյութերը ներկա-
յացնել հայկական կամավորական խմբերի և ազգային գումար-
տակների կազմավորման գործընթացը, նրանց կառուցվածքը և
թվակազմը:

2. Բացահայտել ռուսական զորքերի կազմում հայ կամա-
վորական խմբերի և ազգային գումարտակների մասնակցությունը
Կովկասյան ճակատի մարտական գործողություններին, ցույց տալ
նրանց դերը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում:

Ուսումնասիրությունը մեծամասամբ հիմնված է արխիվային
փաստաթղթերի վրա: Աղբյուրագիտական հիմքն այն փաստա-
թղթերն են, որոնք հեղինակը պարբերաբար հավաքել է Ռուսաս-
տանի պետական ռազմապատմական (РГВИА) և արտաքին
քաղաքականության (АВПР) արխիվներից, ինչպես նաև Հայաս-
տանի Հանրապետության պատմության և Հասարակական – քա-
ղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնա-
կան պետական արխիվներից:

Հայկական կամավորական խմբերի և ազգային գումար-
տակների կազմավորման, թվակազմի, կառուցվածքի, համալրման
կարգի և աղբյուրների, ինչպես նաև մարտական գործողություն-
ներին նրանց մասնակցության վերաբերյալ տեղեկությունները
քաղված են հիմնականում Ռուսաստանի պետական ռազմապատ-
մական արխիվի 521-րդ, 2000-րդ, 2100-րդ, Հայաստանի Հանրա-
պետության պատմության պետական արխիվի 121-րդ (Առաջին

համաշխարհային պատերազմում զործող հայկական կամավորական խմբերի և զինվորական ջոկատների մասին փաստաթղթերի հավաքածու), 288-րդ (Հայոց ազգային կենտրոնական Բյուրո), 221-րդ (Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայերի կորուստների որոշող Բյուրո), 57-րդ (Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան), 222-րդ (Թիֆլիսի հայոց ազգային Խորհուրդ), 45-րդ (Գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի անձնական արխիվ) ֆոնդերից:

Բացի արխիվային նյութերից և փաստաթղթերից աշխատանքի համար կարևոր աղբյուրագիտական հիմք են հանդիսացել նաև ժամանակի պարբերական մամուլը⁵, պետական հասարակական, քաղաքական և զինվորական գործիչների աշխատությունները, մենագրությունները⁶, ինչպես նաև ընդհանուր բնույթի աշխատությունները⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայերի մասնակ-

⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914-1917թթ., «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, «Չիքենի», Թիֆլիս, 1914: "Кавказское слово", Тифлис, 1914, "Армянский вестник", Армяне и война, М., 1914-1917гг.: Համառոտ տեղեկագիր Հայոց ազգային Բյուրոյի գործունեության 1915-1917թթ., Թիֆլիս, 1917, "День", Петроград, 1915:

⁶ Ս.Արազյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեհրան, 1982: Գ.Լազյան, Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ, Ե., 1996: Գ.Ղուրանյան, Հայերի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատի վրա 1914-1917թթ., «Հայրենիք» ամսագիր, Բոսրոն, 1927, N2: Գ.Չալխուշյան, Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Ա.Պոլիս, 1920: Г.Мнацаканян, Разрешение Армянского вопроса, М., 1914: Լ.Լյուկեճյան, Չորալար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի օրագրությունը 1914-1917թթ., Բոսրոն, 1924: Ա.Խատիսյան, Զաղաքապետի մը իշխատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոսրոն, 1932, N12: Կ.Սատուկի, Տանկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ 1914-1918թթ., Բոսրոն, 1927: Հ.Երամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1929: Հ.Թումանյան, Երկերի ժողովածու, 6 հատորով, Ե., 1940-1959 թթ., Ե.Գեղամյան, Հայերի ազատագրական շարժումը 20-րդ դարում կամ հայկական հարցի 7-րդ շրջանը, հ.2, Բագու, 1918, Կոմս, Իմ հուշերը, հ.Բ, Բեյրութ, 1952:

⁷ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ.6, Ե., 1981: «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Ե., 1996: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1963: Հուշարձան նվիրված աղյուսակ-դեմոկրատ հնչսկյան կուսակցության քառասնամյակին, Փարիզ, 1930: "Военный Энциклопедический словарь", М., 1984:

ցուրյան հարցերը բնարկվել են մահ խորհրդային և սփյուռքահայ պատմագրության մեջ, լույս են տեսել մի շարք աշխատություններ⁸, որան անդրադարձել են և եվրոպական պատմաբանները⁹, գեներալ Ալենքին, լորդ Ռոբերտ Սեսիլը, Ա.Ֆ.Կերենսկին և ուրիշներ:

Փաստաթղթերը և նյութերն ապացուցում են, որ հայերի կամավորական շարժումը և Կովկասյան ճակատում բուրքական բանակի դեմ կամավորականների մասնակցությունը պատմական անհրաժեշտություն էր, ոչ թե սխալ: 1915-1916թթ. երիտթուրքերի ոճրագործությունը՝ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը ոչ թե հետևանք էլի հայերի՝ ռուսական բանակի կազմում հանդես գալու, այլ օսմանիզմի և պանթուրքիզմի վաղօրոք մշակված ծրագրի իրականացում: Փաստերը ցույց են տալիս, որ շատ բնակավայրերում կամավորական խմբերը փրկեցին հայերին գլխովին բնաջնջումից և ապահովեցին նրանց գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան:

⁸ Н.Г.Корсун, Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946; Н.Г.Корсун, Сарикамышская операция, М., 1937; Н.Г.Корсун, Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915-1916гг., М., 1938. А.О.Арутюнян, Кавказский фронт 1914-1917гг., Е., 1971. Ա.Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կոիվները, Ե., 1984: Ճ.Աղայան, Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Ե., 1982: Հ.Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918թ., Ե., 1997: Հ.Ավետիսյան, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, Ե., 1998: Ա.Համբարյան, Արևմտահայերի 1915թ. կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Ե., 1990: Դ.Ս.Մеликян, Октябрьская революция и Кавказская армия, Е., 1989. Դ.Ս.Մеликян, Источниковедение и историография революционного движения в Кавказской армии в 1914-1918гг., Е., 1972. Մ.Արզումանյան, Արիավիրքից վերածնունդ, Ե., 1973: Մ.Արզումանյան, Հայաստանը 1914-1917թթ., Ե., 1969: Հ.Մինոնյան, Անդրանիկի ժամանակը, Ե., 1996: Գ.Ղարիբջանյան, Ազգային հերոս Անդրանիկը, Ե., 1990: Հ.Շարապետյան, Անդրանիկ, 3 հատորով, Ե., 1992-1994թթ.: Ե.Նիդեճյան, Պանդուխտ, Բեյրութ, 1999:

⁹ Allen W.E.D. and Paul Mouratoff, Caucasian Battlefields (1828-1921), Cambridge, 1953. Е.В.Масловский, Мировая война на Кавказском фронте 1914-1917гг., Париж, 1933. Ս.Աֆանասյան, Սարդարապատի հաղթանակը, Ե., 1991:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ

Պատերազմն սկսելուց անմիջապես հետո, 1914թ. օգոստոսի 2-ին, Կոստանդնուպոլսում կնքվեց դաշնագիր Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև: Ռայխսկանցլեր Բեքման Հոլվեգը, նույն օրն այդ դաշնագիրը բնորոշեց որպես ողբերգական Գերմանիայի համար: Օգոստոսի 6-ին, Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան ֆոն Վանհենհայմը Թուրքիայի մեծ վեզիր Մահմեդ Հալիմ փաշային հղեց «վստահության մամակ», որով Գերմանիան հանձն էր առնում Արևելքում հասնել Օսմանյան կայսրության սահմանների այնպիսի ուղղման, որը նրան հնարավորություն կտար անմիջական կապ հաստատել Ռուսաստանի մուսուլմանական տարրերի հետ: Գերմանիան պարտավորվում էր անհրաժեշտության դեպքում դաշնակցի շահերը պաշտպանել նաև զենքով¹:

Ինչպես դիպուկ նկատել է պատմաբան Ե.Ֆ.Լուդշուվեյտը, «Սահմանների ուղղման մասին խոսքը ոչ միայն Կարսի, Արդահանի և Բաքունի մասին էր, այլ Ռուսաստանի կայսրության մուսուլմաններով բնակեցված բոլոր տարածքների: Հայերին և վրացիներին մուսուլմանների շարքը դասել հնարավոր չէր նույնիսկ շառլատանների համար»²:

¹ Стів Ю.В.Ключников, А.В.Сабинин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах, документах, М., 1926г., т.2, стр. 8-9.

² Е.Ф.Лудшувейт, Турция в годы первой мировой войны 1914-1918гг., М., 1966г., стр. 242.

Գերմանա-քուրքական պակտով ոգևորված, Թուրքիայի ռազմական նախարար «նորարուխ Նապոլեոն» Էնվեր Բեյը հայտարարեց. «Տարակույս չկա, որ մենք պիտի կրնանք Թուրանի ճամփան բանալ և քուրք միությունը ապահովել»³: Թուրքիայի պետական գործիչների ոգևորությունը զգացվում էր ամենուր: Ուինստոն Չերչիլը նկատել է, որ ոչ մի պետություն այնպես սիրով չի մտել համաշխարհային պատերազմի մեջ, ինչպես Թուրքիան⁴: Պատրաստվելով պատերազմին, առաջին իսկ օրերին Թուրքիան զենքի կոչեց մոտ մեկ միլիոն մարդ՝ պառակաիչ աշխատանք տանելով քրդերի, հայերի, լազերի և այլ ժողովուրդների շրջանում: Քրդերին նրանք վախեցնում էին «հայկական ինքնավարությամբ», հրահրում նրանց հայերի և Ռուսաստանի դեմ: Հայերից պահանջում էին Կովկասում ապստամբություն քարձրացնել Ռուսաստանի դեմ, շողորորեկով նրանց նսնձացնում հարևանների արժանապատվությունը, խոստանում հայերին ավելի լայն ինքնավարություն, քան նախատեսվում էր Ռուսաստանի առաջարկած բարեփոխումների ծրագրում: Թալեպ բեյը, քուրքական կառավարության ներկայացուցիչներ Նեջի, Հաիլ, Շաքիր բեյերը հայերին խոստանում էին իրենց կողմն անցնելու դեպքում Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգը, Կարսի, Վանի, Բիթլիսի շրջանների մի մասը: 1914թ. հուլիսին Էրզրումում հանդիպումներ ունենալով ՀՀ Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովի պատվիրակներ Ակնունու, Ռոստոմի և Վռամյանի հետ, քուրք կոմիսարները ներկայացրեցին իրենց պահանջները խնդրո առաքկայի հարցում, շեշտելով, որ Ռուսաստանի ջախջախման պահը մոտեցել է: Ստանալով մերժողական պատասխան քուրք պատվիրակները հայտարարեցին, որ իրենք առանց հայերի էլ կհասնեն իրենց նպատակին, սպառնալով քե. «այն ժամանակ քոդ հայերը չղժոհեն, Լքե իրենց ճակատագիրը

³ Մելվան Գաթե Բիֆար, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և Իրփիաթի հայաջինջ ծրագրերը, Ե., 1990, էջ 22:

⁴ У. Черчилль, Мировой кризис, М., 1932, с.242.

տխուր ընթացք ստանա»⁵։ Չհաջողվեց նաև Իսթիհատի խարդավանքը՝ շահարկել ցարական կառավարության կողմից դաշնակցության դեմ ձեռնարկած հալածանքների և բռնությունների փաստը։ Մերժելով Իսթիհատի առաջարկները ՀՀ Դաշնակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց, որ հայ ժողովրդի քե՛ արևմտյան և քե՛ արևելյան հատվածները պետք է կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտքը՝ մնալով չեզոք՝ պետությունների խմբակցությունների գործողությունների ընթացքում, լինել օրինալսի քաղաքացիներ սմեն տեղ, մասնավորապես Թուրքիայում։ Հայ գործիչները, հայտարարելով Թուրքիայի նկատմամբ իրենց լոյալ լինելու մասին, միաժամանակ պարզաբանում էին, որ Կովկասում հայերը Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն չեն բարձրացնի⁶։

Հավատարիմ մնալով օսմանիզմին, երիտրուքերը, անգլիացի պատմաբան Վ.Հոալիբի դիպուկ շեշտադրությամբ, ավելի դրսևորեցին բուրբական իմպերիալիզմի համար բնորոշ երկու գաղափարախոսություններ՝ «քաղաքական» համարուրքիզմի և կրոնական՝ համիսլամիզմի յուրահատուկ գուգակցումը⁷։

Առաջացած խմբավորումները՝ Համաձայնության երկրներ (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) և Բառյակ միություն (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա) հստակորեն դրսևորում էին այն հակասությունները, որոնք կային Անգլիայի և Գերմանիայի միջև, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի միջև՝ Էլզաս-Լոթարինգիայի համար, Գերմանիայի և Ռուսաստանի՝ Կոստանդնուպոլսի և Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցների համար, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ Հայաստանի և Կոստանդնուպոլսի համար, Ավստրո-Հունգարիայի և Ռուսաստանի միջև՝ Բալկաններում գերակշռող

⁵ Լեո, Թուրքական հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Փարիզ, 1935, հ.Բ, էջ 76-78։

⁶ Տեն Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Թեևրան, 1982, էջ 8-9։

⁷ В.Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, с.42.

դիրք ունենալու համար, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի միջև՝ Ալբանիայի և այլ տարածքների համար: Բացի դրանից Անգլիան ձգտում էր զրավել Միջագետքը, Պաղեստինը, Արաբական թերակղզին, Ֆրանսիան՝ Սիրիան, Կիլիկիան, Արևմտյան Հայաստանի հարավային մասը: Գերմանիան ձգտում էր նվաճել ոչ միայն Ուկրաինան, Լեհաստանը, Մերձբալթիկան, Ֆինլանդիան, այլև Հայաստանը և Անդրկովկասը:

Պատերազմը շարժման մեջ դրեց հայ բոլոր քաղաքական-հասարակական-մտավոր ուժերին, իր հորձանուտի մեջ առնելով լայն շրջանակներին: Ռուս հրապարակախոս Լև Օշչերովսկին գրել է. «Ռուսահայերը ցարդ չեն այդպես ջերմորեն ձգտել մոտենալ Ռուսաստանին, ցարդ չեն դրսևորել այնպիսի կրքոտ անկասելի ձգտում կապել Ռուսաստանը իրենց հայրենիքին, ինչպես այժմ»³:

Եվ հիրավի դա այդպես էր: Նման բուռն ձգտումը ռուսահայերի պատմական ավանդույթների համագործակցության նոր դրսևորումն էր, ավանդույթներ, որոնք արտահայտվել էին 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ: Թուրքիայի դեմ ռուսների մղած պատերազմներին հայերը մասնակցել են ոչ թե օտարի հողը զավթելու, նվաճելու, ուրիշ ժողովուրդներ սարկացնելու համար, այլ սեփական հայրենիքը թուրքական գերությունից, բռնադատությունից, իր արյունակից եղբայրներին ֆիզիկական բնաջնջումից, ազգային-սոցիալական-կրոնական ճնշումից ազատագրելու համար: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի կողմից Թուրքիայի հանդես գալը հայերի համար հանդիսացավ ռուսական զորքերի կազմում մարտնչելու, բռնադատված Հայաստանը Թուրքիայից ազատագրելու մի պատեհ առիթ: Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Կովկասի հայաշատ մյուս քաղաքներում հայ հասարակայնության ականավոր ներկայացուցիչները, անկախ

³ Л.Ощеровский, Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатом России, Пятигорск, 1915, с.19.

կուսակցական պատկանելիության, հանդես էին գալիս Ռուսաստանի կողմից պատերազմին հայերի մասնակցության օգտին: Օրակարգում Թուրքիան և Ռուսաստանն էին, հիշում էին պատմությունը, զուգահեռներ անցկացնում. համակրանքը Ռուսաստանի կողմն էր: Իրենց մտքերը և խոհերը հայտնեցին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը, ամենայն հայոց բանաստեղծ, Կովկասի հայ գրողների միության նախագահ Հովհաննես Թումանյանը, մեծանուն վիպասան, դրամատուրգ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Արշակ Չոպանյանը, Վահան Տերյանը, Կարա-Մուրզան, հասարակական գործիչներ Ա.Ջիվիլիզյանը, Ռուսաստանի պետական դոմայի անդամներ Մովսես Աճեմյանը, Միրայել Պապաջանյանը և ուրիշներ: Մոռացվում էին ցարիզմի ազգային քաղաքականության ստվերոտ և մութ կողմերը, առաջին գիծ էր մղվում արևմտահայության ազատագրության գործը: «Ամենքս կլանված էինք պատերազմով: Ամենքս դարձել էինք ռազմագետ», – գրել է Հ.Թումանյանը, «համոզված, որ պատերազմը լինելու էր համաշխարհային վերջին տագնապը, դժբախտությունը, Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների պարտությամբ լուծվելու էր հայկական հարցը»⁹: Այդ համընդհանուր համոզվածությունը, պերճախոս երևում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցի՝ 1914թ. օգոստոսի 5-ի դիմումից, ուղղված Կովկասի փոխարքա, հեծելազորի գեներալ Իլարիոն Իվանովիչ Վորոնցով-Ղաշկովին:

Վեհափառը «երջանիկ էր հավաստիացնել», որ «հայ ժողովուրդը, մոռանալով սեփական վերքերից եկած զգացումները, իր քոլոր մարերը կենտրոնացրել է Հայրենիքի վրա, որի փառքի համար նա ոգևորությամբ արձագանք սույն իր թագավորի կոչին՝ կատարել իր սուրբ պարտականությունը նորին կայսրական մեծության և Հայրենիքի առաջ»: Վեհափառը խնդրում էր որպեսզի ռուսական կայսրական կառավարությունը խիստ պահանջներ դնի

⁹ Հ.Թումանյան, Երկերի ժողովածու, Ե., 1954, հ.5, էջ 403 նաև Լ.Կարապետյան, Հ.Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, էջ 99:

արևմտահայության բարեփոխումների իրականացման համար, հայության, որը «հավատարիմ է մնացել մեծ ռուսական պետությանը»: 1914թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով նախատեսված բարենորոգումների կատարումը վեհափառը տեսնում էր Ռուսաստանի հովանավորությամբ ու նրա ընտրությամբ նշանակված քրիստոնյա կառավարիչների գլխավորությամբ հայկական վեց վիլայեթներից մի անբաժան ու ինքնավար նահանգ կազմելու մեջ՝ քրիստոնյաների ու մահմեդականների համար հավասար ներկայացչությամբ¹⁰: Նույն օրը մեկ այլ նամակով վեհափառը խնդրում էր փոխարքային միջնորդել կառավարության առաջ արձակել «դաշնակցության գործով» 1906-1910թթ. բանտարկված դաշնակցական գործիչներին: Դիմումին կցված էր 180 գործիչների անուն ազգանունները¹¹: Վեհափառի նամակի հիմնական մտքերը ներկայացնելով Ռուսաստանի կառավարությանը, Ի.Ի.Վորոնցով-Դաշկովն իր կողմից գրում էր. «Ռուսաստանի համար ծանր պայմաններում կովկասահայությունը երկրամասում ամենուր դրսևորում է հայրենասիրական մեծ արամադրություն՝ ոգևորությամբ ընդունելով զորահավաքի հարցը և զորամասեր մտնելով»: Սակայն, նշում էր փոխարքան, «չատ ճանաչված հայեր հայտնում են ափսոսանք, որ հայերը նշանակվում են արևմտյան սահմաններում, մինչդեռ կցանկանային գնալ քջամու դեմ»: Փոխարքան հայերի դժգոհությունն էր հայտնում նաև Արևմտյան Հայաստանում կիրառվելիք բարեփոխումները չիրականացնելու և նշանակված Եվրոպայի գլխավոր տեսուչների անգործության մասին: Հայերի ցանկությունն էր սկսել բարեփոխումների կիրառումը ռուսական ծրագրի համաձայն՝ բացառապես «Ռուսաստանի հովանավորության տակ»: Ստանալով Ռուսաստանի կառավարության հավանությունը, Վորոնցով-Դաշկովը սեպտեմբերի 2-ին իր

¹⁰ Տե՛ս Դ.Чалхушян, Красная книга, Ростов-на-Дону, 1919. с.24, նաև Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 5-7:

¹¹ Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 113:

«քաղցր պարտականությունը համարեց» տեղեկացնել վեհափառին նրա՝ օգոստոսի 5-ի մամակի կապակցությամբ Ռուսաստանի կառավարությունից ստացված պատասխանի մասին: «Այժմ ստատս-քարտուղար Գորմենկինը տեղեկացնում է ինձ, որ ռուսական կառավարությունը ոչ մի դեպքում ոչ մի զիջում չի անի հայկական հարցում, այն մտքով, որ Թուրքիայի հայկական նահանգներում բարեփոխումները կմտցվեն ռուսական սկզբնական ծրագրով և Ռուսաստանի բացառիկ վերահսկողությամբ»¹²:

Միանգամայն համոզված լինելով «հայերին հուզող խնդրի նպաստավոր լուծման մեջ» փոխարքան հարկ էր համարում, այնուամենայնիվ, զգուշացնել վեհափառին, որ քե՛կովկասահայերի, և քե՛կ արտասահմանյան հայերի գործողությունները՝ պետք է խստիվ համաձայնեցվեն փոխարքայի ցուցումների հետ, ելնելով Ռուսաստանի և Թուրքիայի մեջ եղած լարված դրությունից և ընդհանուր քաղաքականության տեսանկյունից: Փոխարքան վեհափառից խոնարհաբար խնդրում էր նաև գործի դնել իր բարձր հեղինակությունը, ազդել հայության վրա (ինչպես արևմտահայերի, այնպես էլ ռուսահայության), կատարել այն հանձնարարությունները, որ ինքը՝ փոխարքան ըստ ժամանակի պահանջների կողարկի նրանց ի կատարում¹³: Ոգևորված ռուսական կառավարության և նրա կովկասյան իշխանությունների խոստումներից, «Մշակը» 1914թ. օգոստոսի 31-ին գրում էր. «Ռուսաստանը անդառնալի կերպով կգրավի Թուրքասիայաստանը և կիրագործի այն ծրագիրը, որ դեռևս 1878թ. պետք է իրագործվեր»: Թերթը նաև մեծ հույսեր էր կապում Համաձայնության երկրների հետ, որոնք ըստ լավատեսների, «մուրճի մի հարվածով կկործանեն Թուր-

¹² АВРР, ф. Политархив, 1914г., д.3464, л.12-16, նաև Գ.Чалхушян, указ. раб., с.24-26.

¹³ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.2, գ.709, ք.68, նաև Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 252:

քիան»¹⁴: Նույն «Մշակը», հոկտեմբերի 10-ին հավաստում էր, որ «մեր քուրքահայ եղբայրների դատը պաշտպանված և լուծված կլինի, եթե ներկա համաժողովական պատերազմի մեջ ռուսական զենքը հաղթող հանդիսանա, ուստի և մենք ամեն կերպ պետք է ապահովենք այդ հաղթանակը»:

Տոգորված արևմտահայության ազատագրման գաղափարներով, Արշակ Չոպանյանը հայերին կոչ էր անում մասնակցել «սրբազան պատերազմին, Համաձայնության երկրների հաղթանակի համար»¹⁵:

Վահան Տերյանը գտնում էր, որ հայության առջև դրված է ոչ միայն ազգային-մշակութային ապագայի հարցը, այլև հայ ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը¹⁶:

Բիչ ավելի ուշ, հոկտեմբերի 25-ին «Մշակը» կոչ էր անում հայ ժողովրդին միահամուռ պաշտպանել Ռուսաստանին՝ նրա մեծ և պատմական առաքելության մեջ: «Աջակցելու համար հարկավոր է մի բան՝ ընդհանուր միաբանություն, համերաշխություն, կուսակցական պառակտումներից հրաժարվել: Այսօր այլևս չպետք է լինի ո՛չ մշակական, ո՛չ դաշակցական, ո՛չ հնչակյան, ո՛չ սոցիալ-դեմոկրատ հայկական հատվածներ. – զրում էր քերթը, – այսօր ամենքը պետք է զգան իրենց հայության զավակներ, եղբայրներ, որոնց պարտքն է մտածել, հոգալ իրենց թշվառ քուրքահայ եղբայրների ազատագրության համար»¹⁷:

Ռուսաստանի և Համաձայնության երկրների կողմից հայերի հանդես զալը, այսպիսով դիտվում էր որպես պայքար Հայոց պետականություն ստեղծելու համար: Առաջ էր քաշվում նաև Հայաստանում կիսաանկախ պետության ստեղծման գաղափարը. Ռոմանովների կայսրական հարստությունից սերված որևիցե

¹⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1914թ., 6-ը հոկտեմբերի:

¹⁵ «Մշակ», 1914թ., 2-ը հոկտեմբերի:

¹⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.288, ց.1, գ.465, ք.21-22:

¹⁷ «Մշակ», 1914թ., 25-ը հոկտեմբերի:

իշխանի գլխավորությամբ: Դրա մեջ տեսնելով հարցի լուծումը, Գ.Մնացականյանը 1914թ. Մոսկվայում հրատարակված «Հայկական հարցի լուծումը» գրքույկում գրում էր. «Այդպիսի պատիվ, երե այն արվի Հայաստանին, մարդկային պատմության մեջ քաղավորող մեծագույն ընտանիքներից մեկի կողմից, ապա այդ հանգամանքը ինքնըստիմյան, և այդ ընտանիքից Մեծ իշխանի ներկայությամբ Հայաստանում, կարող են լիովին երաշխիք լինել Հայաստանի սահմաններում ապրող ժողովուրդների անաչառ և արդարացի դեկավարման համար»¹⁸:

2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԵՐԹԱՅԸ

Հայերը մեծ ոգևորությամբ և կազմակերպվածությամբ մասնակցում էին դեռևս պատերազմի նախօրյակին, 1914թ. հուլիսի 13-ին, Կովկասում սկսած զորահավաքին, ռուսական կառավարության բույլաարած կամավորական շարժման գործընթացին, քեև հայկական կամավորական խմբերի կազմակերպման հարցում կային տարաձայնություններ, Ռուսական կայսրության կառավարող շրջաններում: Այն մասնավորապես զգալի էր արտաքին գործերի նախարարությունում (Սազոնով, Գիրս), քանակի գլխավոր շտաբում (պետ՝ ինֆանտերիայի գեներալ Յանուշկեիչ) և այլ զերատեսչություններում: Սազոնովի կարծիքով պատերազմի հաջող ավարտի և Ռուսաստանի հաղթանակի դեպքում հայկական կամավորական խմբերը խանգարելու են կայսրությանը հաջողությամբ տնօրինելու Արևմտյան Հայաստանի հարցը: Պետական դոմայի պատգամավոր Մարկովը, փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի մոտեցումը հայկական հարցում պետական տեսակետից համարում

¹⁸ Г.Мнацаканян, Разрешение Армянского вопроса, М., 1914, с.36.¹

էր «չստիպեցանք վտանգավոր, վնասակար և ծայրահեղորեն անցանկալի»¹:

Կամավորական խմբերի կազմակերպման և արևմտահայերի զինման գործը պաշտպանում էին Կովկասում ծառայող շատ զինվորականներ: Նրանցից մեկը գլխավոր շտաբի կապիտան, Կովկասյան բանակի դաշտային վարչության հետախուզական բաժանմունքի պետ Դրոցենկոն (հետագայում գեներալ-մայոր), հայերից կամավորական խմբեր կազմավորելու և նրանց սպառնազինելու անհրաժեշտությունը հիմնավորեց 1914թ. օգոստոսի 16-ին Կովկասյան ճակատի շտաբի պետ գեներալ Ն.Ն.Յուդենիչին ուղղված հստակ զեկուցագրում: Բնութագրելով հայերին որպես Ռուսաստանին անվիճելի հավատարիմ ժողովուրդ, կապիտան Դրոցենկոն գրում էր. «Թուրքիան հայերին կճնշի և կնեղի թե՛ պարտության դեպքում, թե՛ հաղթանակի դեպքում: Առաջին դեպքում՝ մոտովմանները նահանջելով հայերին կկոտորեն վրեժից, երկրորդ դեպքում՝ հարձակվելով Ռուսաստանի վրա նրանք հայերին կոչնչացնեն իրենց փայփայած նպատակին հասնելու համար»: Հետախույզը վկայակոչում էր Բալկանյան պատերազմների ժամանակ բուրքական գործելակերպը, նման մեթոդների կիրառումը և բուրքերի անպատժելիությունը: Թուրքերը հայերին դիստում են բուրքերի և քաթարների միջև ամբողջության մեջ միաձուլվելու խանգարիչ տարրի, նշում էր Դրոցենկոն, բացատրելով, որ այդ է պատճառը, «որ բուրքական ոչ մի սահմանադրական կառավարություն չի վերացրել հայերին ոչնչացնելու համիդետական կարգախոսը»: Մատնանշելով, որ բուրքական նման մոտեցումը խրախուսում և սատարում է Գերմանիան, Դրոցենկոն ընդգծում էր, որ Ռուսաստանի հարավում «բուրք-քաթարական հոծ պատմեշի առկայությունը նրանց համար շահեկան է»:

Թուրքերի կողմից հայերի կոտորածների վտանգը նվա-

¹ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.2, գ.713, ք.13-14:

զագույնի հասցնելու համար ռուսական սպան գտնում էր, որ պետք է լայնորեն կազմակերպվի նրանց սպառնալիքները: Դա, ըստ Դրոցենկոյի, բխում է և՛ հայերի, և՛ Ռուսաստանի շահերից: Դրոցենկոյի եզրակացությունն էր. «Եթե Ռուսաստանի համար շահեկան չէ օսմանների փառքի և հզորության վերածնունդը, շահեկան չէ որպեսզի բույլ առա, որ ուժեղացած Թուրքիան դառնա Առաջավոր Ասիայի ողջ մուսուլմանների համար Եվրոպայի ճնշումից ազատագրության և անկախության էմբլեմը, ապա առավել օգտակար միջոցներից մեկը կլինի հայերին սատարումը և Թուրքիայի սահմաններում նրա ֆիզիկական և կուլտուրական ամրապնդումը: Այդ իսկ պատճառով, հենց Ռուսաստանի համար անօգուտ չէր լինի բուրքահայերին բավական չափով զենք մատակարարելը»²:

Չհապաղեց զենելալ-մայոր Նիկոլայ Նիկոլասիչ Յուդենիչը: Նույն օրը, օգոստոսի 16-ին, նա զեկուցեց գլխավոր շտաբի պետ Յանուշկեիչին. «Հայերի և ասորիների վերաբերմունքը հիբալի մեր կողմն է, և մենք կարող ենք նրանց լրիվ հաշվի առնել»: Յուդենիչը հակված էր նաև զինելու քրդական որոշ ցեղերի³:

Կովկասում տիրող իրավիճակին և երկրամասի զինվորական, քաղաքական գործիչների տրամադրություններին մոտիկից ծանոթանալու համար Սազոնովը Թիֆլիս գործուղեց Պետական դումայի պատգամավոր Մովսես Աճեմյանին: Վերջինս Վորոնցով-Դաշկովից ստացավ կտրուկ պատասխան. «հայերի շարժումը կատարվում է իր կամքով և բույլավորյամբ», «այդ շարժման և այդ սպասելիք հետևանքների պատասխանատվությունն ինքը վերցնում է իր վրա»⁴: Որոշ տատանումներից հետո Պետական դումայի բացման նիստում Սազոնովը հայտարարեց, որ հայերը

² Ռուսաստանի կենտրոնական պետական ռազմապատմական արխիվ (այսուհետև՝ ԲԿԴՌՊԱ), ֆ.2000, ց.1, գ.3851, թ.9-11:

³ Նույն տեղում, թ.12:

⁴ Ե.Գեղամյան, Հայերի ազատագրական շարժումը 20-րդ դարում կամ հայկական հարցի 7-րդ շրջանը, հ.2, էջ 595-596:

ռուսական բանակի շարքերում և նրա կողքին կկռվեն օսմանյան զորքերի դեմ⁵։ Ունենալով Սազոնովի համաձայնությունը, Վորոնցով-Դաշկովը հնարավոր համարեց թույլ տալ հայերին Թուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանային շրջաններում կազմել կամավորական խմբեր՝ իրենց իսկ ընտրած կազմակերպիչների հրամանաւարությամբ, նրանց զինելով պետական զենքով։

Հայկական կամավորական խմբեր կազմակերպելու հարցով զբաղվեց 1912թ. փետրվարին ստեղծված Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոն, որի կազմում էին «Մշակի» խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարյանը, խմբագրության աշխատակից, ապա խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը, գրականագետ Նիկոլ Աբղալյանը, Ավետիք Պողոսյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ալեքսանդր Խատիսյանը, իրավաբան Սամսոն Հարությունյանը, Ներսիսյան դպրոցի տնօրեն Հ.Խումունցը, հայ առաքելական եկեղեցու վրաց-իմերեթական քեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, Արշակ Ջամալյանը, բժիշկ Հարություն Ստեփանյանը։ Ի.Բ.Վորոնցով-Դաշկովի մոտ սևդի ունեցած խորհրդակցությունում, որին մասնակցում էին փոխարքայի տեղակալ Պետերսոնը, գեներալ Յուդենիչը, Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա.Խատիսյանը, հայոց ազգային կենտրոնական Բյուրոյի նախագահ Սամսոն Հարությունյանը, դոկտոր Հակոբ Ջավրյանը, նպատակահարմար համարվեց ռուսական զորամասերի կազմում հատուկ հայ կամավորական խմբերի կազմակերպումը՝ ազգային-ազատագրական շարժման հայդուկ խմբապետների, ժողովրդական փորձված առաջնորդների գլխավորությամբ⁶։ Ընտրությունը կանգ առավ Անդրանիկի վրա, որն այլ ժամանակ գտնվում էր Վառնայում։ Ֆերդինանտ քաղավորի հրամանագրով Անդրանիկին տրվել էր Բուլղարիայի քաղաքացիություն՝ թուրքերի դեմ Բալկանյան պատերազմում ցուցաբերած սխրամբների համար։ Նա

⁵ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.288, ց.1, գ.465, ք.17։

⁶ Տե՛ս նույն աղբյուր, ֆ.57, ց.1, գ.746, ք.37։

արժանացել էր քաջության համար ոսկե 2-րդ աստիճանի և արժաթե 3-րդ և 4-րդ աստիճանների շքանշանների: Վառնայից դուրս գալով օգոստոսի 2-ին Օդեսա-Յալթա-Տուափսե-Փոքի նավով, ապա գնացքով Անդրանիկը Թիֆլիս հասավ օգոստոսի 18-ին: Նույն օրը նա հանդիպում ունեցավ հրավիրող պատասխանատուներ, դոկտոր Հ.Զավրյանի, Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի, Ալ.Խատիսյանի, Ս.Հարությունյանի, փոխարքայի տեղակալ գեներալ-լեյտենանտ Ալեքսանդր Զախարևիչ Միշլակսկու և շտաբի պետ Ն.Ն.Յուդենիչի հետ: Գեներալ Ա.Զ.Միշլակսկու հետ ունեցած առանձնագրույցի մասին Անդրանիկն իր հուշերում հետևյալն է գրել. «Ի՞նչ է քու գաղափարդ ու կարծիքդ: Ի՞նչ կերպով ռուս զինվորները կրճան դեպի Տաճկաստան յառաջանալ», ըստ կենդրալ Միշլակսկին: «Թոյլ տվէք ինձի հարցնելու քե քանի՞ հազար զինվոր պիտի ուղարկւք բրբական ճակատը: Երբ ձեր զինվորական քանակը զիսմամ, այն ատեն իմ համեստ կարծիքս կը յայտնեմ:

– 800.000 զինվորներ, – պատասխանեց Միշլակսկին: Ես իմ ցուցմունքներս տուի, որուն համար շատ զոհ մնացին:

– Բանի՞ պաքայիոն կամ տրուժինա / մեկ տրուժինան 1000 հոգիէ կը բաղկանայ / Հայ կամատր զինուորներ կրճա հանել:

– Չորս տրուժինա, – պատասխանեցի: Առաջին տրուժինան պետք է յառաջանա Պարսկաստանով դէպի Պաշգալէ եւ Վան: Երկրորդը՝ Իկտիր, Պայազխա, Բերկրի եւ Վան: Երրորդը՝ Կաղզվան, Ալաշկերտ, Մանազկերտ եւ Պիքլիս: Չորրորդը՝ Սարիղամիշ, Գարև Օրզան, Բէօփրիքէոյ եւ Կարին:

Այս կամաւորները քե պիտի կռուին եւ քէ տեսակ մը առաջնորդներ պիտի ըլլան Ռուս բանակին: Անոնք ծանոթ ըլլալով այդ երկրի հողամասերուն-լեռներուն, ձորերուն եւ գետերուն, պիտի դիրացնեն բանակին հառաջխաղացումները: Եթե յառաջանանք մենք եւ մեզի հանդիպին քիւրտն ու համիտիէն, առանց խարուքեան եւ բացառութեան զինաքափ պետք է ըլլան անոնք, որպէս զի մեր կռնակը մաքրուի, եւ մենք ապահով զգանք:

Ինչ ուտելիք, հագնելիք և ամսական որ ռուս զինուորին պիտի

տաք, պէտք է որ կամավոր Հայ զինուորն ալ օգտուի անկէ: Ինչպէս որ տուին:

Քաղաքական ի՞նչ պայմաններով մերինները համաձայնութեան եկած էին, կամ ի՞նչ խոստումներ ստացած էին Ռուս պետական ղեմքերէն, ինծի համար անձանոք էր: Ես չէի կրնար և իրավունք ալ չունէի այդ հարցերուն մօտենալ, ուստի խօսեցայ զինուորին համար և պատասխանեցի միմիայն զինուորական հարցումներու»⁷:

Կամավորական շարժմանը Կովկասում մասնակից դարձան նաև արևմտահայ հասարակական և քաղաքական գործիչներ: Կ.Պոլսից և Փարիզից Թիֆլիս ժամանեցին Թուրքիայի խորհրդարանի անդամներ Արմեն Գարոն (Գարեգին Բաստրմաջյանը), Վահան Փափագյանը (Կոմս), Մալխասը և այլ գործիչներ: ՀՀ Դաշնակցության արևմտյան Բյուրոյի հանձնարարությամբ առաջինը Թիֆլիս ժամանեց Մալխասը: Նպատակն էր արևելյան Բյուրոյին ծանոթացնել արևմտյան Բյուրոյի տեսակետը առաջին աշխարհամարտի հարցում հայ ժողովրդի կողմնորոշման մասին: Ինչպէս երևում է Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերքի 1942թ. օգոստոսի 5 և 6-ի համարներում Մալխասի հրապարակած «Ինչպէ՞ս սկսավ կամավորական շարժումը» հուշագրությունից, մինչև իր Թիֆլիս գալը Կ.Պոլսում «Ազատամարտ» քերքի խմբագրությունում, 1914թ. օգոստոսի 22-ին կայացել է նիստ, որին մասնակցել են Արմեն Գարոն, Բարսեղ Շահբազը, Սարգիս Մինասյանը, Հրաչ Թիրաքյանը, Մալխասը: Փարիզից ժամանած Մալխասը տեղեկացրել է Ֆրանսիայի վարչապետ Վիկտոր Բերոյի՝ հայերին տված խոստումի մասին՝ աջակցել Օսմանյան կայսրությունում հայկական բարեփոխումների ծրագրի իրականացմանը, հայերին Թուրքահայաստանում տալ նվազագույնը ղքսություն, «Եթե հայերը միանան դաշնակիցներին և իրենց օժանդակությունը բերեն

⁷ Լ.Լյուեճյան, Չորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը 1914-1917թթ., Պոսթոն, 1924, էջ 5-7:

պատերազմին»⁸: Այդ մասին Վ.Բերոն հեռագրով հաղորդել է Ժնև, որտեղ գտնվում էր «Դրոշակի» խմբագիր Միքայել Վարանդյանը: Կամավորական շարժման կազմակերպման գաղափարը պաշտպանվեց Թիֆլիսում՝ «Հորիզոնի» խմբագրությունում և ապա՝ Արշակ Ջամալյանի բնակարանում տեղի ունեցած միստերում, որին մասնակցում էին Հակոբ Ջավրյանը, իշխան Հովսեփ Արդուբյանը, Միքայել Պապաջանյանը և ուրիշներ՝ մոտ 20 մարդ: Ստեղծվեց Կարգադրիչ Մարմին, որի մեջ մտան Արմեն Գաբոն, Սիմոն Վրացյանը, Հակոբ Ջավրյանը, իշխան Հովսեփ Արդուբյանը, Աբրահամ Գյուլսանդարյանը և Նիկոլ Աղբալյանը⁹: Ազգային Բյուրոն առանձնացրեց ներկայացուցիչներ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին, Սամսոն Հարությունյանին, Ալեքսանդր Խատիսյանին՝ կամավորական խմբերի կազմակերպման հետ կապված բոլոր խնդիրների շուրջ փոխարքա Վորոնցով-Գաշկովի հետ բանակցելու համար: Ա.Խատիսյանը ներկայացուցիչ նշանակվեց Կովկասյան զինվորական գերատեսչությունում: Թիֆլիսի քաղաքագլուխը ևս, վեհափառի օրինակով, կազմեց ցուցակ՝ բանտերում, արքորում և վտարանդության մեջ գտնվող դաշնակցական գործիչների, խնդրելով իշխանություններին ազատել նրանց՝ ներգրավելով կամավորական շարժման գործընթացին¹⁰: Նման առաջարկությամբ հանդես եկավ նաև Պետական դումայի պատգամավոր Միքայել Պապաջանյանը: Նիկոլայ II ընդառաջեց հայ ազգային գործիչների դիմումներին: Բանտերից քաղաքական բանտարկյալներին ազատ արձակեցին: Կովկաս վերադարձան նաև վտարանդի շատ գործիչներ:

⁸ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1942, №5-6, նաև Գ.Լազյան, Հայաստան և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ, Ե., 1997, էջ 175-176:

⁹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ 222, ց. 1, գ. 5, ք. 108, նաև Ա.Խատիսյան, Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոսթոն, 1932, № 12, էջ 156:

¹⁰ Տե՛ս Ա.Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 179:

Կամավորական խմբերի կազմակերպման հարցը քննարկվեց 1914թ. սեպտեմբերի 21-23-ը Թիֆլիսում տեղի ունեցած ՀՀ Դաշնակցության կուսակցության Կովկասի շրջանային ժողովում: Տեղեկացվեց, որ Ռուսաստանի կառավարությունն իր վրա է վերցնում կամավորների զինման ու սնման գործը: Նշվեց գործին համաժողովրդական բնույթ տալու անհրաժեշտությունը:

Հոգուտ կամավորական շարժման էր նաև արևմտահայ մտավորականության, երիտասարդության, հոգևորականության ընդհանուր տրամադրությունը: Ինչպես գրել է Վահան Փափազյանը, «քուրքահայ և կովկասահայ երիտասարդությունը դաշնակցության դուռները սփ առած էր, կպահանջեր հրապարակ իջնել և ձեռք առնել կամավորական գունդեր կազմավորելու գործը: Ամեն կողմէ բարոյական ճնշում կլրուէր դրական կերպով լուծելու կամավորական գունդերու խնդիրը և ստանձնել կազմակերպության ղեկավարությունը»¹¹: Թիֆլիսում մման ակտիվություն նկատել է և Կարո Սասունին: «Կովկասահայության ոգևորության ալիքը իր գազաքնակետին էր հասել», – գրել է նա¹²: Այսպիսով, քուրքահայերի համար կամավորական շարժումը, «աղետաբեր և չափազանց վտանգավոր» համարող գործիչները համակերպվեցին Կովկասում տիրող քաղաքականությանը, հարեցին նրան և, Բ.Բորյանի ձևակերպմամբ «վերածվեցին հնազանդ զենքի ռուսական դիվանագիտության ձեռքում»¹³: Հայկական գաղթօջախներում հայրենիքի ազատագրման համար կամավորական շարժման մեջ ներգրավվելու գաղափարով տոգորված երիտասարդության մղումը չէին կարող չտեսնել նաև նրանք, ովքեր համամիտ չէին մման խմբերի կազմակերպմանը: «Տուն, գործ,

¹¹ Կոմս, Իմ հուշերը, հ.Բ, էջ 282:

¹² Տես Կ.Սասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ, 1914-1918թթ., Բոսթոն, 1927, էջ 26:

¹³ Б.Борян, Армения, Международная дипломатия и СССР, т.1, М-Л, 1928, с.346.

բուլեջ, կամ համալսարան կլքեն, դեպի Հայաստանի ռազմաճակատ փազնելու աճալարումով», – գրում է Հ.Երենճյանը¹⁴։ Բժիշկ Իսահակ Տերտերյանը խորհում էր, «հազարավոր հայ մարդիկ կամավորական շարժման անիվին լծվեցին չմտածելով թե ինչի համար է այդ շռայլությունը, եթե առանց այն էլ ցարը գորահավաքի էր ենքարկել մեր ժողովրդին»¹⁵։ Կարծեք թե պատասխանելով Ի.Տերտերյանի հարցադրմանը, Արամայիս Երզնկյանը գրում է. «Լորոնցով-Դաշկովը շատ լավ գիտեր, որ զինվորական տեսակետից, որպես ռեալ ուժ, կամավորական շարժումն արժեք չուներ, սակայն ռուսական զորքի աշխուժացման ընթացքին նրան անհրաժեշտ էր, որ տաճկահայերի ամբողջ համայնքը լինե՞ր ռուսական զորքերի կողմը, և այդ բանին գերազանցապես կարող էր նախաստել կամավորական շարժումը»¹⁶։

Իրենց մոտեցումներն ունեին նաև Անդրկովկասի բուլճիկները, որոնք փաստորեն կրկնում էին բուլճիկյան կուսակցության կենտրոնի մոտեցումները և պատերազմի մասին նրանց որոշումները։ Ելնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի լենինյան բնութագրից, նրանք բացասական էին վերաբերվում՝ պատերազմին ռուսական բանակի կազմում հայ կամավորական խմբերի մասնակցությանը։ Դրանում բուլճիկները տեսնում էին հայերի կողմից ցարական կառավարության զավթողական, իմպերիալիստական քաղաքականության սատարում։ Հայ բուլճիկները միաժամանակ մտածում էին, որ ռուսական բանակի կազմում զինված ջոկատների առկայությունը կարող է առիթ ծառայել բուրքերի կողմից ավելի դաժան վերաբերմունքի։ Պահանջելով դադարեցնել կամավորական շարժման կազմակերպումը, ցրել խմբերը, այդ գործընթացը համարելով «վնասակար և

¹⁴ Հ.Երամյան, Հուշարձան Վան – Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 320։

¹⁵ Ի.Տերտերյան, Հայկական գոյամարտը, մեր ցեղի դառնադետ անցյալի սեղմ պատմությունը, Խ.6, Թեհրան, 1956, էջ 192։

¹⁶ Ա.Երզնկյան, Աշխատավորության դատաստանին, Թիֆլիս, 1927, էջ 62։

անընդունելի», Կովկասի բոլշևիկները հանդես եկան հատուկ հայտարարությամբ¹⁷:

«Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» կոչված աշխատության մեջ ասված է. «Հայ բուրժուազիայի քաղաքական պարտիաները՝ դաշնակցությունը, կադետները և մյուսներն անվերապահ կերպով լծվեցին Անտանտի իմպերիալիստների ռազմակարգին: Նրանք ցարական կառավարության գիտությամբ ու նյութական օժանդակությամբ կազմակերպեցին խմբեր և դրանք դրեցին ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության տրամադրության տակ: Կովկասյան փոխարքայության պաշտոնյաները ուրախությամբ գեկուցում էին կենտրոնական կառավարությանը, որ դաշնակցությունը «ոչ մի բանում հակակառավարական գործունեություն չի ցուցաբերում, բոլոր անձնական ուժերը և նյութական միջոցները գործադրելով կամավորական ջոկատներ կազմակերպելու համար»: Կողմնորոշվելով դեպի ցարիզմի ռազմաքաղաքական պլանների իրագործումը, կամավորական շարժման կազմակերպիչները՝ արևելահայ բուրժուազիան և նրա մարտական պարտիան՝ դաշնակցությունը, նորից բռնում են արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման այն սխալ և ավանտյուրիստական ուղին, որ անցյալում այնքան դաժան փորձանքներ էր բերել արևմտահայ ժողովրդին»¹⁸:

Խորհրդահայ պատմագիտությունը ընդունում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը հուզում էր ամբողջ հայ ժողովրդին: Հազարավոր մարդիկ պատրաստ էին իրենց կյանքի գնով օգնել իրենց եղբայրների ազատագրմանը բուրքական բռնակալության դաժան լծից: Հենց այդ հայրենասիրական մղումով էլ զգալի թվով աշխատավոր տարրեր մտան կամավորական զնդեր: Բոլշևիկները հասկանում էին, որ կամավորական շարժմանը

¹⁷ Մ.Արզումանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907-1917թթ., Ե., 1959, էջ 476:

¹⁸ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1963, էջ 63:

մասնակցող շարքային զինվորները տոգորված էին արևմտահայերի ազատագրման ազնիվ նպատակով: Նշելով դա, խորհրդային հայ պատմագիտությունը ընդգծում էր, որ բուլշևիկները կանխատեսում էին նաև այն վնասակար հետևանքները, որ ունենալու էր այդ շարժումը՝ անկախ նրա շարքային մասնակիցների նպատակներից և կամքից: Նրանք ուղղակի նախագգուշացնում էին, որ թուրք ջարդարարներն օգտագործելու են հայերի կամավորական շարժումը՝ արևմտահայությանը դաժան հալածանքների ենթարկելու համար: Հեղինակների եզրակացությունն էր. «հետագա դեպքերը ցույց տվին, բե որքան արդարացի էին բուլշևիկները, և որքան կործանարար էր պատերազմի տարիներին հայ մացիոնալիստների որդեգրած ուղեգիծը: Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, երիտարուքների կառավարությունը, գերմանական իմպերիալիստների հովանավորությամբ, որոշեց կենսագործել արևմտահայերի ֆիզիկական բնաջնջման իր մալսապես մշակված հանցավոր ծրագիրը մի այնպիսի ծավալով, որը անօրինակ է մույնիսկ բուրքական բռնակալության պատմության համար»:

Նման եզրակացության հետ համաձայնել չի կարելի, հայերի ցեղասպանությունը և կոտորածները չի կարելի վերագրել կամավորական շարժումներին և այդ առիթով առաջացած «բուրքական ցասումին»: Դա պատմական երևույթների գնահատման խեղաթյուրում է՝ տուրք գաղափարախոսությանը: Չպետք է անտեսել թուրք կառավարողների պանբուրքիստական և պանբուրանական նկրտումները, բուրքական «աշխարհը անհավատներից» մաքրագարդելու տենչը, նրանց բուրքացնելու, իսլամացնելու մոլուցքը. «Մեր կրոնական զգացմունքները քելադրում են մեզ ազատել իսլամական աշխարհն անհավատների տիրապետությունից», – ազդարարում էր երիտարուքների կուսակցության կենտրոնական վարչությունը 1914թ. մոյեմբերի 12-ին տարածած շրջաբերականում¹⁹:

¹⁹ В.В.Готлиб, указ. раб., с.153, տե՛ս նաև Е.Ф.Лудшувейт, указ. раб., с.25-33.

Հայերի տեղահանումները, կոտորածները, ցեղասպանությունը, ընդգծել է Հ.Ավետիսյանը, «եղել են օսմանիզմի, համարությունների հայաջինջ քաղաքականության հետևանք, կամավորական և ֆիդայական շարժումները մոծվել են ոչ թե .դրսից, հրահրվել օտարի կողմից, այլ հանդիսացել են հայ ժողովրդի պատմական տենչերի, ազգային-ազատագրական ձգտումների, բռնության դեմ ցասման ինքնարույն արտահայտություն: Այդ շարժումների շնորհիվ էր, որ փրկվեց արևմտահայության 1/3-ը»²⁰: Գերմանական հասարակական գործիչ, հոգևորական Էդվարդ Շտիրը նշել է, որ հայերի շարժումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իրենց ազգակիցներին բռնությունից, կոտորածներից, իսլամացումից ապահովելու միջոց: «Եվ եթե հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության և հայացք ձգեցին ռուսների վրա, որոնց շարքերում կռվում էին ռուսահայերը, դա իհարկե հասկանալի էր», – գրել է Շտիրը 1917թ. նոյեմբերի 14-ին հրապարակված «Հայկական հարցի առթիվ» հոդվածում: Դա պատասխան էր 1917թ. սեպտեմբերի 24-ի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության համագումարում Թալեաթ փաշայի առաջ քաշած այն կեղծիքին, թե հայերի կոտորածները եղել են նրանց անհնազանդության, ռուսական կողմնորոշման, արտասահմանից եկած հորդորանքների և քաջալերումների հետևանք: Ժխտելով այդ և հայերի տեղահանումները, պատերազմի տրամաբանությամբ կատարված լինելու մասին քաղաքային վարկածը, նա ապացուցում էր, որ հայերի տեղահանումները եղել են նաև Կիլիկիայում, որը պատերազմական թատերաբեմ չի եղել, հաստատում, որ տեղահանումների և նրա հետևանքների մեղքն ամբողջովին ընկնում է Թուրքիայի կենտրոնական կառավարության վրա: Նշելով, որ «արևմտյան վիլայեթներում, որոնք ենթարկվում են անմիջապես Կ.Պոլսի կառավարությանը, մասնավորապես Թալեաթ փաշային, տեղահանումների ժամանակ բարի կամքը

²⁰ Հ.Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918թ., էջ 25:

բացակայում էր», Է.Շաիրն աներկբայորեն գրում էր. Թալեաթի մեկնարանությունները «Հասարակական կարծիքը մոլորեցնում էին»²¹:

Նորից հիշեցնենք Կովկասյան բանակի հետախուզական բաժանմունքի պետ, կապիտան Դրոցենկոյի մախազգուշացումը՝ Թուրքիան հայերին կճնշի թե՛ պարտության դեպքում, թե՛ հաղթանակի դեպքում: Առաջին դեպքում վրեժից, երկրորդ դեպքում՝ իրենց գործը հեշտացնելու համար, որպես քուրքերին և քաթաբներին մեկ ամբողջության մեջ միաձուլվելու խանգարիչ տարր: Այդ-կանխելու համար պետք է կազմակերպել հայերի ինքնապաշտպանությունը և սպառազինությունը²²:

Պատմագրության վերջին շրջանի նվաճումները, արխիվային նոր նյութերի անաչառ ուսումնասիրություններն ու հրապարակումները մերժում են քուրք պատմաբանների և քաղաքագետների, դիվանագետների հորջորջանքը, Թալեաթի, Ջեմալի և այլոց «մտքերի» կրկնությունները, թե իբր կամավորական շարժումները պատճառ հանդիսացան հայերի կոտորածների: Նրանք ժխտում են նաև առանձին հայ պատմաբանների, հրապարակախոսների, դիվանագետների քաղաքական կոնյուկտուրայից բխող հետևությունները՝ ինչպես Գ.Լազյանի եզրակացությունը. «Այս կամ այն չափով կամավորական շարժումը պատճառ ծառայեց քուրքերուն համար որպեսզի կատարուի հայերու տարագրությունը և որպեսզի մեկ միլիոն զոհեր տանք»: Մեղքը զցելով Ռուսաստանի վրա, Գ.Լազյանը գրում է. «Գերագույն այս զոհողությունը տեղի ունեցած առեն ի՞նչ վերաբերմունք ունեցավ Ռուսաստան դեպի հայերը»²³: Գ.Լազյանը և մյուսները մոռանում են Թուրքիայի՝ Գերմանիայի կողմից պատերազմի մեջ մտնելու նպատակը, նրանց պանթուրանական ընդհանուր պետու-

²¹ Նույն տեղում, էջ 23-24:

²² Ռ.ԿՊՌՊԱ, ֆ.2000, ց.1, գ.3851, ք.9-11:

²³ Գ.Լազյան, Հայաստան և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ, էջ 180:

քյուն ստեղծելու մարմաջը, 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբների նրանց ոճրագործությունները, հայաջինջ և հայահալած քաղաքականությունը:

Հիշատակենք հայոց ազգային Բյուրոյի երկու փաստաթուղթ՝ մեկն ազգային Բյուրոյի նախագահ Հ.Խումունցի գեկուցագիրն է, մյուսը՝ Նիկոլ Աղբալյանի՝ 1917թ. հոկտեմբերի 10-ի գեկուցումն ազգային համախորհրդակցության նիստում: Հ.Խումունցը երախտագիտությամբ հիշում է այն ծառայությունը, որը կամավորները մատուցել են հայ տառապյալ ժողովրդին՝ ուղեկցելով դեպի կովկասյան սահմանը, Տանկահայաստանի և Պարսկաստանի մեր սուրաքախտ գաղթականներին: Այս քշվառները սարսափներից փախչելով կարող էին ճանապարհին թուրք և բուրդ հրոսակների հարձակումներին ենթարկվել և կոտորվել առանց խտրության, սեռի և հասակի, եթե հայ կամավորների կողմից չգտնեին պաշտպանություն և հայրախնամ հոգատարություն:

«Կամավորական շարժման մասին վճիռ արձակելը բողոքելով ապագա հայ պատմագրին» Ն.Աղբալյանն ազգային համախորհրդակցության հոկտեմբերի 10-ի նիստում «որպես ականատես հարկ համարեց մտքեր բանաձևել այդ շարժման մասին և ցույց տալ իր վերաբերմունքը»: Ն.Աղբալյանի բանաձևման հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին. երբ ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիան որպես հակառակորդ կռվի է դուրս գալիս հայերի դաշնակիցների դեմ, այդ ժամանակ ինքնաբերաբար շարժում սկսվեց հայկական բոլոր խավերում: Կամավորներ երևացին անգլիական և ֆրանսիական բանակներում: Կամավորական շարժում սկսվեց նաև դեպի ռուսական բանակը: Յրիվ, անկազմակերպ շարժմանը որոշակի ուղղություն տալու համար ստեղծվեց համահայկական ազգային կենտրոն՝ Կարգադրիչ Մարմին: Ռուսական բանակում հայ կամավորներին հանձնարարվում էր լինել օժանդակ ուժ, որպես երկրին ծանոթ սուրբ զբաղվել հեռախուզական գործողություններով:

Այդ զբաղմունքին համահունչ կամավորական շարժումն

ապրել է երկու փուլ՝ սկզբից մինչև 1915թ. ապրիլի 1-ը և մյուս շրջանը մինչև 1916թ. մարտ՝ կամավորական խմբերի կազմացումը և հայկական ազգային գումարտակների ստեղծումը: Կամավորական խմբերը ցույց են տվել զինված աջակցություն քե՛ռուս պետությանը, և քե՛ռաշնակիցներին, քե՛ռպաշտպանողական, քե՛ռհարձակողական կռիվներում լինելով միշտ առաջավոր դիրքերում: Նրանք կարևոր դեր խաղացին հատկապես Սարիղանիշի, Դիլմանի, Ռեանդուզի, Բերկրի-Կալայի, Բիքլիսի, Մուշի, Խնուսի, Վանի, Էրզրումի վճռական ճակատամարտերում:

Արձանագրելով, որ կամավորներն ապացուցեցին «հայերի զինվորական կազմակերպվածության ոգին, ժողովրդի հոգեկան կորովը», նրանց «հասարակական մեծ արժեքը, Հայոց վերածնության նախօրեին», Ն.Ադրայանը կամավորական շարժման արդյունքներն ամփոփեց հետևյալ բանաձևով. «Այդ շարժումով հայ ժողովուրդն ապրեց ամբողջ երեք տարի: Դա բարոյական վերածնունդի տարեթիվ է հայ ժողովրդի համար: 10.000-ոց անձնվեր բանակ հանել, մեր պատմության մեջ եզակի երևույթ է: Վերջին դարում, կորովագուրկ հայ ժողովուրդն առաջին անգամ էր այդքան մեծ, կազմակերպված ուժ և կորով ցուցաբերում: Նախքան կամավորական շարժումը, մենք ենթադրում էինք, քե կարող էինք պետականորեն կազմակերպել և պաշտպանվել, իսկ հիմա մենք այդ բանի ապացույցն ունենք: Կամավորական շարժման մի շարք քերություններ նսեմանում են այս մեծ, դրական կողմերի առաջ, իսկ մնացածը պատկանում է պատմությանը»: Սի կարևոր եզրակացություն ևս, կամավորական շարժումը ցույց տվեց, որ «հայ ցեղը կարող է կազմակերպված պաշտպանել իր երկիրը, ցուցադրել ռազմական ոգին և ուժեղացնել հայի ինքնազգացումը»: Կամավորական շարժումն իր մեծ նշանակությունն ունեցավ հայկական հարցը միջազգային հրապարակ հանելու գործում²⁴:

²⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 1917թ., 18-ը հոկտեմբերի, նաև ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.221, ց.1, գ.21, ք.24-35:

Հետաքրքիր է նաև Ս.Վրացյանի գնահատականը նույն համախորհրդակցությունում. «Կամավորական խմբերի վարիչները մեր ցեղի ազնվական կոռուփ վարիչներ են եղել», – մատնանշելով դասի լիծում գտնվող Անդրանիկին և Դրոյին²⁵:

3. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԽԸ

Հայկական կամավորական խմբերի կազմավորման գործընթացը նոր քափ ստացավ ռուս-թուրքական Կովկասյան ճակատի բացվելուց հետո: Բազմաթիվ հեռագրերը ապացուցում են հայաբնակ տարբեր քաղաքներում կամավորական շարժմանը զինվորագրվելու և կամավորներին անհապաղ Կովկասյան ճակատ ուղարկելու ահագնագումների մասին: «Այժմ քաղաքում կան հարյուր հոգուց ավելի կամավորներ, բոլորին ասում են, որ իրենց գործին կենան և սպասեն իմ հրավերին: Միմֆերոպոլից և Դրիգորիպոլից դիմում են ինձ իրենց առաջարկություններով, Բուլղարիայից և Ռումինիայից էլ գալիս են ամեն օր երկու-երեքական հոգի՝ ցամաքային ճանապարհով: Ոգևորությունը շատ մեծ է և եթե ըստ կարևորությանը նշանակություն չտրվի՝ աստիճանաբար կսառի», – 1914թ. նոյեմբերի 3-ին գրում էր Թիֆլիս Ս.Հարությունյանին, Օդեսայի հայ եկեղեցու ծխապետ Հովհաննես քահանա Չուբաբյանը: Մինչև Ռուսաստանի՝ Թուրքիային պատերազմ հայտարարելը, Օդեսայից մեկնել էր մինչև 40 կամավոր՝ ռուսական ընկերության շոգենավով և երկաթուղով, պետության հաշվին, զենքաթուղ-նահանգապետի քույլտվությամբ:

²⁵ Նույն տեղում:

Կամավորական նոր խմբերի մեկնմանը, որոնց մեծ մասը տաճկահայ փախստականներ էին և նավահանգստի բանվորներ, խոչընդոտում էր Կովկասյան բանակի շտաբը, որն Օդեսայի զինվորական օկրուգի հարցադրմանը «հայկական խմբեր ընդունվող կամավորականներից ստացվում են բազմաթիվ դիմումներ, հայտնեցնել ենք ահա՞ նրանք ուղարկվելու երկաթուղով», պատասխանել էր՝ «ենթապես չեն»։ Մինչ այդ օդեսահայերի խնդրանքը մերժել էին քաղաքապետը և գեներալ-նահանգապետը։ Վիճակը փոխվեց Պետրոգրադ հղած դիմումի պատասխանով. «դա մտնում է գեներալ-նահանգապետի լիազորությունների մեջ»։ Տեղեկացնելով ազգային Բյուրոյին այս բոլորի և կամավորների օգտին հանգանականությունների մասին, Հովհաննես քահանա Չուբարյանը գրում էր. «բոլորն լուրջ է և պատմական, ցանկալի է, որ զաղուքների կապը Մայր Հայրենիքի հետ լինի ոչ միայն դրամական, այլ ավելի խորը և պինդ։ Ժողովուրդն ազահորեն կլանում է ամեն բան ինչ որ զրկում է հայերիս մասին։ Պետք է այդ ձգտմանը գոհություն տալ, մատակարարելով մաքուր և առողջարար սնունդ»¹։

Հայրենասիրական աշխույժ գործունեություն էր սկսվել նաև Թուրքեստանյան երկրամասում, բայց այնտեղ ևս զգացվում էր լրատվության բացը։ «Եթե հնարավոր է ժամանակ առ ժամանակ, գոնե շաբաթը մեկ անգամ, հաղորդել մեզ այն նշանավոր դեպքերի ու անցքերի մասին, որ կատարվում են հայության և հայկական խնդրի շուրջ, որովհետև հազարավոր վերստերով կարված և անջատված Հայրենիքից ու հայության կենտրոնից, միմիայն կցկատոր տեղեկություններ ստանում ենք լրագրերից, որոնք անգոր են լի ու լի, հագուր ու բավարարվածություն տալ մեր հուզված, խռովահույզ մտքին և անհամբերությամբ տրոփվող սրտերին», քախանձագին խնդրում էին Աշխաբադի հայ կամավորների օգնության կոմիտեի ղեկավարները։ Տեղեկացվում էր, որ այդտեղ ստեղծված կանպնց հանձնաժողովը բացելով իր արհեստանոցը, եռանդով պատրաստել

¹ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆ.288, ց.1, գ.1, ք.11:

է կամավորների համար տաք հագուստ և կատարել հանգանակություն, իրերով և մքերքով: Կամավորների առաջին խումբը՝ 40 մարդ, նոյեմբերի սկզբներին ուղևորվել է Կովկաս՝ գործող խմբերի մեջ մտնելու համար. «մեծ շուքով, ցույցերով և զինվորական երաժշտությամբ»²:

Երկաթուղային կայարանում կամավորներին ճանապարհել էին հայ և ռուս հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, հոգևորականներ, զինվորականներ, քաղաքային վարչության ծառայողներ: «Բոլոր կամավորներին բաժանվել էր արծաթյա խաչեր շղթաներով»³:

Մեծ շարժում էր սկսվել նաև Անդիջանում և Կոկանդում, որտեղ սակայն հակահայկական և հակառուսական գործունեություն էին ծավալել Թուրքիայից ներթափանցած էմիսարները: Հայերը, ռուսները և վրացիները համախոհ էին: Հայ կամավորական խմբերին և զաղթականներին օգնելու համար հավաքվել էր 50 հազար ռուբլի: Աշխատանք էր տարվում Կովկաս մեկնած առաջին կամավորների ընտանիքներին արքունական գանձարանից օգնություն ցույց տալու համար⁴: Ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև Աշխաբադի հայ կանանց ընկերությունը՝ Շուշանիկ Մամիկոնյանի ղլխավորությամբ⁵: Պետրոգրադի հայ խնամատար համայնքի նախագահ Սուրբանշահը, տեղեկացնելով մայրաքաղաքից Կովկաս ճանապարհված հայ կամավորների առաջին խմբի մասին, հայտնում էր և տեղի զինվորական հիվանդանոցներում ապաքինվող մարտիկների ցանկությունը՝ «շուտ ապաքինվել և կովկասյան զորքերի շարքում նորից մարտի նետվել Թուրքիայի՝ քրիստոնյաների հավերժ բշնամու դեմ»: Սուրբանշահը խնդրում էր Մեսրոպ սրբազանին միջնորդել Կովկասի փոխարքայի առաջ՝

² Նույն տեղում, ք.36-37:

³ Նույն տեղում, գ.28, ք.10:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ.3, ք.4-5:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ.28, ք.37:

ապաքինվող հայ զինվորներին ուղարկել Կովկասյան զինվորական օկրուգի պահեստային զոմարտակներ⁶: Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ Ստեփան Մամիկոնյանը հայտնում էր Թուրքիայի հետ պատերազմ սկսվելուց հետո ուսանողների ցանկության մասին՝ կամավոր մեկնել որպես սանիտարներ: Հայ ինժեներներն առաջարկում էին կազմակերպել օդային ջոկատ՝ իրենց ներգրավումով: Հայտնվում էր նաև Մյունխենից և Փարիզից հայ բժիշկների՝ որպես կամավոր ճակատ մեկնելու ցանկության մասին⁷: Գ.Չալխուշյանը և առաջնորդական տեղապահ Գևորգ Վարդապետը Դոնի Ռոստովից հայտնում էին քուրքերի դեմ պատերազմ սկսվելու կապակցությամբ Նոր Նախիջևանի համայնքում տիրող աշխուժության մասին: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Բելգիայի հյուպատոսների մոտ ցուցակագրվել էին կամավորական ջոկատներ և կազմակերպվել դրամական հանգանակություններ: Բոլոր կամավորներն էլ անցնում էին Ռոստովով, որը վեր էր ածվել յուրահատուկ հավաքատեղիի և փոխադրման կետի⁸: Գ.Չալխուշյանը մեկ այլ գրությամբ տեղեկացնում է, որ Ռումինիայից ցանկություն են հայտնել Կովկաս մեկնել 70 կամավոր հայեր, Օդեսայից՝ 5, հարցնում էր ի՞նչ անել, ճանապարհել նրանց, քե սպասել⁹:

Մեծ շարժում էր սկսվել Դրիմում, Տալանքոզում, Եկատերին-բուրգում, Ստավրոպոլում, Դեքենտում, Աստրախանում: Հատկանշական է, որ Ստավրոպոլի հայերի 15 հոգիանոց խմբին ցանկացել էին միանալ և ռուս կամավորներ՝ կոզակներ: «Ռուսների և իշխանությունների վերաբերմունքը դեպի հայերը և կամավորները շատ լավ է: Առանձին խնամքով կազմվել է կամավորական խումբ, որի բոլոր պիտույքները հայրալսել է հայերի տեղական կոմիտեն:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ.114, ք.124:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք.87-93:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք.92-93:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք.130:

Ձեռքը ստացվել է զինվորական իշխանություններից, մարզվել են զորամասերում, ճամապարհ են դրվել շուրթով: Դրոշակն օրհնելուց հետո, այն կամավորներին հանձնել է Կուրբանյան զորքերի շտաբի պետը», – հայտնում էին Թիֆլիս Եկատերինոգրադի կամավորական խմբեր կազմակերպող կոմիտեի նախագահ Գեղամ Տեր-Պետրոսյանը և նրա տեղակալ Նիկոլայ Սաթունյանը: Հայկական համայնքը նվերներ և հանդերձանք էր ուղարկել նաև Կուրբանի կոզակներին և Կարսի շրջանում գտնվող կուրանցիներին¹⁰:

1914թ. նոյեմբերի 18-ին, 500 կամավորների համար տաք սպիտակեղեն, վերնաշապիկներ, վարտիք, զլխանոց, փորակապեր, ոտքի փաքաքաններ և բամբակե բաճկոններ էր ուղարկել Տազան-րոզի հայկական կոմիտեն¹¹:

Կամավորներ էին գրվում նաև կանայք: Բաքվի հիվանդանոցի օրդինատոր, բժշկուհի Ելենա Չոհրաբյանը գրում էր Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոյին. «Բոլորն ցանկություն ունենալով բժշկական օգնություն հասցնել մեր կամավորներին, խնդրում են կռվի դաշտ բժշկական խմբեր ուղարկելիս, կամ ուր որ դուք հարմար կգտնեք բժիշկ ուղարկելու, ինձի նկատի ունեցեք»¹²:

Հայ կամավորականներին օգնելու և զաղրականներին խնամելու համար լուրջ գործունեություն ծավալեց 1914թ. հոկտեմբերի վարջին ստեղծված Ղարաբաղի «Եղբայրական օգնության Բյուրոն»: Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոյին փոխանցվեց 500 ռուբլի, մքերք և հագուստ: Ղարաբաղի հայոց ազգային Բյուրոն 1914թ. դեկտեմբերի 14-ին, Թիֆլիս ուղարկած նամակում գտնում էր, որ «Ներկա պատմական օրերին, երբ պետք է ամեն միջոցով օգնության գալ տարագիր տաճկահայերի դատի պաշտպանությանը, Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը կարող է և պետք է ավելին անել, եթե ոչ դրամով, զոնե օգնական ուժերով: Քանի որ

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ.3, ք.3-4:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.1, գ.114, ք.140:

¹² Նույն տեղում, ք.7:

Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը ևս իրապես զգում է, որ ներկայումս Տաճկաստանում հայի ինքնուրույն գոյության խնդիր է առաջացել, հարցի հաջող լուծմանը պետք է նպաստենք բոլոր հայերս, Ղարաբաղի հայերը ուստի չեն կարող անտարբեր մնալ հայության այս ճակատագրական րոպեին և նա պատրաստ է ամեն զոհողության, հանձն առնել և իր մասնակցությունը ցույց տալ մեր հայրենիքի փրկության սրբազան գործին»։ Շեշտելով, որ տաճկահայ դատի պաշտպանության համար Ղարաբաղի հայությունը տվել է մի շարք ակամավոր հերոսներ, հայտնվում էր, որ «այսօր ևս նա պատրաստ է հեծյալ և հետևակ կամավորների զնդերով օգնության զալ Տաճկահայաստանում գործող մեր եղբայրներին»։ Բյուրոն հույս էր հայտնում, որ իր ձեռքով կազմած դարաբաղի կամավորների զունդը «թե՛ քարոյապես, թե՛ գործնական մասնակցությամբ մեծ նեցուկ կարող է լինել ներկայումս գործող հայ կամավորներին»¹³։ Սահմանն անցնելու նպատակով Թիֆլիսի իշխանություններին դիմեցին նաև պարսկահայ մի խումբ կամավորներ։ Փոխարքայի տեղակալ Պետերսոնի պատասխանն էր. «այդ սահմանում ևս արգելքը հայերի համար վերացած է»¹⁴։

Կամավորական շարժումը և Թուրքիայի դեմ պատերազմին իրենց մասնակցության ցուցաբերման մղումը լայն քափ ստացավ նաև արտասահմանյան հայ համայնքներում՝ Եգիպտոսում, Կիպրոսում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Բուլղարիայում, ամենուր, ուր ապրում էին հայերը։ Ըստ Կիպրոսում Ռուսաստանի դեսպանորդի վկայության, մինչև 1915թ. փետրվար դիմել էին մոտ 1000 հայեր։ Ռումինիայից, հաղթահարելով մի շարք խոչընդոտներ (կառավարության քույլտվություն, անցագրերի ապահովում, ճանապարհածախս և այլն) Թիֆլիս եկան կամավորական երեք խմբեր, որոնցից առաջինը՝ 107 կամավոր, գլխավորում էր իր

¹³ Նույն տեղում, գ.4,թ.2:

¹⁴ Նույն տեղում, գ.3,թ.11:

սխրագործություններով ու քաջությամբ հայանի դարձած և ռազմաճակատում մարտերի ընթացքում նահատակված Անդրանիկ Երիցյանը: Հնչակյան կուսակցության Աստրախանի «Էդիլ» մասնաճյուղը հավաքագրեց 150 կամավոր և կամավորական 6-րդ խմբի սպազու հրամանատար Հայկ Բժշկյանի (Գայ) ղեկավարությամբ ուղարկեց Թիֆլիս: Այդ կուսակցության Սուխումի մասնաճյուղը կազմակերպեց 50 հոգուց կազմված մեկ ջոկատ և կամավորուհիներից բաղկացած կարմիր խաչի մի խումբ և ուղարկեց ռազմաճակատ: Պայուսկատանի մասնաճյուղը կազմեց 30 հոգանոց կամավորական մի խումբ, որը Ռ-շտունու գլխավորությամբ մտավ Համազասպի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ կամավորական խմբի կազմի մեջ: Անդրանիկի գլխավորած 1-ին կամավորական խմբի մեջ մտան Արևմտահայաստանից գաղթած մի խումբ հնչակյաններ, Ֆրանսիայի մասնաճյուղը հավաքագրեց շուրջ 40 կամավոր, որոնք Գորգեն Թահմազյանի գլխավորությամբ մտան ֆրանսիական բանակի մեջ և եվրոպական ռազմաճակատներում կռվում էին Թուրքիայի դաշնակից զերմանական բանակի դեմ: Կամավորագրությունը հատուկ աշխուժություն ստաց բերեց նաև Ամերիկայի հնչակյան մասնաճյուղում: Ամերիկայի Գործադիր Մարմինը հրատարակեց կամավորագրության հրավիրող հայտանի «Կարմիր կոչը», որին արձագանքեցին շրջանի բոլոր մասնաճյուղերը: Ամերիկայում կամավորագրության կազմակերպման գործին մեծ ներդրում ունեցավ Պանդուխտը, որը շրջելով մասնաճյուղից մասնաճյուղ, իր հրապարակային ելույթներով և կազմակերպչական հանդիպումներով ստեղծում էր խանդավառություն և լուծում շատ գործնական դժվարություններ¹⁵:

Եգիպտոսում ռուսական դեսպանորդ Սմիրնովը, 1915թ. փետրվարի 22-ին հայտնում է Պետրոգրադ, որ երկրում հավաքվել են ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից ժամանած մոտ 1000

¹⁵ Տես Ե.Ճերէճյան, Պանդուխտ, էջ 13-14:

հայ կամավորներ: 15 հազար հայերի պատրաստակամության մասին թուրքերի դեմ կռվելու համար, 1915թ. փետրվարի 25-ին արտաքին գործերի նախարարությանը հայտնում էր Սոֆիայում Ռուսաստանի դեսպանորդ Սավիցկին: Դեսպանորդը ներկայացնում էր և «Պրո Արմենիա» քերթի խմբագիր Մ.Վարանդյանի խնդրանքը, առաջարկված կամավորական խմբերի կազմակերպման գլխավոր կոմիտեի կողմից՝ հնարավորություն տալ սեծովյան Կիլիկյան ափերի և փոքր Հայաստանի, Ամերիկայում գտնվող հայությանը վերադառնալ երկիր, զինել նրանց թուրքերի դեմ կռվում: Մ.Վարանդյանը նման առաջարկություն արել էր նաև Սոֆիայում Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններին¹⁶:

Քրիստոնյաների դարավոր թշնամու դեմ կռվելու համար կիլիկիահայության ցանկության մասին ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպան Բախմենտսկին դիմել էր Ադամայի ջարդերից փրկված և Ամերիկա գաղթած հոգևոր առաջնորդը: Նրա՝ 1914թ. հոկտեմբերի 30-ի մամակից երևում է, որ տարագրության մեջ գտնվող կիլիկիահայությունն իր վրա է վերցնում կամավորների հանդերձավորման և Ռուսաստան մեկնելու ծախսերը: Ջինման և ռազմաճակատ ուղարկելու հարցերը թողնվում էր ռուսական իշխանություններին¹⁷: Ամերիկահայ կամավորների առաջին խումբը դուրս եկավ 1915թ. մարտի 12-ին; որը Արխանգելսկի վրայով հասավ Կովկաս, դեկավարն էր մշեցի Պանդուխտը: Երկրորդ խումբը, նույն ճամապարհով դուրս եկավ մարտի 10-ին Ալեքսանդր Մնացականյանի գլխավորությամբ, երրորդ խումբը, նոյեմբերի 21-ին՝ Ս.Շահենի գլխավորությամբ:

Ամերիկահայ կամավորները՝ շուրջ 350 հոգի, Պանդուխտի հրամանատարությամբ մեկնեցին Կարս և սկսեցին զբաղվել զինավարժություններով: Հետագայում, երբ որոշվեց կազմավորել

¹⁶ Տե՛ս Ռ ԿՊՈՊԱ, ֆ.2000, ց.1, գ.38, ք.164:

¹⁷ Տե՛ս АВІР, ф Политархив, 1914г., оп.1, д.3420, л.164.

6-րդ կամավորական խումբը, Պանդուխտի ջոկատը միացավ Հովհաննես Ջանվուրյանի հրամանատարության տակ կազմված 6-րդ խմբին¹⁸:

Հայկական կամավորական խմբերի անձնակազմի մասին ամփոփ թվեր չկան: Բերվում են տարբեր թվեր: Հայոց ազգային Բյուրոյի՝ 1914թ. դեկտեմբերի 28-ի նիստում խնդիր դրվեց կամավորների թիվը հասցնել 6000 հոգու: Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, 1915թ. հոկտեմբերին ուղղված զեկուցագրում Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, Ս.Հարությունյանը, Ա.Խատիսյանը հայտնում էին, որ կազմակերպված է 6 խումբ՝ 5000 հոգանոց անձնակազմով¹⁹: Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետի տեղակալ Գ.Ղորղանյանը բերում է 6000 թիվը, նախնական շրջանում նշելով 2400²⁰: Կարգադրիչ Մարմնի փաստաթղթերում, 1915թ. փետրվարին նշվել է 4500 կամավոր²¹: "Армянский Вестник" ամսագիրը 1917թ.²² և Ն.Աղբալյանը բերում են 10000 թիվը²³, նշելով, որ խմբերը գտնվում են փորձված մարդկանց հրամանատարության տակ, յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 450-ական մարդուց, միայն առաջին գունդն էր, որ 1000-ից ավելին էր: Խմբերը նպաստ էին ստանում պետությունից և ազգային Բյուրոյից: Թվաքանակի պարզաբանման հարցում մեր կողմից նոր ճշտումներ են կատարվել արխիվներում հայտնաբերված նոր փաստաթղթերի հիման վրա: Դրանք են խմբերի անձնակազմի ամփամացուցակները՝ հաստատված իրենց հրամանատարների կողմից, հրամանատարների զեկուցագրերը՝ ուղղված բարձրագույն հրամանատարությանը և

¹⁸ Տե՛ս Ե.Ճերէճյան, նշվ. աշխ., էջ 19:

¹⁹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.288, ց.1, գ.3, ք.7:

²⁰ Տե՛ս Գ.Ղորղանյան, նշվ. աշխ., էջ 12:

²¹ Տե՛ս Գ.Լազյան, Հայաստանը և հայ դասը ըստ դաշնագրերու, Գաիիրե, 1942, էջ 116-123:

²² Տե՛ս Մ.Շատիրյան, Армянские добровольческие дружины 1914-1916гг., Армянский вестник, М., 1917, №10-14.

²³ Տե՛ս «Հորիզոն», 1917թ., 18-ը հոկտեմբերի, նաև ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.221, ց.1, գ.21, ք.24-35:

ազգային Բյուրոյին, տվյալներ խմբերի դրամական շրջանառության՝ մուտքի և ելքի մասին: Կամավորական խմբերի համար մուտք եղել է 1 մլն 8584 ռուբլի 72 կոպեկ: Ծախսվել է 752 հազար 647 ռուբլի 30 կոպեկ: 1915թ. չորս ամսվա ընթացքում հատկացված գումարն ավելի էր, քան 1914թ. հինգ ամսվա գումարը: Երկու անգամ ավելի էին և ծախսերը²⁴: Բազրատ եպիսկոպոսի կազմած մի զեկուցագրից հայտնի են դառնում որոշ նվիրատուների անուններ: Այսպես օրինակ, 542 ռուբլի էր ստացվել Օրբազարի Օկսենտ Հայրունի քահանայից: 3445 ռուբլի ստացվել էր Լուգանսկի երեսփոխան Հազարապետյանից, 1355 ռուբլի Նյու Յորքից, Պետրոգրադի ռուսական արտաքին առևտրի բանկի միջոցով: 450 ռուբլի 0.7 կոպեկ Նյու Յորքից՝ սեբաստահայերի Ուլաշ խմբից, 3409 ռուբլի 10 կոպեկ Ամերիկայի ազգային պաշտպանության հանձնաժողովից: 50 ռուբլի էր ուղարկել Տուսսիսի շրջանի Ղոյքի հայաբնակ գյուղի Գրիգորիս քահանա Գարաբյանը: 35.000 ռուբլի՝ Աստրախանի հայկական կոմիտեն: Ատրախատականի հայկական կոմիտեն ուղարկել էր 3000 բուման, 2400 ռուբլի՝ Շուշվա կոմիտեն, 2000 ռուբլի՝ Թիֆլիսի դարաբաղցիների կոմիտեն: Դամարկուում կամավոր ցուցակագրվել էր 4000 մարդ²⁵: 1915թ. հունվարի 10-ի դրությամբ, մինչև ծախսերի մախահաշվի կազմելը, կամավորական յուրաքանչյուր խմբին հատկացվել էր 5500-ական ռուբլի: Անդրանիկի խմբին՝ 9500, զինվորական մարմնին՝ 6000 ռուբլի²⁶:

Շատ փաստաթղթեր, նամակագրություններ վկայում են մասայն չկամության, բաշքշուկների, արգելքների, բյուրոկրատիզմի մասին, որոնք գոյություն ունեին պետական գերատեսչություն-

²⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.5, գ.102, ք.1, նակ ֆ.288, ց.1, գ.3, ք.4-5:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.288, ց.1, գ.3, ք.4-5, գ.114, ք.7, 42, նակ «Հորիզոն», 1916թ., հուլիսի 12 և 23, նույն տեղում, 1917թ., 14-ը մարտի, նակ Համառոտ տեղեկագիր Հայոց Ազգային Բյուրոյի գործունեության 1915-1917թթ. ընթացքում, Թիֆլիս, 1917, էջ 7-11:

ներում հայկական կամավորական խմբեր կազմակերպելու գործում: Բերենք բուլղարահայերի օրինակը: 1500 հայերի՝ Կովկաս գալու ցանկության, կամավորական խմբերում ընդգրկվելու և թուրքերի դեմ կռվելու պատրաստակամության ու նրանց տեղափոխվելու հարցով, միջնորդությամբ 1914թ. նոյեմբերի 1-ին արտաքին գործերի նախարարություն դիմել էր Սոֆիայում Ռուսաստանի դեսպանորդ Սավինցկին: Համաձայն չլինելով Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Վաշկովի՝ նրանց Բուլղարիայում թողնելու առաջարկության հետ, Սավինցկին գտնում էր, որ հայ կամավորների ջոկատը պետք է ուղարկվի Կովկաս, ձևավորվի, զինվի, մարզվի և պահանջ առաջանալու պահին ուղարկվի ռազմաճակատ²⁷: Արագործնախարար Սազոնովի՝ 1914թ. դեկտեմբերի 10-ի նամակը բավարար. պատասխան ստացավ գերատեսչություններում 11 ամիս շրջապտույտից հետո, այն էլ վերապահումով: Ռուսաստանի ճանապարհային հաղորդակցության նախարարը, 1915թ. դեկտեմբերի 10-ին, ի պատասխան վերոհիշյալ նամակի, հնարավոր էր գտնում բուլղարահայ կամավորներին՝ Թուրքիայի դեմ կռվելու համար, Կովկաս տեղափոխել 3-րդ, 4-րդ կարգի երկաթուղային վագոններով՝ Սոֆիայից Ռուսաստանի դեսպանորդից ստացված վկայականի ներկայության պայմանով²⁸: Հարցը, ինչպես վերոհիշվեց, բարձրացրել էր Բուլղարիայում՝ Ռուսաստանի դեսպանը:

Կամավորական շարժման գործընթացը իրավունք էր տալիս ազգային Բյուրոյին պաշտոնական զեկուցագրում արձանագրել. «Գործը չափազանց նոր էր, և ոչ մեկը չէր կարող պատկերացնել, քե հայ ժողովուրդը, որ դարերով ապրել էր ստրկական վիճակում, կարող կլիներ երևան հանել մի այնպիսի մեծ ուժ, որ ինքնակամ կգար նահատակվելու հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Կամավորական շարժման ժամանակ էր ահա, որ հայ ժողովուրդը

²⁷ Տե՛ս Ռ ԿՊՌՊԱ, ֆ.2000, ց.1, գ.3860, ք.237:

²⁸ Տե՛ս АВПР, ф Политархив, 1914г., оп.1, д.3940, л.6.

ցույց տվեց միանման ոգևորություն: Հազարներով էին վազում կամավոր գրվելու, ծեր, պատանի, առողջ և հիվանդ, զինավարժ և ոչ զինավարժ, լավ և վատ դնում էին իրենց անձը Կարգադրիչ Սարմնի տրամադրության տակ, մերժել անկարելի էր: Երկրագնդի ամենահեռավոր անկյուններից, ուր ռաք էր դրել հայ մարդը, նույնիսկ Նոր Բուխարան և Ամերիկան, բաժին հանեցին կամավորներին՝ ազեա և կրթված, բոլորն էլ ոգևորված էին միայն մի գաղափարով: Բոլորն էլ փաստորեն զգում էին, որ գնում էին փշրելու դարերով ծանրացած իրենց վրայի շղթաները և գալիս էին շարանշարան, զիշեր ու ցերեկ, օրերով ու շաբաթներով, մաշում էին այն շենքերը, ուր տեղի էր ունենում կամավորների ցուցակագրությունը: Առաջարկում, խնդրում, երբեմն սպառնում, մինչև իսկ լալիս էին մինչև որ կարողանում էին ցուցակագրվել»: Այս հանգամանքը, գրում էին գեկուցագրի հեղինակները, «ապացուցում է, թե հայ ժողովրդի հոգու ներսը որքան մեծ առաքինություններ են քարնված»²⁹:

Պատասխանելով ռուսական կառավարության հայասիրական հայտարարություններին և ոգևորված նրանցով, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը տեղեկացնում է հայ կամավորական համաժողովրդական շարժման և Ռուսաստանի շահերի սատարման հարցում հայության պատրաստակամության, հայերի մոտ արմատավորված այն մտքի մասին, թե միայն Ռուսաստանը կարող է ապահովել նրանց ֆիզիկական և կուլտուրական զարգացումն Արևմտյան Հայաստանում: Վերոնցով-Դաշկովին, 1914թ. նոյեմբերի 8-ին գրած նամակում, վեհափառը միաժամանակ հիշեցնում էր, որ «այն ամենը, ինչ որ կայսրական կառավարությունը, եվրոպական պետությունների հետ ձեռնարկել է սկսած վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից

²⁹ Հայաստանի Հանրապետության հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ), ֆ.4047, ց.1, գ.91, ք.1:

քուրքահայ ժողովրդի վիճակի բարելավման տեսակետից, դրական արդյունքներ չի տվել»: Վեհափառը խնդրում էր, որպեսզի «կայսեր անունից հայտարարվի Վանի, Բիքլիսի, Սվազի, Դիարբեքիի ու Խարբերդի հայկական վիլայեթների, Կիլիկիայի հետ միասին, ինքնավարություն շնորհելու մասին, որով կավարտվեր Ռուսաստանի պատմական առաքելությունը, Թուրքիայի լծի տակ դարերով ճնշված քրիստոնյա ժողովրդի ազատագրման գործում»³⁰: Այդ միտքն տվելի ամրապնդվեց 1914թ. նոյեմբերին Կովկաս ժամանած կայսր Նիկոլայ II-ի հետ վեհափառի համդիպումից հետո: Տիրակալը վստահեցրել էր, որ «հայերին պայծառ ապագա է սպասվում», «հայկական հարցը կլուծվի հայերի սպասումների համաձայն»: Նրա հավաստումն՝ իր մեջ ուներ մեծ խորհուրդ: Օգտագործել հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, պետք էր շահել արևմտահայության համակրանքը, այն ուղղել Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի կողմից ակտիվ գործունեության: Նոյեմբերի 24-ին, քուրքահայերին ուղղված կոչում, կայսրը երաշխավորում էր «Հայաստանին ինքնավարություն Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների սահմաններում և նրանց հետ անխզելի կապված Կիլիկիայում, մեծ Ռուսաստանի հզոր հովանու տակ, որին պետք էր հասնել դաշնակիցների հետ հատուկ համաձայնությամբ»: «Թուրքահայերի բախտը սերտորեն կապված է մեր հաղթանակի հետ, և նրանք պետք է ամեն կերպ օգնեն մեր կողմից վերջնական հաղթանակին հասնելուն, որը զգալիորեն կթեթևանա տեղական բնակչության ակտիվ համագործակցության շնորհիվ», – ասված էր կոչում³¹:

Հայ հասարակական շատ գործիչներ, պատերազմի առաջին իսկ օրից, զարգացնում էին այն միտքը, թե կամավորական շարժման գործընթացը պետք է ընթանա անկախ քաղաքական, կուսակցական պատկանելության: Գտնելով, որ կամավորներին պետք

³⁰ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.2, գ.733, ք.1-3:

³¹ АВПР, ф. Политархив, 1914г., оп.1, л.36-38.

է ազատել կուսակցություններից մեղ հարցադրումներից, հայ մտավորականության ներկայացուցիչները գտնում էին, որ ջոկատների ստեղծման նպատակը համազգային է, Թուրքիայի հայերի ազատագրումը համընդհանուր գործ է, ինչը պահանջում է համալսոհ և համատեղ գործունեություն: Շրջաբերական նամակով տեղեկացնելով, որ կամավորների կազմակերպման գործը՝ զինվորներ հավաքելը, խմբեր կազմելը, խմբապետեր և արշավանքի կետեր նշանակելը հանձնարարված է ՀՀ Դաշնակցությանը, արևելյան Բյուրոն այնուհանդերձ գտնում էր, որ կամավորական շարժումը տարվում էր անկուսակցական սկզբունքով, «տաճկահայ մեր ընկերների կատեգորիկ պահանջով»³²:

Հետևելով ՀՀ Դաշնակցության գործունեությանը, Թիֆլիսի ժանդարմերիական նահանգային վարչությունը զեկուցում էր, որ կուսակցությունը գործում է քուրքական կառավարության դեմ այն հրահանգով, «որը քույլ է տվել Կովկասում նորին կայսրական մեծության փոխարքան»³³:

Այնուհանդերձ, ռուսական բանակի բարձր հրամանատարության կազմում կային բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք դեմ էին հայերի կամավորական շարժմանը և նրանց Կովկաս ուղարկելուն: Մերժելով Պետրոգրադի ԲՈՒՀ-երի հայ ուսանողներից կամավորական ջոկատ ստեղծելու մասին մայրաքաղաքի քաղաքազուխ կոմս Ի.Ի.Տոլստոյի միջնորդությունը, 1914թ. նոյեմբերի 16-ին գլխավոր շտաբի պետ Յանուշկևիչը գրում էր. «Կովկասում հայերին հատուկ շրջաններում առանձնացնելն անցանկալի է»³⁴: Սաղորիչ մոտեցում ունեին զենքիալ Արաքիկը և այլ բարձրաստիճան սպաներ, որի մասին գրել են ռազմաճակատ մեկնած Հ.Թումանյանը, Ա. Շիրվանզադեն և այլ մեծեր: 1914թ. հոկտեմբերի 31-ին հրատարակված «Երրորդ զարկը» հոդվածում իր

³² ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ.4077, ց.1, գ.79, ք.1-2:

³³ Նույն տեղում, գ.154, ք.2:

³⁴ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.33, ք.1-4:

սրտի խոսքը կամավորների մասին արտահայտեց Հ.Թումանյանը: Որպես «Առաջին զարկ» մեծ լոռեցիին ներկայացնում էր 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում աչքի ընկած Աղասուն՝ Խ.Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպի հերոսին: «Երկրորդ զարկը» պատկերում էր Վարդանին՝ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հերոսին, նկարագրված Բաֆֆու «Խենքը» պատմավեպում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական Կովկասյան ճակատում ռուսների կողմից հայերի հանդես գալը Հ.Թումանյանը դիտում էր որպես «ավանդական երրորդ զարկ», գտնելով, որ «երրորդ զարկն է որոշում, վճռում խնդիրը»: «Երրորդ զարկով հյուսիսի հսկան, մեծ Ռուսաստանը վճռում է հայոց ազգի հին, արյունոտ խնդիրը, ապահովում է նրա ապագան և առաջնորդում է դեպի ազատ ազգերի եղբայրությունը», – գրում էր Թումանյանը³⁵:

Ժողովրդին քաջալերող ազդակ էր նաև 1914թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվում գրած և նոյեմբերի 5-ին տեղի «Արև» թերթում հրապարակած «Վերջին տագնապը» բանաստեղծությունը: Նրանում արտահայտված է թուրքական լծից ազատվելու հայերի իղծը, այդ հարցում Ռուսաստանի պատմական առաքելությունը: Այն պատկերվել է անպաճույճ, Թումանյանին հատուկ պարզ բանաձևով.

Ու ամպերում, բարձր ուսից Մասիսի,
Սլանում է մեծ արծիվը հյուսիսի,
Շիտակ դեպի բարձրունքները հայկական,
Իր հետևից հայի բախտն ու ապագան:

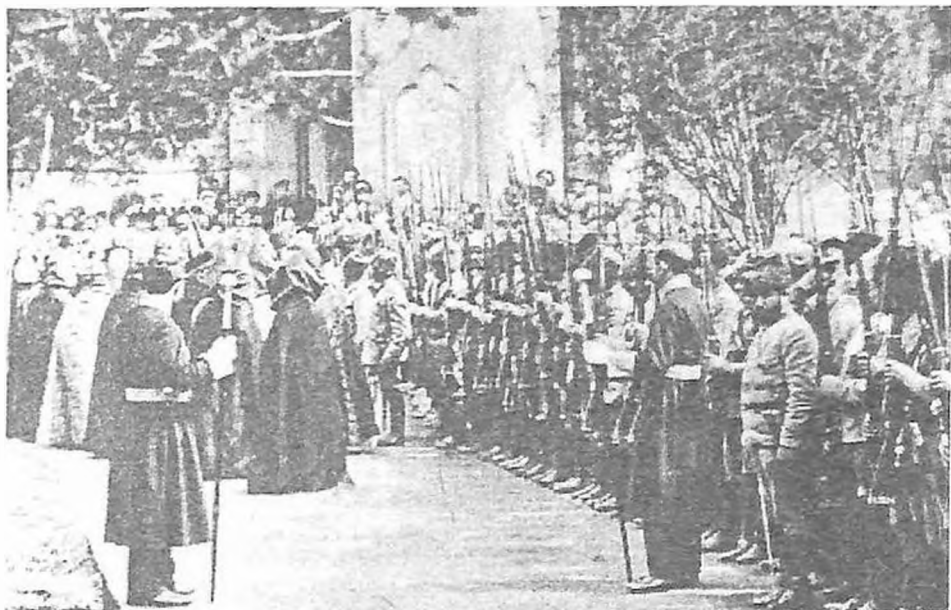
³⁵ Հ.Թումանյան, Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, Ե., 1964, հ.2, էջ 354:

Կամավորական շարժմանը Հ.Թումանյանը նախաստում էր նաև գործով: Այդ մասին են վկայում մասնավորապես բանաստեղծի հանդիպումները Բաքվի հայ աշակերտության և մտավորականության հետ 1914թ. նոյեմբերի 5-ին, երբ մի խումբ բաքվեցի հայորդիներ կամավորական խմբեր էին մտնում և զորակայաններ ներկայանում: Կամավորական խմբեր մտնելու համար ցուցակագրվեցին նաև Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի 27 սաներ, չնայած Հ.Թումանյանը հորդորել էր «առժամանակ քողնել հայրենասիրական որոշումը և շարունակել ուսումը»³⁶:

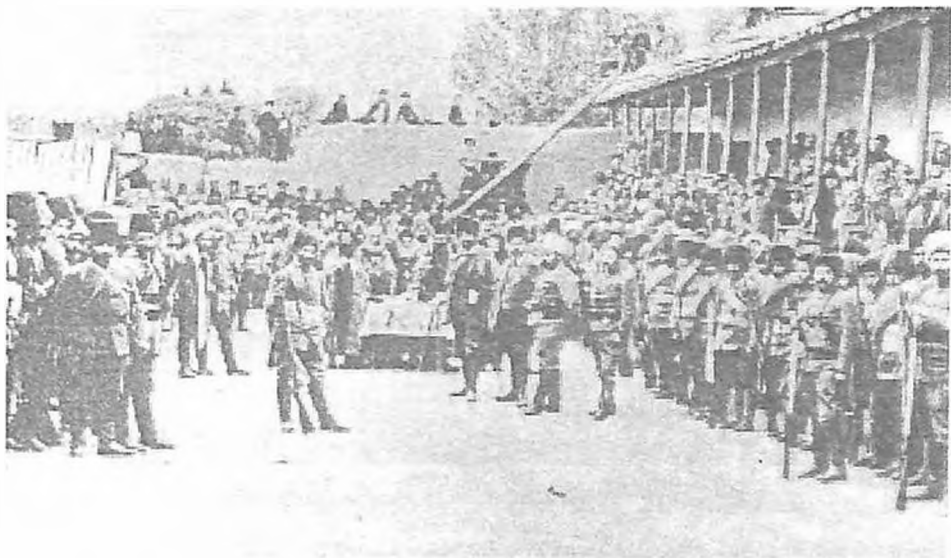
Հայ մտավորականությունն իր հայրենասիրական պարտքն էր համարում նաև ռազմաճակատ մեկնելը, տեղում իրավիճակին ծանոթանալը, կամավորներին ու զորականներին ոգևորելն ու սատարելը, լայն հասարակայնության իրավիճակի ճիշտ ներկայացնելը: Հայ կամավորներին հոգեպես միախմբելու համար ռազմաճակատ մեկնեցին Հովհաննես Թումանյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Հովսեփ Խումունցը, Թիֆլիսի Վերայի վանքի քահանա Նիկողայոս Բավոյանը, Երևանի քաղաքագլուխ Սմբատ Խաչատրյանը: Խումունցը գլխավորում էին Մեսրոպ և Խորեն եպիսկոպոսները³⁷: Մտավորականների խումբը Էջմիածնից անցավ Իգդիր, Կարս, Բայազետ, Ալաշկերտ, Բասսեն, Դելիբաբա, Խորասան, Ջևին: Իգդիրում խումբը երկու անգամ հանդիպեց կորպուսի իրամամատար, գեներալ Օզանովսկու և շտաբի պետ, գեներալ Լյախովի հետ: Օզանովսկու կարծիքը կամավորների մասին չափավոր էր: «Կամավորներն ունեն իրենց դերը, այդ դերը գլխավորապես երկրի հետազոտությունը և քշմամու դիրքերի որոշումն է: Նրանք ճանաչում են երկրի բոլոր անկյունները, գիտեն լեզուն, ծանոթ են տեղական պայմաններին»: Գեներալը բարձր է գնահատել Անդրանիկի դերը, նրա հետ կապելով Վանի ապագա գրավման խնդիրը: Գե-

³⁶ «Հորիզոն», 1914թ., 11-ը նոյեմբերի, №250:

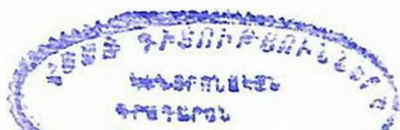
³⁷ Տե՛ս «Ձիթենի», Թիֆլիս, 1914թ., էջ 10:

*Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը օրհնում է հայ կամավորականներին,
Էջմիածին, 1915թ.*

Դրոյի խումբը ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ

Անդրանիկ, հայկական 1-ին կամավորական խմբի
հրամանատար

Դրո, հայկական 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատար

Հայկական 4-րդ, 3-րդ և 5-րդ խմբերի հրամանատարներ Բենի,
Համազասպ և Վարդան

Յ. Ջանփոլաջյան, հայկական 6-րդ կամավորական
խմբի հրամանատար

Յ. Արղուբյան. իսպական 7-րդ կամավորական խմբի հրամանատար

Սանիտար կամավորների մի խումբ

Հայ կամավորները հանգստի պահին

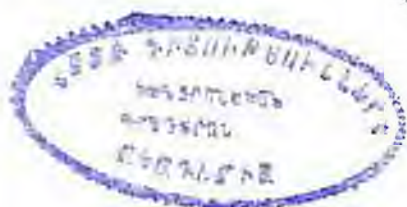
Գեներալ Նիկողանը իր շտաբի և հայ հրամանատարներ Արամի, Վարդանի, Դրոյի, Խնչոյի հետ Վանի ազատագրումից հետո, Վան, 1915թ.

Հայկական 3-րդ կամավորական խմբի հրամանատար Համազասպը գերված քուրդ ապագակների հետ, 1915թ.

Գնդապետ Պավել (Պողոս) Բեկ-Փիրումյան, հայկական 5-րդ հրաձգային զումարտակի հրամանատար

Փոխգնդապետ Արտոն Զոփսեփյան, հայկական 4-րդ զումարտակի հրամանատար

Փոխգնդապետ Ա. Սամարցյանի զունարտակի մի խումբ սպաներ, Խնուս, 1917.

ներալը կատակելով խոսել և և իր հայկական ծագման մասին, «գիտեր իմ արյան մեջ էլ մի քիչ Կարապետ կա», «ես կփափագեի, որ այս անգամ ձեր թուրքահայ եղբայրների խնդիրը վերջապես լուծվեր»³⁸:

Մտավորականների խումբը հանդիպել է նաև Արմեն Գարոյին, Դրոյին, հայատյաց գեներալ Աբաղիկին, կոզակային զորքերի պետին, որը նշել էր կամավորների առաքելությունը, մանավանդ երկրին ծանոթ լինելը, լեզուն և ավանդույթները, գյուղերն ու տները իմանալը: Ժխտվել և ճիշտ են ներկայացվել կամավորների շուրջ հորինված արացիկյան բանսարկությունները և սադրանքը, հերյուրանքները, թե իբր «կամավորները գնում էին ռուսական զորքի հետևից»³⁹: "**Кавказское слово**" քերթում տպագրվեց Ա.Շիրվանզադեի հոդվածաշարը «Պատերազմի վայրերում» վերտառությամբ, որն իրավիճակի ճշմարիտ վերարտադրությունն էր: Սակայն այստեղ ևս զգացվում էր խմբագիր Դուրխանյանի ցենզուրական ձեռքը: Հ.Թումանյանը վրդովված էր, որ Դուրխանյանը Հայկական հարցի մասին շատ բաներ կրճատում էր, «կարևոր կետեր հանում»: «Ամեն ինչ մեզ հետաքրքրում է, բացի դրուժինաներից, և խմբերի մասին չի ուզում տպագրել պատճառաբանելով, որ դա վնաս կրերի Հայկական հարցին»⁴⁰: Այդպիսին էր քերքի խմբագրի մոտեցումը:

³⁸ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.288, ց.1, գ.7, ք.31, նաև "Кавказское слово", Тифлис, 1914г., №53-54.

³⁹ «Չիթենի», Թիֆլիս, 1914թ., էջ 41-42, նաև ՀՀ Գրականության և արվեստի քանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Թումանյանի ֆոնդ 258, №52, ք.3:

⁴⁰ ԳԱԹ, Թումանյանի ֆոնդ, գ.258, ք.9-10:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ
ՍԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ**

Յարական զորահրամանատարությունը հայկական խմբերի կազմավորմանը ձեռնամուխ եղավ 1914թ. օգոստոսից: Սկզբնապես բույլատրվեց կազմավորել չորս կամավորական խումբ՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ: Այս խմբերի հրամանատարներ նշանակվեցին հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ քրժված հայդուկներ՝ Անդրանիկը, Դրոն, Համազասպը, Ջեռին: Նախնական ծախսերի համար հատկացվեց 3500 ռուբլի գումար, ռազմական ֆոնդից բաց քողնվեց ևս 5100 ռուբլի, որից 4500-ը տրվեց Թիֆլիսի քաղաքապետ Մ.Խատիսյանին, որը այդ ժամանակ մահ հայոց ազգային Բյուրոյի նախագահի տեղակալն էր: Սահմանվեց մահ պետական գանձարանից յուրաքանչյուր կամավորի համար ծախսերի, այդ քվում և ամսական ռոճիկի չափը: Խմբերի անձնակազմը, որը պահվելու էր պետական գանձարանի հաշվին, չպետք է գերազանցեր 1-ին խմբում՝ 1200-ից, իսկ 2-րդում, 3-րդում և 4-րդում՝ յուրաքանչյուրում 400-ից: Այս քանակից ավելին ընդգրկված կամավորները ռոճիկ չէին ստանալու¹:

Հայկական առաջին կամավորական խումբը (հրամանատար՝ Անդրանիկ) կազմավորվեց 1914թ. հոկտեմբերի 23-ին, Սալմաստում (Հյուսիսային Իրան), հիմնականում արևմտահայերից, Կովկասյան բանակի Ադրբեջանյան զորաջոկատի կազմում²: 2-րդը (հրամանատար՝ Դրո) հոկտեմբերի 25-ին Իզդիբում, Բայազետի զորաջոկատի կազմում: Կազմավորման պահին այս խմբում կար

¹ Տե՛ս Ռ.ԿՊՌՊԱ, ֆ.2000, ց.1, գ.3797, ք.1-2:

² Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.1-31:

472 կամավոր, որից 354-ը՝ արևելահայ, իսկ 118-ը՝ արևմտահայ³: 3-րդը, Համազասպի հրամանատարությամբ, կազմավորվեց Կաղզվանում՝ հետևակային 1-ին կոզակային (պլաստունյան) բրիգադի կազմում, սեպտեմբերի 20-ից հոկտեմբերի 31-ը ընկած ժամանակահատվածում: Կազմավորման պահին, նրա կազմում կար 350 հետևակ և 70 հեծյալ կամավորական⁴: 4-րդ խումբը (հրամանատար՝ Քեռի), կազմավորվեց Սարիղամիշում՝ Կովկասյան 2-րդ Թուրքեստանյան կորպուսի կազմում⁵:

Հայկական կամավորական չորս խմբերում կազմավորման պահին կար 2400 մարդ: 1915թ. գարնան սկզբին հայկական բոլոր խմբերը համալրվեցին նոր կամավորներով: Ապրիլին 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ խմբերը միավորվեցին, նրանցից կազմավորվեց Արարատյան զորաջոկատը Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, որը հատկապես աչքի ընկավ Վանի գրավման ժամանակ:

Կամավորական առաջին խմբերը ռազմաճակատ մեկնեցին 1914թ. հոկտեմբերի վերջին՝ 1-ին խումբը՝ Սալմաստ-Վան, 2-րդը՝ Իգդիր-Բայազետ-Բերկրի-Վան, 3-րդը՝ Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, 4-րդը՝ Սարիղամիշ-Օրգան-Ջյոփրիքոյ-Էրզրում ուղղություններում գործելու համար:

Անդրանիկի գլխավորած հայկական 1-ին կամավորական խումբը 1914թ. հոկտեմբերի 23-ին Սալմաստից տեղաշարժվելով դեպի Խոյ, մտավ գեներալ Չերնոգուբովի գլխավորած Ադրբեջանյան ռուսական զորաջոկատի կազմը (զորաջոկատը Ադրբեջանյան էր կոչվում Հյուսիսային Պարսկաստանում տեղակայված լինելու պատճառով): Առաջին լուրջ ընդհարումը թշնամու հետ խումբը ունեցավ նոյեմբերի 5-ին, Դիլմանի ուղղությամբ գտնվող Աշնակ գյուղի մոտ, այն ավարտվեց խմբի փայլուն հաղթանակով և այդ գյուղի գրավմամբ: Այնուհետև, Անդրանիկի խումբը նոյեմ-

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ.6, թ.13:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ.9, թ.78-79:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ.3, թ.18:

բերի 7-ից մինչև 17-ը Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադի կազմում, որն այդ ժամանակ գլխավորում էր՝ 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական և 1904-1905թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմների մասնակից զեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանը, պուտավյան գնդի կոզակների հետ մասնակցեց քրդաբնակ Քաշկուկ, Կոթուր և Արաքել գյուղերի շրջանում մղվող մարտական գործողություններին և նրանց զրավմանը: 10 օր տևած այդ ծանր կռիվներում խումբը ոչնչացրեց համիդետական զնդերի (ալայների) զգալի ուժեր: Այս կռիվներում զերի համձնվեցին քրդական ջախջախված զնդերի չորս բեկ սպաներ, որոնց Անդրանիկը ուղարկեց զեներալ Չերնոգուբովի ճամբար: Այնուհետև խումբն անցնելով իրանա-թուրքական սահմանը՝ Շարապխանեով, նոյեմբերի 18-ին մտավ և զրավեց Սարայ քաղաքը: Նոյեմբերի 26-ին զեներալ Չերնոգուբովի հրամանով խումբը Սարայից տեղաշարժվեց դեպի Ասուրլի գյուղ: Մյուս օրը, նոյեմբերի 27-ին խումբը կռվի բռնվեց թուրքերի հետ Քերքեզ և Մերքոհին բնակավայրերի մոտ, որտեղից կարողացավ մարտով դուրս բերել թշնամուն: Առաջանալով Վանի ուղղությամբ, նոյեմբերի 29-ին Անդրանիկի խումբը քեժ կռվի բռնվեց թշնամու հետ Քարքալու գյուղի մոտ, որտեղ մինչև ուշ երեկո համառ դրմադրություն ցույց տվեց հարձակման անցած թուրք-քրդական զորամասերին, իսկ մութն ընկնելուն պես հետ շարժվեց դեպի Ասուրլի, որտեղ մնաց մինչև 1914թ. դեկտեմբերի 1-ը: Այստեղից Վան հասնելու համար, որտեղ նա սկզբնապես ուղարկվել էր, խմբին մնում էր կատարել ընդամենը երկու անցում: Սակայն, խմբի քիկունքում հակառակորդի զգալի ուժերի հայտնվելու պատճառով զեներալ Չերնոգուբովի հրամանով խումբը նորից հետ քաշվեց դեպի Սարայ:

1914թ. դեկտեմբերի 4-ին, զիշերը, 1-ին կամավորական խումբը Սարայից շտապ ուղարկվեց Պարսկաստան՝ Ռազի և Շարապխանե բնակավայրեր, այստեղ մարտնչող զեներալ Չերնոգուբովի Կովկասյան 4-րդ դիվիզիայի կոզակներին օգնություն ցույց տալու համար: Դեկտեմբերի 5-ի կռիվներում մարտով դուրս բերվեց

Հալեպդադի լանջերին ամրացած թշնամուն, խումբը գրավեց Բելեդյանուք բնակավայրը: Բելեդյանուքում խումբը մնաց մինչև 1914թ. դեկտեմբերի 23-ը, երբ ստացվեց գորաջոկատի հրամանատար գեներալ Չերնոգուրովի ընդհանուր նահանջի մասին հրամանը, որը կապված էր ոչ միայն Մարիդամիշի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների, այլև Թավրիզի ուղղությամբ քուրքական մեծ ուժերի անսպասելի հայտնվելու հետ:

Դեկտեմբերի 24-ին հայկական 1-ին խումբը դուրս եկավ Բելեդյանուքից և Ջիրի ու Խոյի վրայով 1915թ. հունվարի 2-ին հասավ Ջուլֆա: Այդ նահանջի ժամանակ 1-ին կամավորական խումբը իրականացրեց Դիլմանի շրջանի ավելի քան 150 հազար հայ ազգաբնակչության ներգաղթը դեպի Կովկաս, որի շնորհիվ քուրքական կոտորածներից փրկվեցին հազարավոր հայ կյանքեր:

1915թ. հունվարի 11-ից կամավորական 1-ին խումբը կրկին կռիվների մեջ էր: Հունվարի 13-ին արշավելով Ջուլֆայից, խումբը Բարաքսիի վրայով հասավ Մարաքանդ: Հաջորդ օրը նա Կարա-Ղաչով և Յամայի լեռնանցքով շարժվեց դեպի Սոֆյան, որտեղ այլ գորամասերի հետ այետք է մասնակցեց Սոֆյանի մեծ ճակատամարտին: Սակայն ճանապարհին խումբը հանդիպեց հորդացած զետերի հետևանքով սռաջացած արգելքներին և կարողացավ տեղ հասնել միայն հունվարի 15-ի երեկոյան, երբ ռուսական զենքի համար փառավոր և հաղթական՝ այդ ճակատամարտն արդեն ավարտվել էր քուրքերի լիակատար ջախջախմամբ և Թավրիզի ու Մարագուի շրջանների ազատագրմամբ:

Կովկասյան ռազմաճակատի մարտական գործողություններին պատերազմի առաջին իսկ օրերից ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ հայկական խմբերը:

Հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, Դրոյի հրամանատարությամբ, որի կազմում կար 472 մարդ, որից 354-ը արևելահայ, իսկ 118-ը արևմտահայ, ռազմի դաշտ մեկնեց 1914թ. հոկտեմբերի 25-ին: Դուրս գալով Իգդիրից խումբը գործողվեց գեներալ Նիկոլսկի գլխավորած բայազետյան ռուսական գորաջոկատ, որն

այդ ժամանակ գտնվում էր Կիզիլդիզում՝ Բայազետի մոտ։ Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ խումբը ունեցավ հոկտեմբերի 30-ին, Թափարիզի լեռնանցքի մոտ։ Հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, երկու օր տևած այդ ծանր մարտում, խումբը գրավեց Գյավրե-Շամիյե գյուղը։ Նոյեմբերի 1-ի մարտում վիրավորվեց խմբի հրամանատար Դրոն, որին ժամանակավորապես փոխարինեց Արմեն Գարոն։

Հայկական 2-րդ խմբի Գյավրե-Շամիյեի հաջող մարտական գործողությունները համընկան Բասենի դաշտում՝ Մինդինդվանի և Հոսլիկի ուղղությամբ գործող ռուսական զորքերի ունեցած անհաջողությունների և դեպի Յուզվերան նրանց նահանջի հետ։ Այդ իսկ սլաոճառով, նոյեմբերի սկզբին, գեներալ Նիկոլակի առաջ անցած զորաջոկատին հրամայվեց հետ քաշվել դեպի սահմանային լեռը։ Հայկական 2-րդ խմբին կարգադրվեց բողոնել Գյավրե-Շամիյեն և Թափարիզի լեռնանցքով հետ քաշվել դեպի Կիզիլդիզ, այնտեղից շարժվել Ալաշկերտի Դարաքիլիսա, այստեղ գոծող գեներալ Աբաղիևի զորաջոկատին միանալու համար։ Գեներալ Աբաղիևը հայկական 2-րդ խմբին հանձնարարեց կենտրոնանալ Դուքախ գյուղում՝ Կլիչ-Գյաղուկից հարավ, թուրքերի կողմից ուժգին կրակի տակ առնված դիրքերը պաշտպանելու համար։ Ամրանալով այս դիրքերում, խումբն իրականացրեց պահակային և հետախուզական ծառայություն։ Գեներալ Աբաղիևի զորաջոկատի կազմում մինչև 1914թ. դեկտեմբերի 13-ը, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցեց 9 մարտերի։ Նոյեմբերի 22-ին, 24-ին, 28-ին և դեկտեմբերի 7-ին՝ Դուքախի շրջանում և Տունտինում, դեկտեմբերի 10-ին՝ Դերիկի շրջանում, իսկ դեկտեմբերի 11-ին, 12-ին և 13-ին՝ Տունտինում⁶։ Խումբը դիրքերը շուտովույթ բողեց սարիղամիշյան դեպքերի հետ կապված, ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջի մասին հրամանի համաձայն։ Այդ նահանջի

⁶ ՏԵՆ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.16, ք.3:

ժամանակ, չափազանց ծանր պայմաններում, հայկական 2-րդ կամավորական խումբն ուղարկվեց հանգստի և համալրման: Մի շարք մարտերում հասնելով հաղթանակի, միայն 1914թ. հոկտեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի 13-ը, 24 օր տևած կռիվներում, խումբն ունեցել էր մարդկային զոհեր, տվել էր 13 սպանված և 29 վիրավոր⁷:

Դեկտեմբերի 25-ին խումբը հասավ Իգդիր: Երևանում համալրվելով. խումբը մտավ Վարդանի գլխավորած ջոկատի մեջ. Իգդիրի վրայով անցավ հարավ նոր առաջադրանքներ կատարելու համար:

Հայկական 3-րդ կամավորական խումբը (հրամանատար Համազասպ), որը գործում էր Կադզվան-Բիթլիս ուղղությամբ, զենքերալ Պրժևալսկու գորախմբի կազմում ռազմի դաշտ մեկնեց 1914թ. նոյեմբերի 1-ին: Դուրս գալով Կադզվանից խումբը, որի կազմում կային 350 հետևակ և 70 հեծյալ կամավորներ, նոյեմբերի 4-ին հասավ Դալի-Բաբա, որտեղ միացավ Սարիղամիշի ջոկատի ձախ թևը պաշտպանող, զենքերալ-մայոր Կուլեբյակինի գլխավորած Կարադերբենոյան ռուսական զորաջոկատին: Նոյեմբերի 5-ին խումբը տեղակայվեց Էնդեկ գյուղում և ստացավ հատուկ առաջադրանք՝ հսկել Թիբ-դաղի լեռնային զանգվածներից հարավ տեղավորված Սարիղամիշյան ջոկատի ձախ թևը, զենքերալ Կուլեբյակինի ջոկատի տեղամասում: Առաջին լուրջ ընդհարումը քուրքական զորքերի հետ հայկական 3-րդ կամավորական խումբն ունեցավ 1914թ. նոյեմբերի 6-ին, Ալագյազ գյուղի մոտ, որը և գրավվեց նրա կողմից: Չարգացնելով առաջխաղացումը, ջախջախելով բշնամու նշանակալից ուժերին, Համազասպի գլխավորած խումբը սեփական ուժերով գրավեց նաև Փիրհասան, Կապանակ և Խոսրովերան գյուղերը: Սակայն խմբի հետագա առաջխաղացումը զենքերալ Կուլեբյակինի կողմից կասեցվեց, նրա չափից դուրս

⁷ Տե՛ս նույն աեղում, գ.3, ք.8:

առաջխաղացման և բշնամու կողմից նրան ծուղակի մեջ վերցնելու վտանգից խուսափելու նպատակով: Ջորաջոկատի պետի հրամանով հայ կամավորները ետ քաշվեցին, գորաջոկատի մյուս գորամասերի հետ հարմար դիրքեր բռնեցին Փինադուզ լեռնային զանգվածի մոտ, որն արդեն գրավվել էր Կարադերբենտյան գորաջոկատի մյուս գորամասերի կողմից: Նոյեմբերի 15-ին հայկական 3-րդ խումբը նորից հրամանով տեղակայվեց Ալազյա գյուղում և ժամանակավորապես մտավ գեներալ Գուլիզայի գլխավորած 2-րդ պրաստունյան կոզակային բրիգադի կազմի մեջ, որի գորամասերը, համալրելով Կարադերբենտյան գորաջոկատի ուժերը, դիրք էին գրավել Էնդեկ-Թիք-դաղ-Փինադուզ մարտական ուղղությամբ: Այդ պահից սկսած այս հատվածում սկսվեցին քեժ, երկարատև պաշտպանական մարտեր, և 3-րդ հայկական խումբը հաջողությամբ մասնակցեց այդ բոլոր կռիվներին, անընդմեջ իրականացնելով պահակային, հետախուզական ծառայություններ, միաժամանակ ետ մղելով բշնամու անդադար հարձակումները: Գեներալ Գուլիզայի վկայությամբ, «հայ կամավորականները հատկապես մեծ ծառայություն մատուցեցին գորաջոկատին 1914թ. դեկտեմբերի 2-ին, Սիզման, Փիրհասան և Կուսլանակ գյուղերի շրջակայքի մանրակրկիտ հետախուզությունն իրականացնելով, որը սկսված ցրտերի, խորը ձյան և հաճախակի մառախուղների հետևանքով, խիստ դժվարացրել էր անկանխատեսելի բշնամուն հետևելը»³: Այսպես, դեկտեմբերի 6-ին, օգտվելով մառախուղից, մեծ քվով բուրքեր, սվազակ քրդերի հետ միասին, սպիտակ համագզեստներով, որը քույլ էր տալիս իրենց աննկատ մնալ, շարքից հանելով հայ կամավորներից կազմված պահակագործ, մտան Ալազյա գյուղ և հանկարծակիի բերեցին այստեղ գտնվող գորաջոկատին, որի կազմում Համազասպի 3-րդ խմբի հայ կամավորականներից բացի, կար լեռնամոզողյան զնդի ռուս կոզակների եր-

³ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.14:

կու հարյուրյակ: Առաջացավ խուճապ, որի ժամանակ ներխուժած քուրքերը հասցրեցին իրագործել դաժան կոտորածներ, որի հետևանքով հայ կամավորներն ունեցան 30 սպանված և 40 վիրավոր, իսկ կոզակները 4 սպանված և 30 վիրավոր: Չորաջոկատը ստիպված եղավ բողոքել գյուղը: Ամրանալով Ալազյազի մոտակա բարձունքներում և կարգի բերելով իրենց, հայ կամավորները և կոզակները ուժեղ կրակ բաց արեցին թշնամու կողմից արդեն զրավված գյուղի վրա: Լուսաբացին, Ալազյազյան զորաջոկատը ուժով նորից ետ թշնց քուրքերին, ապա Թիք-դաղի կողմից օգնության հասած ռուս կոզակների հետ միասին, անցավ հարձակման և նորից ամբողջությամբ մաքրեց Ալազյազը և շրջակա տարածքը թշնամուց, հասցնելով նրան զգալի կորուստներ: Դրանից հետո, փոխհրաձգություններն Ալազյազի մոտ՝ քուրք-քրդական զորամասերի հետ չարունակվեցին ընդհուպ մինչև դեկտեմբերի 18-ը, սակայն ավելի քիչ ուժգնությամբ: 1914թ. դեկտեմբերի 19-ին, հայկական 3-րդ կամավորական խումբը Ալազյազից հրամանով տեղափոխվեց Բաշգյուղ և մասով զեներալ Կուլեբյակիին գլխավորած Բաշգյուղի ռուսական զորաջոկատի սռաջապահ զորքերի կազմը: Դեկտեմբերի 20-ին 3-րդ կամավորական խումբը գնդապետ Ռաժեի գլխավորած ջոկատի կազմում մասնակցեց քրդաբնակ Բալիքլի գյուղում իրականացված մարտական գործողություններին, որը կազմակերպել էր Բաշգյուղի (Բաշքեյի) ռուսական զորաջոկատի պետ, զեներալ Կուլեբյակիին՝ գյուղի բնակիչներին պատժելու համար, որոնք թշնամական գործողությունների էին դիմել ռուսական զորքերի նկատմամբ: Այդ արշավանքից հետո, դեկտեմբերի 25-ին, հայկական 3-րդ կամավորական խումբը դուրս բերվեց Բաշգյուղի զորաջոկատի կազմից, ապա վերադարձավ Կադզվան՝ հանգստի և համալրման համար⁹:

Համազասպի և նրա գլխավորած 3-րդ հայկական կամավոր-

⁹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.15:

րական խմբի կամավորականների մարտերում դրսևորած բարձր ռազմական ոգու, կուռ կարգապահության և իրենց վրա դրված պարտքի կատարյալ գիտակցության մասին լավագույնս վկայված է Բաշզյուղի զորաջոկատի պետ, գեներալ-մայոր Կուլեբյակինի՝ Կովկասյան 1-ին բանակային կորպուսի հրամանատարին, 1914թ. դեկտեմբերի 25-ին ուղղած զեկուցագրում: «Այսօր հայկական 3-րդ խումբը ժամանակավորապես դուրս է գալիս ինձ վստահված ջոկատի կազմից Կադվան՝ վերակազմավորման և իր կորուստը լրացնելու համար: Ծառայության և խղճիս պարտքով, ինձ պարտավոր եմ համարում վկայել այդ խմբի և հատկապես նրա հրամանատարի՝ Համազասպի, ամենաբարեխիղճ, անմնացորդ աշխատանքը:

Չնայած տարբեր վայրերից հավաքված, մեծամասնությամբ ռազմական գործին անժամոք, զինվորական կարգապահությանը չսովորած, կառավարման ոչ մի համակարգի չվարժված հայերի կառավարման դժվարություններին, պ-ն. Համազասպը, իր խմբի լավագույն մարդկանց օգնությամբ (ռուսահայ և քուրքահայ հալստակներից), կարողացավ իր ոչ մեծ ջոկատում, հաստատել երկաթյա կարգապահություն և կարգ ու կանոն: Բոլոր մարտերում, խմբի կամավորականները անվախ գնում էին դեպի անխուսափելի մահ և մեռնում էին ազնվաբար, ինչպես իսկական հերոսներ, լցված սիրո խորը զգացմամբ իրենց հայրենիքի նկատմամբ:

Մեր մյուս զորամասերին հավասար ներգրավվելով տարբեր մարտական առաջադրանքների մասնակցության, իմ բոլոր պահանջները նրանք կատարեցին ուրախությամբ: Երբ ևս նրանց կանչեցի մեր զորամասերին օգնության գիշերային պահակային ծառայության համար, դա ևս նրանք կատարեցին ջանասիրությամբ և աննկուն: Ինչպես և մյուսները, Համազասպը անձամբ իմ աչքերում իրեն դրսևորեց որպես իր ջոկատի հիքավի առաջնորդի, անսահման խիզախ, անձնուրաց և անհողողող, բարձր հրամանատարության ցուցումները լսող և բայրացական կատարող, մարտում անողոր և սրընթաց, ինչպես և պարտված թշնամու նկատմամբ

արդարամիտ և զբառատ պետի»։ Նկատի առնելով այս բոլորը, Կուլեբյակինը գտնում էր, որ Համազասպը արժանի է ամենաբարձր խրախուսման, և արտահայտում էր իր ուրախությունը նորից տեսնելու հայկական 3-րդ խումբը իր ջոկատի կազմում¹⁰։

Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալված մարտական գործողություններում իրեն փայտն դրսևորեց նաև 4-րդ հայկական կամավորական խումբը, քաջարի և փորձառու մարտիկ Քեռու գլխավորությամբ։ Խումբը առաջին անգամ ռազմաճակատ մեկնեց 1914թ. նոյեմբերի 6-ին։ Գործելով Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի կազմում, խումբը Սարիղամիշից՝ Կարաուրզանի ճանապարհով, հասավ Ադվերան, ապա Խոշաբ։ Նոյեմբերի 16-ին խումբը ունեցավ իր առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ Կարաբալիկ գյուղում և հաջող մարտական գործողություններից հետո անցնելով Չաքիր-բաբա լեռնաշղթան և Կողբի ճանապարհին, ճնշելով քշնամու գորամասերի դիմադրությունը, գրավեց Լյավսոր և Կիզիլքիլիսս գյուղերը։ Էնվեր փաշայի Սարիղամիշյան օպերացիայի սկզբին, 1914թ. դեկտեմբերի 22-ին և 23-ին, Էբրեկ և Նորաշեն գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, խումբը հրամանով ետ կանչվեց դեպի Կողբ՝ միանալու զեներալ Իստոմինի գլխավորած Օլթիի ռուսական ջոկատին։ Սակայն, այդ ժամանակ ռուսական զորքերն արդեն թողել էին Կողբը, և Քեռու խումբը ստիպված եղավ միայնակ, մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, անցնելով քուրքերի կողմից գրավված լեռնային տեղանքները, դուրս գալ Նարիման, ապա, բաժանվելով երկու մարտական զորասյան, մեծ կորուստներ տալով վերադարձավ Սարիղամիշ։ Այստեղ, խումբը գործելով Սարիղամիշյան ռուսական զորաջոկատի աջ թևում հարձակման անցած քուրքերի դեմ, ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Սարիղամիշի օպերացիայի, 1914թ. դեկտեմբերյան վերջին մարտերին, որոնք ավարտվեցին թուրքական զորքերի

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ.5, ք.20։

(9-րդ և 10-րդ կորպուսներ) լիակատար ջախջախմամբ և ռուսական բանակի փայլուն հաղթանակով: Հրամանատարության՝ զորքերին ուղղված հրամանում, ի քիվս մյուս զորամասերի, հատուկ շնորհակալություն էր հայտնվում նաև 4-րդ հայկական կամավորական խմբին՝ նահանջի ժամանակ, կիրճի մոտ նրա կողմից թուրքական մի ամբողջ դիվիզիային մի քանի ժամ կանգնեցնելու համար: Մարիդամիշի օպերացիայի ավարտից հետո, Ջեռու գլխավորած 4-րդ կամավորական խումբը, ինչպես մյուս հայկական կամավորական զորամասերը, խիստ հյուծված և թուլացած վերադարձավ Երևան՝ հանգստի ու համալրվելու: Պատերազմի միայն առաջին երկու ամիսների ընթացքում, 1914թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, հայկական չորս կամավորական խմբերը տվեցին 156 սպանված, 743 վիրավոր, հիվանդ և ցրտահար, կորցնելով ընդհանուր անձնակազմի 1/3-ը¹¹: Ավելի մեծ էր հակառակորդի կորուստը:

Հայ կամավորական խմբերի քիկունք վերադառնալուն պես, ակտիվ աշխատանքներ տարվեցին նրանց համալրման, քվաքանակի ավելացման, ինչպես նաև պատերազմի առաջին փուլում նկատված թերությունների և բացթողումների վերացման ուղղությամբ: Կամավորական խմբերի համալրումը և նրանց քվակազմի ավելացումը համապատասխանում էր նաև հայ ժողովրդի ազգային ձգտումներին: Ռազմական տեսակետից, այդ երկու ծանր ամիսներին, բացի զուտ մարտական ծառայություններից, հայկական կամավորական խմբերը իրենց հնարավորությունների չափով, մեծ օգնություն ցույց տվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությանը, փրկելով նրանց թուրքերի անմարդկային հաշվեհարդարից՝ իրենց ռուսական կողմնորոշվածության համար: Արդեն նշվել է, որ հայկական 2-րդ կամավորական խումբը Դ-րոյի հրամանատարությամբ, նահանջելով Ալաշկերտի դաշտավայրից 1914թ. դեկտեմբերին, ապահովեց Ալաշկերտի մեծ քվով հայ ազ-

¹¹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.12:

գաբնակչության նահանջը դեպի Արևելյան Հայաստան, իսկ 1-ին կամավորական խումբը, Անդրանիկի հրամանատարությամբ, նույն դեկտեմբեր ամսին դուրս բերեց հայ ազգաբնակչությանը Դիլմանի շրջանից:

Ռուսական հրամանատարությունը գոհ էր հայ կամավորական խմբերի մատուցած ծառայությունից, քանի որ դրանով հայ կամավորականները մասնակիորեն ազատում էին այդ անխուսափելի պարտականությունից ռուսական զորամասերին, որոնք այդ ժամանակ զբաղված էին բազմաթիվ խոշոր, արագ տեղաշարժեր պահանջող տակտիկական գործողություններով, ինչը պահանջում էր Կովկասյան ռազմաճակատի արագ փոփոխվող մարտական իրադրությունը:

Սակայն, հարկ է նշել որ, չնայած կամավորական խմբերի արևմտահայության նկատմամբ ցուցաբերած այդ աջակցությանը, այնուամենայնիվ, ոչ բոլոր արևմտահայերը հասցրեցին վերաբնակվել, իսկ որոշ գյուղեր էլ կամովի հրաժարվեցին միանալ գաղթականական շարժմանը և ենթարկվեցին քուրքական դաժան կոտորածների:

Կամավորական խմբերի թվակազմի մեծացման հետ միասին, Կովկասյան գործող բանակի հրամանատարությունը նպատակահարմար գտավ նաև հայկական բոլոր խմբերն այսուհետև կենտրոնացնել ռազմաճակատի միայն մեկ ուղղությունում, որտեղ գերակշռում էր հայ ազգաբնակչությունը, որպեսզի դրանով ավելի էական օգնություն ցույց տրվի տեղացի հայ բնակչությանը, և նրանք առավել մեծ ցանկությամբ ներգրավվեն օգնության ռուսական զորքերին՝ Արևմտյան Հայաստանում նրանց առաջխաղացման ժամանակ: Եվ այդպիսին, 1915թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, ճանաչվեց Վանի ուղղությունը: Վերոնշյալ նկատառումներով, Կովկասի փոխարքա, կոմս Վորոնցով-Դաշկովը հավանություն տվեց Կովկասյան բանակի շտաբի՝ հայ ազգային-քաղաքական ներկայացուցիչների, մասնավորապես հայոց ազգային Բյուրոյի հետ համաձայնեցված, հայկական խմբերի

համալրման և վերակազմակերպման իրեն ներկայացված նոր նախագծին, և այն ներկայացրեց ռուսական բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հաստատմանը: Ռուսական բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատար Նիկոլայ II-ի՝ 1915թ. ապրիլի 6-ին հաստատված նոր հաստիքային ցուցակի համաձայն, որը ստորագրել էր գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Յանուշևսկիչը, հայկական յուրաքանչյուր կամավորական խումբ այսուհետև պետք է բաղկացած լիներ 984 մարտիկից, որից 42-ը ավագ ու կրտսեր սպա, 4-ը՝ ֆելդֆեբել, 5-ը՝ կապտենարմուս և 32 օժանդակ կազմից (գինագործներ, ֆելդշերներ, գրագիրներ և այլն): Խումբը կազմված էր 4 վաշտից, որից յուրաքանչյուրում պետք է լիներ 200 շարքային կամավորական, 10 ավագ ու կրտսեր սպա, 10 Լֆրեյտոր, 1 կապտենարմուս, 1 ֆելդֆեբել, 1 փողհար և 14 օժանդակ կազմ, ընդամենը 237 մարդ: Հստակ սահմանված էր նաև զինվորների, սպաների, գինագործների և այլ ծառայողների աշխատավարձը¹²:

Նույն թվականի մայիսին ռուսական բանակի Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամանով կազմավորվեցին ևս երեք նոր խմբեր՝ 5-րդը (հրամանատար՝ Վարդան), 6-րդը (հրամանատար՝ կապիտան Հ.Ջանփոլադյան) և 7-րդը (հրամանատար՝ Հ.Արդուբյան): Այսպիսով, 1915թ. ամռանը հայկական կամավորական խմբերի թիվը հասավ յոթի, որոնցում ընդգրկված էր մոտ 7000 կամավորական:

Հայկական 5-րդ կամավորական խումբը կազմավորվեց Երևանում: Նրա ձևավորման աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1914թ. դեկտեմբերից: Մակայն, Կովկասյան բանակի հրետանային վարչությունում հրացաններ չլինելու պատճառով, խումբը չսպառազինվեց և չկարողացավ մասնակցել պատերազմի առաջին շրջանի մարտական գործողություններին:

¹² Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.2, գ.30, ք.17-18, նաև Ռ ԿՊՌՊԱ, ֆ.521, ց.5, գ.178, ք.130-131:

6-րդ կամավորական խումբը (կոչվել է նաև հնչակյան 6-րդ խումբ) կազմավորվեց Կարակուրտում՝ գեներալ Բարաթովի գլխավորած ռուսական զորաջոկատի կազմում: Նրա առաջին հրամանատարը ռուսական բանակի սպա, կապիտան Հ.Ջանփոլալյանն էր, իսկ քիչ ուշ նրան փոխարինեց պորուչիկ Գ.Ավշարյանը, որն էլ զոհվեց 1915թ. ամռանը, Շարյան գետի ափին ծավալված ռազմական գործողությունների ժամանակ: Ավշարյանին փոխարինեց Հայկ Բժշկյանը (Գայ), սպա Պանդուխտը:

7-րդ հայկական խումբը կազմավորվեց 1915թ. աշնանը Երևանում և հանդիսանում էր հայկական խմբերի պահեստային ուժը¹³:

Ինչպես ասվել է, արդեն 1915թ. սկզբից, ռուսական հրամանատարությունը որոշել էր բոլոր հայկական կամավորական խմբերը այսուհետև կենտրոնացնել Վանի ուղղությամբ: Վանի գրավումը դարձել էր ռուսական բանակի հրամանատարության առաջնային խնդիրը: Այդ իսկ նպատակով, Կովկասյան բանակի հրամանատարի՝ 1915թ. ապրիլի 24-ի հրամանով, ռուսական երեք խոշոր զորաջոկատներին հրահանգվեց արշավել Վանի ուղղությամբ՝ գրավել Վանը և Վանա լիճը: Այսպես, Վանի ուղղությամբ գործող և ամենախոշոր՝ Ադրբեջանյան ռուսական զորաջոկատին (հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Չերնոզուբով) կարգադրեց ձեռնարկել Խալիլ փաշայի բուրբակյան ջոկատի հետապնդումը, որը, 1915թ. ապրիլին խոշոր պարտություն կրելով Դիլմանի ճակատամարտում, նահանջում էր Վանի ուղղությամբ: Ալաշկերտի զորաջոկատին (հրամանատար գեներալ-մայոր Վորոպանով) հրամայված էր շարժվել դեպի Մալազկերտ-Կոստ ուղղությամբ և գրավել Վանա լիճը արևմուտքից: Բայազետի ռուսական զորաջոկատին (հրամանատար գեներալ-մայոր Նիկոլաև) հրամայվեց Բայազետից շարժվել դեպի Չինգիլի լեռնանցք և գրավել Վանը արևելքից:

¹³ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.19:

Այս գորաջոկատի կազմում դեպի Վան էին առաջանում նաև հայ կամավորական խմբերը:

1915թ. ապրիլի 15-ին Արարատյան գորաջոկատը (2-րդ, 3-րդ և 4-րդ խմբեր), որի կազմում կար 2300 հետևակ և 500 հեծյալ կամավորական, Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությամբ դուրս գալով Երևանից ուղևորվեց դեպի Իգդիր՝ Չիկգլիի լեռնանցքի ուղղությամբ: Ապրիլի 21-ին հասնելով Կիզիլդիզ, Արարատյան գորաջոկատը ներգրավվեց գեներալ Նիկոլաևի գլխավորած Բայազետի ռուսական գորաջոկատի կազմում: Այդ գորաջոկատին Կովկասյան բանակի հրամանատարի՝ ապրիլի 24-ի հրամանով կարգադրված էր անցնել բուրքերի գրաված Տափարիզի կիրճը (Բայազետից դեպի հարավ) և, ճեղքելով բուրքական գորքերի դիմադրությունը, բացել Վան տանող ճանապարհը: Այս խնդիրը իրականացնելու նպատակով, դեռևս ապրիլի 23-ի հրամանի համաձայն, Բայազետի գորաջոկատը բաժանվեց 3 գորաշարասյան: Չորաջոկատի աջ շարասյանը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 2-րդ կամավորական խումբը՝ 1022 մարդ, որոնցից 678-ը արևելահայեր էին, իսկ 344-ը՝ արևմտահայեր, Դրոյի գլխավորությամբ, հանձնարարվեց եղած ուժերով ապրիլի 24-ին դուրս գալ Չուրավա գյուղից և շարժվել Սարինգյոլ լճի ուղղությամբ, ապա ետ շարժել հակառակորդին Սարինգյոլ և Դասինգյոլ լճերի մոտից: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ 2-րդ խումբը ունեցավ 1915թ. ապրիլի 24-ին՝ Քյալասարում, երկրորդը՝ Դասինգյոլում ապրիլի 25-ին, երրորդը՝ ապրիլի 28-ին՝ Բայազետասոյի մոտ¹⁴:

Չորաջոկատի միջին շարասյանը՝ Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, հանձնարարված էր Արարատյան գորաջոկատի 3-րդ հայկական խմբի (հրամանատար՝ Համազասպ) և ռուսական մյուս գորամասերի հետ միասին, միացյալ ուժերով ապրիլի 24-ին շարժվել Բեյլավտոր գյուղից և գրավել Գյավրեշամիս

¹⁴ ՏԵՆ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.16, ք.3:

գյուղը, ոչնչացնել և այնտեղից դուրս բշել թշնամուն: Չորաջոկատի ընդհանուր պահեստագործին, որը կազմում էր Արարատյան զորաջոկատի հայկական 4-րդ խումբը՝ Ջեռու հրամանատարությամբ, հրահանգված էր դուրս գալ Բելյավտորից և հետևել միջին զորաշարասյանը և անհրաժեշտության դեպքում օգնության հասնել նրան: Վերուհիշյալ ուղղություններով հայկական խմբերի՝ Վանին մոտենալու ժամանակ և կռիվների թեժ պահին, Վան քաղաքից հասան լուրեր քուրքերի դեմ Վանի հայ բնակչության ապստամբության մասին: Ապստամբությունը բռնկվել էր 1915թ. ապրիլի 7-ին, դեռևս մինչև Երևանից Արարատյան զորաջոկատի դուրս գալը և աստիճանաբար զարգանալով, ապրիլի վերջին, հասել էր իր գագաթնակետին: «Վանում բռնկված հայ բնակչության ապստամբության հետևանքով, – գրում էր իր հուշերում դեպքերի անմիջական ակամատես գեներալ Կուլեբյակինը, – հայ կամավորականների տրամադրությունները դարձել էին լարված: Նրանք բոլորը անհամբերությամբ սպասում էին լուսարագին, երբ այետք է սկսվեին քաղաքի համար մղվող առաջին մարտերը: Բոլորի հայացքները, մտքերը և զգացմունքները ուղղված էին դեպի Վան: Վանի գրավումը դարձել էր հայ կամավորականների պայծառ երազանքը: Ոչ մի դժվարություն չէր կարող խոչընդոտել առաջ շարժվելու նրանց պոռթկումը, որը ընդգրկել էր հայ կամավորների»¹⁵:

1915թ. ապրիլի 24-ին սկսվեց Բայազետի զորաջոկատի ընդհանուր հարձակումը ամբողջ ճակատով: Արարատյան ջոկատը ունեցավ առաջին մարտական ընդհարումը քուրքական խմբերի և քրդական զորամասերի հետ, որի արդյունքում հայկական 3-րդ կամավորական խումբը, Վանի զորաջոկատի միջին զորասյան կազմում, համառ և կատաղի կռիվներից հետո գրավեց Գյալրեշամիյե գյուղը: Ապրիլի 27-ին, Արարատյան զորաջոկատի հայկա-

¹⁵ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.6, ք.1-8:

կան երեք կամավորական խմբերի միացյալ հեծելազորը, 4-րդ խմբի հրամանատարի տեղակալ Մ.Արզումանովի հրամանատարությամբ, կռվով գրավեց Շաքալխանե, Բայազետաղա և Նուշիրաղա, իսկ հաջորդ օրը՝ ապրիլի 28-ին, նաև Դավթիշ գյուղերը և ետ շարունակ քննաժողովում այս դիրքերից: Այնուհետև, զարգացնելով առաջխաղացումը դեպի Բերկրիի դաշտավայր, որը հանդիսանում էր կարևոր ստրատեգիական կայան Վան տանող ճանապարհին, 3-րդ կամավորական խումբը ապրիլի 29-ին բուրքական գործերից գրավեց նաև Գենդուրմա գյուղը, իսկ 2-րդ և 4-րդ հայկական խմբերի միացյալ ուժերը ապրիլի 30-ին ազատագրեցին Գյումիշ և Հավիդան բնակավայրերը, որի շնորհիվ ճանապարհ բացվեց դեպի Բերկրի: Նույն օրը, ապրիլի 30-ին, շարունակելով առաջխաղացումը, հայկական 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ կամավորական խմբերը շարժվեցին Բերկրիի դաշտ և ջախջախելով քրդական՝ համիդեական ճանակալից ուժերը, գրավեցին Բերկրի-Կալան, որը կամավորականների համար դարձավ վերջին կայանը Վան արշավելուց առաջ:

1915թ. մայիսի 1-ին, գեներալ Նիկոլաևը հրահանգեց Վարդանին անմիջապես «շարժվել դեպի Վան, այնտեղ պաշարված հայերին ազատագրելու համար»: Նույն օրը, կատարելով գորաջոկատի հրամանատարի հրահանգը, Արարատյան գորաջոկատը՝ 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերով, ապավինելով միայն սեփական ուժերին (Բայազետի գորաջոկատի մնացած զորամասերը ուղարկվել էին գեներալ Աբացիևի տրամադրության տակ Արճեշը գրավելու համար, որին համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս Ջելան-Դարասիի զինված քրդերը), առանց հրանոթի և զնդացրի, շարժվեց առաջ՝ Վանի ուղղությամբ և քրդերի հետ ունեցած երկարատև, քեժ մարտերից հետո գրավեց Վանի մոտ գտնվող Զորսոր, Շևեքյար, Դերկաշեն, Փանգ և մի շարք այլ գյուղեր: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 2-ին, Արարատյան գորաջոկատը, ընդունելով համապատասխան մարտական կարգ (2-րդ խումբը ձախ քնում, 4-րդը կենտրոնում, իսկ 3-րդը՝ աջ քնում), շարունակեց իր առաջխաղացումը և արյունահեղ կռիվներից հետո հասավ մինչև Թի-

մարի շրջան: Այստեղ հայկական 3-րդ խումբը քրդերի հետ ունեցած
քեթև կռիվներից հետո գրավեց Աստվածածին գյուղը և շարժվեց
սավելի խորը՝ դեպի հարավ: Միևնույն ժամանակ 4-րդ հայկական
խումբը թշնամու հետ ունեցած մի քանի քեթև ընդհարումներից
հետո շարժվեց Արթավե և Պողոս գյուղերի ուղղությամբ և դուրս
եկավ Արչակ լճի արևմտյան հատված, Բիգիլջա գյուղի մոտ:
Հայկական 2-րդ խումբը նույն օրը երեկոյան գրավեց Հասփիշատ
գյուղը (Վանա լճի հյուսիսում): Քրդերը, որոնք դիրքեր էին բռնել
Ջանիկ-Քեյրյարիկ-Ածբուլաղ գծի վրա, չկարողանալով լուրջ դի-
մադրություն ցույց տալ հայ կամավորներին, նահանջեցին և դիր-
քեր գրավեցին Խոշաբում: Թշնամու այս ճակատի դիմադրությունը
ճեղքվեց հայկական 4-րդ կամավորական խմբի արագ առաջխա-
ղացմամբ: Հայ կամավորները, ներխուժելով հակառակորդի ուժերի
կենտրոն, փախուստի մատնեցին թշնամուն: Խոշաբի գրավմամբ
որոշվեց նաև Վանի ճակատագիրը: 1915թ. մայիսի 3-ից 4-ը Վանի
շրջակայքում քրդերի հետ տեղի ունեցան մի շարք կարճատև, բայց
արյունահեղ մարտեր, որից հետո, Արարատյան գորաջոկատի
2-րդ և 4-րդ հայկական կամավորական խմբերի հեծյալ գորսամա-
սերը Խնչոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ մոտեցան Վանի
մատույցներին և մայիսի 5-ի երեկոյան առաջիններից մտան Վան:
Գեներալ Նիկոլակի՝ Բայազետի գորաջոկատի մյուս զորամասերի
հանդիսավոր մուտքը Վան քաղաք տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին:

Այսպիսով, Վարդանի գլխավորած Արարատյան գորա-
ջոկատը կրելով աննկարագրելի դժվարություններ և կորուստներ,
միաժամանակ ցուցաբերելով քաջության և հերոսության բազում
օրինակներ, գեներալ Նիկոլակի գլխավորած Բայազետի ռուսա-
կան գորաջոկատի առաջագործի կազմում առաջինը մտավ և
գրավեց Վանը: Քաղաք մտած հայ կամավորականներին մեծ ցնձու-
րյամբ դիմավորեց Վանի հերոսական հայ բնակչությունը:

Այնուհետև հայ կամավորականները ակտիվ մասնակցություն
ունեցան Վանա լճի հարակից շրջանների՝ Շատախի, Ոստանի և
այլ բնակավայրերի գրավմանը և ազատագրմանը:

Վանի գրավմանն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև Անդրանիկի 1-ին հայկական խումբը: Դեռևս 1915թ. փետրվարի 17-ին Անդրանիկի խումբը հրաման ստացավ Մարանդայից տեղաշարժվել դեպի Դիզադիզ: Այստեղ խումբը փետրվարի 19-ին գեներալ Նազարբեկյանի զորաջոկատի կազմում մասնակցեց Ադի լեռան՝ Դուզ-դադի (Խոյի մոտ) համառ մարտերին: Դրանից հետո խումբը որոշ ժամանակ հակառակորդի հետ մարտական ընդհարումներ չունեցավ և սահմանափակվեց միայն պահակազորային և հետախուզական ծառայություններ իրականացնելով: Տեղանքի, բուրքերենի և բրդերենի՝ կամավորականների իմացության և տեղաբնիկ բնակչության հետ շփվելու շնորհիվ կարևոր տեղեկություններ ձեռք բերվեցին, որոնք անհասանելի էին սովորական ռազմական հետախուզությանը: Փետրվարի 27-ին Անդրանիկի խումբը տեղաշարժվեց դեպի Խոյ և տեղակայվեց Սեիդավաթ գյուղում, որտեղ մնաց մինչև մարտի 14-ը, իսկ հետո վերադարձավ Դիզադիզ, որտեղից էլ ապրիլի 7-ին տեղաշարժվեց դեպի Թաքիրալի գյուղ և, ճամբար դնելով այստեղ, իրականացնում էր Սլավ, Շաքեկ, Չարսուլու և Աշնակ գյուղերը շրջապատող բարձունքների հետախուզումը: 1915թ. ապրիլի 15-ին Անդրանիկի խումբը գեներալ Չերնոգուբովից հրաման է ստանում տեղաշարժվել դեպի Դիլման, որտեղ հարավից հարձակվող Խալիլ փաշայի բուրքական զորքերի կողմից շրջապատման մեջ էր վերցվել գեներալ Նիկոլսևի ռուսական զորաջոկատը: Այդ նույն գիշեր Անդրանիկի խումբը, դուրս գալով Շաքիրալի գյուղից, շարժվեց Դիլմանի ուղղությամբ և մյուս օրը հասավ Յարուզադադ: Ապրիլի 17-ին խումբը դիրքեր գրավեց Խամզաքենդ գյուղի մոտ, 18-ին մտավ կռվի մեջ: Դիլմանի պատմական ճակատամարտում, որտեղ փայլուն դրսևորեց իրեն նաև Անդրանիկի 1-ին հայկական խումբը, սկզբում հաջողությունը բուրքերի կողմն էր, ռուսական զորաջոկատը սկսեց նահանջել, մեծ խուճապ առաջացավ քիկունքում, որը ստիպեց գեներալ Չերնոգուբովին ձեռնարկել բոլոր միջոցները ստեղծված ծայրահեղ վտանգավոր իրավիճակից դուրս գալու համար: Մարտի դաշտ

ժամանեց Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար գեներալ Թ.Նազարբեկյանը, որն իր կարգադրություններով կարգի բերեց և նորից մարտի մեջ մտցրեց խուճապի մատնված ու կառավարումը կորցրած ռուսական զորաջոկատին: Մարտը շարունակվեց կրկնակի ուժգնությամբ: Գնդապետ Նալգիևի պոլտավյան գնդի կռակները հեծելազորային հարձակումներ իրագործեցին հակառակորդի դեմ՝ քեից ու քիկունքից, իսկ մնացած հեծելազորն անցավ հարձակման կենտրոնից: Գեներալ Չերնոզուբովի վկայությամբ. «Այդ ականավոր ճակատամարտում Անդրանիկի հայկական խումբը ցուցաբերեց աննկարագրելի քաջություն և անմնացորդ պոռթկում: Հակառակորդի թվական գերազանցությունը մեկուսացվեց հանդիպակաց սրընթաց հարձակմամբ և հեծելազորի քիկունքային հարվածներով, դրա արդյունքում Խալիլ բեյը զխտվին ջախջախվեց և արագ նահանջեց»: Այդ ճակատամարտում հայկական 1-ին կամավորական խումբը սովեց 21 սպանված և 55 վիրավոր (այդ թվում՝ 2 վաշտի հրամանատար)¹⁶:

Դիվանի արյունահեղ ճակատամարտում ռուսական զորքերը ունեցան մեծ գոհեր, սակայն ջախջախված հակառակորդի կորուստներն անհամեմատ ավելի մեծ էին, թշնամին նահանջեց՝ թողնելով ռազմադաշտում բազմաթիվ դիակներ, զենք ու զինամթերք: Շարունակելով նահանջող հակառակորդի հետսպնդումը՝ Անդրանիկի խումբը, անցնելով Փերտողի, Սաքաբյան և Բալասար գյուղերը, ապրիլի 19-ին մտավ Շալքանավան: Ապրիլի 20-ին անցնելով Դիվանի վրայով խումբը հասավ Մուխանջիկ, որտեղ իրականացրեց տեղանքի, ապա Բուրուշքրանի և նրա շրջակայքի մանրակրկիտ հետախուզությունը: Ապրիլի 21-ին, Սանամեռիկի վրայով խումբը հասավ Բարդան գյուղ, որտեղ մնաց մինչև 1915թ. մայիսի 1-ը: Մայիսի 3-ին նորից առաջ շարժվելով և ճանապարհին՝ լեռների մոտ, ջախջախելով քրդական զորամասերին, հայկական

¹⁶ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.1-31:

առաջին խմբի կամավորները մայիսի 4-ին գրավեցին Խանասորը: Հաջորդ օրը, մայիսի 5-ին, Անդրանիկի խումբը գնդապետ Նալգիկի կողակների հետ միասին կռվով գրավեց Բաշ-Կալան: Դրանից հետո Անդրանիկի խումբը մտավ Վան: Անդրանիկի կողմից Խալիլ փաշայի զորքերին հասցրած ծանր հարվածները խափանեցին Վան քաղաքի վրա գրոհող Ջեդեթ բեյի զորամասին օգնություն հասցնելը: Եթե Անդրանիկի խումբը «չի կտրեր Խալիլ փաշայի առաջը և չի վերցնե Բաշկալեն, Խալիլի նպատակն էր Վան երթալ ու կոտորել Վանը»¹⁷:

Վանի ազատագրումից հետո, 1915թ. մայիսի կեսերից, հայկական բոլոր չորս՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերը ժամանակավորապես միավորվեցին, նրանք մտան գեներալ Տրուխինի գլխավորած Վանի ռուսական հատուկ զորաջոկատի կազմը (գեներալ Տրուխինը այդ պաշտոնում փոխարինեց գեներալ Չերնոզուբովին, որը, թողնելով Վանի զորաջոկատը, մեկնեց Խոյ, որտեղ տեղակայված էր 4-րդ Կովկասյան կորպուսի շտաբը): Նույն քվականի մայիս-հուլիս ամիսներին, հայ կամավորական խմբերը, ռուսական զորամասերի հետ միասին, մասնակցեցին ռազմական գործողություններին և համառ մարտեր մղեցին հակառակորդի՝ թուրք-թրդական ուժերի դեմ, Վանա լճի հարավային շրջաններում: Հայ կամավորականները, պարտության մատնելով թշնամուն, նրանցից ազատագրեցին Ջեյվա, Թախման, Ախթամար, Սուրբ Հակոբ, Վարկունիս, Թուխ-Թաքվան և Սորփի հայկական գյուղերը ու բնակավայրերը: Սորփի գրավման կապակցությամբ, գեներալ Տրուխինի՝ զորաջոկատին ուղղված հրամանում ասված էր. «Հուլիսի 6-ից 7-ը տե՛ս՝ երկօրյա կռիվներում, ինձ վստահված քաջարի զորքերը դուրս քշեցին թշնամուն նրա զբաղեցրած դիրքերից: Հաղթանակը գլխավորապես հետևանք էր մեր հետևազորի վարած

¹⁷ Լ.Լյուլեճյան, Չորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը, 1914-1917թթ., էջ 21:

ուժգին կրակային մարտի, որը 2/3-ով կազմված էր հայ կամավորականներից, և զրեք երկու օր է աչք չէր փակել: Թշնամին ջախջախվեց մեր հրետանու դիպուկ կրակոցից»: Միայն Ջեյվայի գրավման ժամանակ քուրքերը տվեցին 300 սպանված և 100 վիրավոր, հայ կամավորների կորուստն էր 14 սպանված և 23 վիրավոր¹⁸:

Վանի ազատագրումից անմիջապես հետո հայկական 2-րդ խումբը Վանից անցավ Շատախ, որն էլ գրավեց մայիսի 12-ին: Նախքան Շատախը գրավելը, քշնամու հետ մի քանի ընդհարումներ ունեցավ Գիրանի դաշտում: Մայիսի 16-ից 20-ը Սոքանց, Գյավաշ, Կառկառ և Առինջ գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, խումբն այնուհետև գրավեց Մոկսը, քաղաք առաջինը մուտք գործեց Մեսրոպի գլխավորած հայկական վաշտը: Մայիսի 22-25-ը ընկած ժամանակահատվածում քշնամին մեծ ուժերով փորձեց շրջանցել խմբին քիկունքից, նախապես ունենալով կարել Շատախի և Ախթամարի ճանապարհը, սակայն ջարդվեց և ետ շարտվեց: 1915թ. հունիսի 2-ին հայ կամավորական խմբերը գրավեցին նաև Ազատկերտի շրջանը: Ազատկերտի հայ բնակչությունը՝ մոտ 4000 մարդ, զաղքեց սկզբում Մոկս, սալա՝ Վան: 1915թ. հունիսի կեսերին, Դրոն հիսունի հասնող հեծյալներ թողնելով Գիրանի դաշտում, այնուհետև մեկ հետևակ ջոկատ Շատախում և մի վաշտ էլ Մոկսում, 3/4 վաշտով, այսինքն հինգ ջոկատով և մեկ հեծյալ խմբով միանալով 1-ին, 3-րդ և 4-րդ հայկական խմբերին, մի շարք կատաղի կռիվներ տվեց Սորփի և Դատվանի շրջաններում: Այնուհետև, շաբաթի հրամանով հայկական 2-րդ խումբը շտապ վերադարձավ Բերկրի-Կալա, այստեղ մի քանի օր կարողացավ դիմադրել քշնամու գրոհները, որը հարձակումներ էր գործում Արճեշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ հայկական խումբն ապահովեց նաև Բերկրիի ճանապարհով Արևելյան Հայաստան անցնող

¹⁸ ՏԵՆ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.1, ք.1-18:

200.000 հայ գաղթականության անվտանգությունը: Բերկրիից նահանջելով, մեկ օր անց Դրոն՝ հեծյալ մի խմբով կրկին վերադարձավ Բերկրի-կուրի կամուրջը և այստեղից Արևելյան Հայաստան հասցրեց մեծ քանակությամբ հայ որբերի: Միայն 1915թ. ապրիլից մինչև հուլիս ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած կոռիվներում հայկական 2-րդ խումբը սպանեց 39 սպանված և 76 վիրավոր¹⁹:

Վանա լճի հարավային շրջաններն ազատագրելուց հետո հայ կամավորական խմբերն անցան դեպի Մուշ և Բիլիս, որտեղ ակտիվ մասնակցություն ունեցան այդ շրջանում ծավալված ռազմական գործողություններին՝ Մուշի և Բիլիսի համար մղված կռիվներին և նրանց ազատագրմանը: Այս կռիվներում հատկապես աչքի ընկան 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 6-րդ հայկական խմբերը: Մական, 1915թ. հուլիսի 16-ին, մարտական գործողությունների թեժ պահին, ելնելով տակտիկական նկատառումներից, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը ռուսական բոլոր զորքերին և զորաջոկատներին հրամայեց բողոքել նախկինում գրավված տարածքները, ինչպես նաև Վանը և նահանջել: Ռուսական զորքերը, լքելով ճակատը և Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքները, նահանջեցին դեպի Արևելյան Հայաստան: Նահանջող զորքերի մեջ էին նաև հայկական կամավորական խմբերը: Համատարած նահանջի ափսոսանքը 1915թ. հուլիսին հայկական 1-ին և 2-րդ խմբերին բերեցին Իգդիր, իսկ 3-րդ և 4-րդ խմբերին՝ Դիլման:

Ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջը, որը ծանր անդրադարձավ Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Վանի շրջանի բնակչության վրա, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նաև հայկական կամավորական խմբերի համար: Վարդանի գլխավորած Արարատյան զորաջոկատը, որը փայլուն ավարտեց Վանի օպերացիան և հերոսական հաղթանակներ ունեցավ

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.16, ք.3-5:

մայիսի 10-ից հուլիսի 19-ը Վան-Բիթլիս ուղղությամբ շուրջ երկու ամիս սուսած մարտական գործողություններում՝ վերջնականապես կազմալուծվեց:

Արյունահեղ կռիվների և մեծ գոհողությունների գնով ձեռք բերված մարտական հաղթանակների կորստից հուսալքված ու ճնշված հայ կամավորականները՝ հատկապես արևմտահայերը, քողնելով զինվորական ծառայությունը, սկսեցին ցրվել: Կամավորների խմբերը վերադարձնելու՝ ռուսական հրամանատարության ու հայոց ազգային Բյուրոյի ջանքերը արդյունք չսկսեցին: Կամավորների շարքերը շարունակեցին անդադար նոսրանալ և 1915թ. օգոստոսին, հայկական բոլոր չորս խմբերում, եղած մոտ 4000 կամավորականներից մնացել էր ընդամենը 1200 մարդ²⁰: Չնայած դրան, ազգային Բյուրոն, որը ևս խիստ հիասթափված ու հուսալքված էր ռուսական հրամանատարության անսպասելի գործելակերպից, որոշեց անկախ սմեն քանից, վերականգնել հայկական կամավորական խմբերը և շարունակել Թուրքիայի դեմ պայքարի գործը: Ազգային Բյուրոյի այդ որոշմանը մեծապես նպաստեցին նաև նոր ձևավորված 6-րդ և 7-րդ հայկական կամավորական խմբերի առկայությունը, որոնք արդեն պատրաստ էին ռազմաճակատ մեկնելու: Համալրվեց նաև 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերի անձնակազմը:

Հայկական 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերը համալրվեցին Դիլմանում: Նրանց համալրման համար Երևանից՝ 7-րդ կամավորական խմբի (հրամանատար Հ.Արդուրյան) անձնակազմից Դիլման ուղարկվեց 750 կամավորական: Անդրանիկի 1-ին խումբը համալրվեց Երևանում, ապա՝ Իզդիիրում: Հայկական խմբերը նոր կամավորականներով համալրելու, ինչպես նաև հին կամավորականներին իրենց խմբերը վերադարձնելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ Անդրանիկի՝ 1915թ. սեպտեմբերի 4-ի կոչը՝ ուղղված կամավորներին և ժողովրդին: «Եւ ինչ եմ անում Ձեզ

²⁰ Տե՛ս նույն աղբյուր, գ.8, ք.5-44:

ամմիջապես ժամանել մեր գորախումբ՝ Երևան, – ասված էր կոչում, – իմ բարեկամներ, տասը ամսվա ընթացքում մենք տանջվեցինք սարերում և լեռնանցքներում, կրեցինք ամեն տեսակ գրկանք, անցանք հսկայական տարածքներ, հաճախ դիմանալով սովին և կոշիկի պակասությանը: Բայց այդ ամենը մեզ չպետք է հուսաբափի: Հասել էրոպեն, երբ մենք պետք է կրկին ցուցաբերենք քաջություն և խիզախություն և մեր կողմից սիրած գործը, մեզ կշարժի վրեժխնդրության և ազատության կարոտ մեր Հայրենիք: Գունդը հնարավորություն ունի նոր կամավորներ ընդունելու, մասնավորապես... ձիավորների: Եկողները պիտի լինեն քաջառողջ, չարքաշ կյանքի և գրկանքների ընդունակ: Գունդը շնորհակալությամբ կընդունի նվերներ, հատկապես մեծ կարիք կա սպիտակեղենի, գուլպայի, ծխախոտի, գալետի, պաքսիմատի, շաքարի՝ առհասարակ չոր ուտելիքների: Նվերները կարելի է ուղարկել ազգային Բյուրոյի կամ Կարգադրիչ Մարմնի միջոցով: Ժամանակը կարճ է, պետք է շտապել»²¹:

1915թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին հայկական կամավորական խմբերը վերակազմավորվեցին, համալրվեցին և վերականգնեցին իրենց նախկին մարտական կազմը: Նույն թվականի օգոստոսի 3-ի, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի հրամանատարի №61 հրամանով, հայկական կամավորական խմբերը միավորվեցին և մտցվեցին զենքերալ Յուրկեհիչի հրամանատարությամբ գործող Կովկասյան 1-ին աշխարհագորային բրիգադի կազմի մեջ: Այդ հրահանգը լիովին համընկնում էր հայոց ազգային Բյուրոյի ցանկությանը, որն Արարատյան գորաջուկատի կազմալուծումից հետո ձգտում էր հայկական խմբերը սլաիել միասնության մեջ: Դրանով մեծանում էր հայկական խմբերի մարտունակությունը, և ռազմաճակատում նրանք հնարավորություն էին ստանում իրագործել ավելի խոշոր մարտական խնդիրներ: Չնայած վերոհիշյալ հրամանին և հայկական խմբերին միասնական ղեկավարության ներքո

²¹ Ռ. ԿՊՌՊԱ, ֆ.521, ց.5, գ.413, ք.161-162:

պահելու ուղղությամբ 1-ին աշխարհագորային բրիգադի շտաբի պետ, գնդապետ Պ.Բեժանբեկի ձեռնարկած մեծ ջանքերին, ճակատ մեկնելու և մարտական գործողությունների վերսկսվելուն պես, հայկական խմբերը նախկինի պես նորից ցրվեցին՝ 4-րդ կորպուսի և Ադրբեջանյան զորաջոկատի զբաղեցրած ճակատներում, ու կրկին կորցրեցին կապը միմյանց միջև: Գեներալ Կուլեբյակինի կարծիքով, «հայկական կամավորական խմբերի մասնատվելուն մեծապես նպաստում էր Ադրբեջանյան զորաջոկատի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Չերնոգուբովը, որը բարձր գնահատելով հայ կամավորականների մատուցած ծառայությունները, մշտապես միջնորդում էր հրամանատարությանը նրանց թողնել իրեն վստահված զորաջոկատի կազմում»²²:

1915թ. աշնանը և 1916թ. ձմռան ամիսներին ռուսական Կովկասյան բանակը նարից անցավ վճռական գործողությունների Թուրքիայի դեմ: Այդ մարտական գործողություններին մասնակցեցին նաև հայ կամավորները, որոնք, ինչպես միշտ, գործում էին ռուսական զորքերի առաջագործում: Հայկական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 7-րդ կամավորական խմբերը, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի կազմում, 1915թ. հոկտեմբերի 9-ից մինչև 1916թ. փետրվար ամիսները, թեժ ու արյունահեղ մարտեր մղեցին թշնամու քվապես գերազանցող ուժերի դեմ: Մասնակցեցին Արևմտյան Հայաստանի՝ Վանի, Ոստանի, Խնուսի, Մուշի, Բիթլիսի և մի քանի այլ հայկական քաղաքների և գյուղերի ազատագրմանը:

1915թ. նոյեմբերի 7-ին, հայկական 1-ին կամավորական խումբը Սմբաթի ժամանակավոր հրամանատարությամբ, Վանից մեկնեց Արճեշ, որտեղ գնդապետ Ալեքսանդրովի գլխավորած Արճեշի ռուսական զորաջոկատի կազմում մասնակցեց Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան շրջանների ազատագրմանը: Հասնելով Արճեշ, նոյեմբերի 12-ին, հայկական 1-ին խումբն ուղարկվեց հետախուզության՝ շրջակայքում գտնվող քրդական ուժերի

²² ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.3, ք.1-31:

քվաքանակը և նրանց տեղաբաշխվածությունը ճշտելու համար: Հետախուզությունն իրականացնելու ընթացքում խումբը մարտի բռնվեց Արճեշի մոտակայքում գտնվող քրդական ջոկատների հետ և պարտության մատնեց նրանց: Քրդերը, գրեթե շրջապատված լինելով, կարողացան մի կերպ դուրս պրծնել և բողբոջվել մոտ 30 սպանված, դիմեցին փախուստի: Ազատագրվեցին Արճեշին հարակից Արտիշատ-Գմրեք-Չարքուն շրջանները: Սակայն դրանից հետո էլ քրդերը շարունակում էին դեռևս սպառնալ Արճեշին, տեղավորվելով մոտակա Աղբաշի գյուղի շրջակայքում: Անհրաժեշտ էր քշել քշմամուն սովելի հեռու, դեպի Ջիլան-դարասի-Սու գետը: Այդ խնդիրն իրականացնելու նպատակով, Վանի գորաջոկատի նոր պետ նշանակված գեներալ Կուլեբյակինը, հրամայեց Արճեշի գորաջոկատի պետ, գնդապետ Ալեքսանդրովին անմիջապես արշավանք կազմակերպել քրդերի դեմ, որը և իսկույն իրականացվեց: Արշավախումբը, որի հիմքը կազմեց հայկական 1-ին կամավորական խումբը, քրդական ջոկատների հետ առաջին ընդհարումը ունեցավ նոյեմբերի 30-ին, Աղբաշիում: Չորաջոկատի առաջին իսկ հրանոթային կրակներից հետո քշմամին, լքելով Աղբաշիի դիրքերը, նահանջեց դեպի Ալի-Քեթել լեռը, որը գտնվում էր Աղբաշի գյուղից դեպի հյուսիս արևելք և դիրքեր բռնեց նշված լեռան վրա: Հետապնդելով քշմամուն, հայկական 1-ին խմբի 1-ին և 2-րդ վաշտերը, հրանոթների կրակոցների սլաշտպանության ներքո, սկսեցին մարտական շղթաներով բարձրանալ լեռը: Ի վիճակի չլինելով կասեցնել հայ կամավորականների կողմ մարտական շղթաների համառ առաջխաղացումը, քշմամու ջոկատները թողնելով մոտ 100 սպանված, ստիպված եղան դիմել փախուստի, աճապարելով դեպի կիրճի խորքերը: Թշնամուց ազատագրվեց Աղբաշիի ամբողջ շրջանը և 15 քրդաբնակ գյուղեր, որի շնորհիվ կապ հաստատվեց նաև Պոնտոսում գտնվող Կովկասյան 4-րդ կորպուսի և Վանի ռուսական գորաջոկատի միջև: Այդ կռիվների ժամանակ, հայկական 1-ին կամավորական խումբը սովեց 4 սպանված և 8 վիրավոր՝ (վիրավորների թվում էր նաև հեծյալ հարյուրյակի հրամանատարի տե-

դակալ Արշակը)²³: Այդ արշավանքի ավարտման պես Անդրանիկի 1-ին խումբը կրկին վերադարձավ և տեղակայվեց Արճեշում: Դրանից հետո մարտական օպերացիաներն Արճեշի ուղղությամբ այսուհետև ճանաչվեցին ոչ նպատակահարմար. հարկավոր էր պահպանել Արճեշի ռուսական զորաջոկատի առանց այդ էլ փոքրաքանակ ուժերը և պաշտպանել նրա կապը Վանի հետ:

Շուտով բշնամին նորից վերսկսեց հարձակումները Արճեշի զորաջոկատի վրա, որի հետևանքով կրկին խափանվեց Վանի զորաջոկատի հաղորդակցությունը Պոնտոսի ռուսական զորաջոկատի հետ: Այդ իրավիճակը տևեց մինչև 1915թ. դեկտեմբերի վերջը, երբ Արճեշի զորաջոկատին կրկին հանձնարարվեց միջոցներ ձեռնարկել բշնամու անդադար հարձակումների դեմ: Արճեշի զորաջոկատը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 1-ին կամավորական խումբը, բշնամու սպառնալիքներին վերջ դնելու նպատակով իրագործեց երկու արշավանք: Առաջին արշավանքը տեղի ունեցավ 1915թ. դեկտեմբերի 27-ին, իսկ երկրորդը՝ դեկտեմբերի 29-ին: Երկու արշավանքներն էլ վերածվեցին թեժ, արյունահեղ մարտերի քրդական զինված հրոսակալների դեմ: Առաջին արշավանքի ժամանակ զորաջոկատի խնդիրն էր դուրս բշել քրդերին Սու Սողունից և նրա մոտակա գյուղերից, իսկ երկրորդի՝ մաքրել քրդերից Պոնտոս տաճող ճանապարհը և մշտական, անխափան կապ հաստատել Պոնտոսի և Արճեշի զորաջոկատների միջև:

Արճեշի զորաջոկատի և հայ կամավորականների մարտական գործունեության մասին մանրամասն տեղեկություններ են ներկայացված հայկական 1-ին կամավորական խմբի հրամանատար Անդրանիկի՝ Վանի զորաջոկատի պետ, գեներալ Կուլեբյակինին ուղղված գեկուցագրերում: 1915թ. դեկտեմբերի 29-ին տեղի ունեցած մարտական գործողությունների մասին գեկուցագրում ստված է. «Առավոտյան ժամը 9-ին, զորաջոկատը դուրս եկավ Արճեշից և

²³ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.8, ք.5-44:

Ադրաշիի վրայով շարժվեց դեպի Ադի-Գ-յադուկ, Պոնտոսի զորա-
 ջոկատին հանդիպելու համար: ... Առաջանալով ընդամենը 1/2
 վերստ, զորաջոկատը կանգ առավ սպասելով ետ մնացած առա-
 ջալսի հարյուրյակի և Պերմի 292-րդ աշխարհագորային վաշտի
 մոտենալուն: Քրդերը թվով 400 հեծյալ և հետևագոր, հետասլնդելով
 ետ մնացած հարյուրյակին, իջան բարձունքներից, միևնույն ժա-
 մանակ ձախ կողմից՝ Ադիջևագի ուղղությամբ, երևաց նրանց մի
 ուրիշ խումբ՝ թվով ևս 200 մարդ: Օգտվելով զորաջոկատի անգոր-
 ծուրյունից, քաջալերված քրդերը մոտեցան կրակային հեռավո-
 րության: Յերեկվա ժամը 3-ին զորաջոկատն անցավ հարձակման
 հակառակորդի միանգամից երկու խմբերի դեմ: Հայկական խմբի
 հեծելագորին հրանոթների օգնությամբ հաջողվեց զրավել Մայ-
 դան-Դադի բարձունքները, միաժամանակ քրդերը ետ շարժվեցին
 նաև Ադիջևագի կողմում: Գիշերելով Մաջորիսից դեպի հյուսիս
 գտնվող մի գյուղում, մյուս օրը առավոտից հայկական խումբը
 զբաղվեց Զիլան-Դարասիից քրդերին դուրս բշելով: Այդ գործի իրա-
 կանացումը համձնարարված էր հայերի 3-րդ վաշտին և հայկական
 հեծելագորին: Հրետանու աջակցությամբ իջնելով դեպի կիրճը, այդ
 զորամասերը բշեցին և փախուստի մատնեցին քրդերին, այրեցին
 7 գյուղ և գնդապետ Ալեքսանդրովի հրամանով վերադարձան
 իրենց զբաղեցրած նախկին դիրքերը: Այդպես վերջացավ դեկ-
 տեմբերի 30-ի օրը: Գիշերեցինք Մաջորիսում: Մյուս օրը,
 դեկտեմբերի 31-ին, ժամը 8-ին, զորաջոկատը շարժվեց Ասսենակ
 և Շուքյուֆրական գյուղերի ուղղությամբ՝ Պոնտոսի զորաջոկատին
 հանդիպելու համար: Զիլանի կողմից հակառակորդը այլևս չէր
 երևում, իսկ Ադիջևագի կողմից չնայած քրդերը երևում էին, բայց
 ակտիվ գործողություններ չէին ձեռնարկում: Դեկտեմբերի 31-ին
 ցերեկը, կայացավ Պոնտոսի առաջավոր զորամասերի հետ
 հանդիպումը, որով և սովարտվեց արշավանքը, և մեր զորաջոկատը
 վերադարձավ Արճեշ: Արճեշում գտնվելու երկու ամսվա ընթացքում
 հայկական 1-ին կամավորական խումբը տվեց 5 սպանված և 17
 վիրավոր: Արճեշից դեպի Ախլաքի և Բիթլիսի ուղղությամբ շարժվելու

պահին հայկական 1-ին խմբում կար 800 մարդ, որից 110-ը հեծյալներ»²⁴։

1916թ. հունվարի 19-ին Վանի գորաջոկատի պետ, գեներալ Կուլեբյակինի կողմից Արճեշի ջոկատին, որի կազմում շարունակում էր մնալ 1-ին կամավորական խումբը, կարգադրություն արվեց շարունակել արշավանքը՝ շարժվել Արճեշից դեպի արևմուտք՝ Սինակ լեռան արևելյան ստորոտներ, և Ալսլաք տանող ճանապարհին գրավել Նորաշեն գյուղը։ Հունվարի 20-ին, դուրս գալով Արճեշից Անդրանիկի խումբն ընդամենը 10 վերստ հեռավորության վրա կռվի բռնվեց քրդերի հետ, որոնք դիրքեր էին գրավել Նորաշեն տանող ճանապարհի բարձունքներում։ Անցնելով հարձակման հայ կամավորականները, ռուս կոզակների հետ միասին, երկու ժամ տևած քեժ կռիվներից հետո ստիպեցին քշմամուն քողնել դիրքերը, նահանջել դեպի Ջերաբլու և երեկոյան, գրավեցին Նորաշենը։ Այդ մարտում խումբը չունեցավ կորուստներ, իսկ հակառակորդի կորուստները հստակում էին տասնյակների։ Թշնամուց գրավվեց մաս մեծ քանակությամբ անասուն, ալյուր և զանազան տեսակի պարենամթերք²⁵։

Նորաշենում հայկական խումբը մնաց 8 օր և միայն հունվարի 29-ին ստացված հրամանի համաձայն շարժվեց Ադիլջևազի ուղղությամբ։ Ինչպես Նորաշենի գրավման ժամանակ, այնպես էլ այս առաջխաղացման ընթացքում, հայկական 1-ին կամավորական խումբը գնում էր ռուսական զորքերի առաջագործում։ Եվ, ընդհանրապես, Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան շրջաններում իրականացված բոլոր մարտական գործողությունների ընթացքում խումբը շարժվում էր միայն առջևից՝ իր վրա կրելով արշավանքի ողջ ծանրությունը։

Նորաշենի գրավումից հետո, Արճեշի գորաջոկատին այնուհետև հանձնարարվեց գրավել Ադիլջևազը։ Մարտը սկսվեց

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

1916թ. հունվարի 29-ին, ժամը 10-ին: Անդրանիկն իր հեծելագործով, կոզակային հարյուրյակի օգնությամբ, իրագործեց հակառակորդի ձախ քեի սրընթաց ճեղքում: Քրդերը խարխլվելով և չկարողանալով այլևս ուշքի գալ իրենց հասցված ծանր հարվածից, դիմեցին փախուստի դեպի Ադիջևազ: Սինակ լեռան և Վանա լճի միջև քրդական դիրքերի գիծը ճեղքվեց: Միաժամանակ ծանր հարված հասցվեց հակառակորդի նաև աջ քեին, որտեղ գտնվում էին նրա հիմնական ուժերը: Հայ կամավորականների հետևագործը նեղ օղակի մեջ վերցրեց Քոչեսոր գյուղը, որտեղ տեղակայված էին բշմամու հիմնական ուժերը, իսկ հայկական հեծելագործը՝ Սմբարի գլխավորությամբ սկսեց հետապնդել փախչող բշմամուն: Շրջապատված բոլոր կողմերից, բայց չցանկանալով կամավոր հանձնվել, քրդերը Քոչեսոր գյուղում ցույց տվեցին համառ դիմադրություն: Հայ կամավորականների հետևագործի և իրենառնային ուժերի կրակոցներով բշմամու դիմադրությունը վերջնականապես կոտրվեց, իսկ գյուղը գրավվեց: Քոչեսորում հակառակորդի լիակատար պարտությամբ որոշվեց նաև Ադիջևազի ճակատագիրը, որը գրավեց հաջորդ օրը՝ հունվարի 30-ին, առանց մարտի: Թողնելով ամբողջ շրջանը՝ բշմամին հեռացավ դեպի Ախլար: Ախլարում ևս բշմամին չկարողացավ երկար դիմանալ և կարճատև մարտից հետո թողեց քաղաքը ու հայկական կամավորականների ճնշման տակ նահանջեց դեպի Թադվան: Չորաջոկատը տեղակայվեց Ախլարում: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Մուշի մոտ ծավալված ռազմական գործողությունները տվեցին դրական արդյունքներ:

1916թ. փետրվարի 2-ին, գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորած ռուսական ջոկատները և հայ կամավորականների 2-րդ և 4-րդ խմբերը գրավեցին Մուշը: Դրանից հետո գեներալ Աբազիևին հրամայվեց գրավել նաև Բիթլիսը, որին ևս ակտիվ մասնակցություն ունեցան հայ կամավորները: 1916թ. փետրվարի 6-ին, հայկական 1-ին կամավորական խումբը հրամանով մտցվեց Բիթլիսյան ռուսական խմբավորման՝ զնդապետ Ֆիլիպովի գլխավորած գորասյան կազմի մեջ և ուղարկվեց Թադվանի ուղղությամբ, որը և գրավ-

վեց փետրվարի 7-ին: Այնուհետև, զեներալ Աբացիևի հրամանով, հայկական 1-ին խումբը, 292-րդ ռուսական աշխարհագորային խմբի հետ միասին, Թադվանից տեղաշարժվեց Ռահվիժվա դաշտավայր, ունենալով առաջադրանք՝ գրավել հակառակորդից Բիթլիսի կիրճի մոտքերը: Չնայած թշնամու ուժերի թվաքանակի հսկայական առավելությանը (8 թուրքական գումարտակ, քրդական ջոկատներ և մեծաքանակ հրետանի), Անդրանիկն առաջինը հարձակման անցավ թշնամու ձախ քեի վրա, նպատակ ունենալով ճեղքելով լուրս գալ Մուշ-Բիթլիս ճանապարհ: Առաջ էին շարժվել հայկական խմբի 1-ին և 2-րդ վաշտերը: Բռնկվեց քեժ մարտ, որն առանց թուլանալու տևեց մինչև երեկո: Այդ մարտում խումբը տվեց 4 սպանված և 9 վիրավոր²⁶: Նույն օրականի փետրվարի 15-ին հայկական 1-ին խումբը Բիթլիսյան ռուսական զորաջոկատի կազմում մասնակցեց նաև Բիթլիս քաղաքի ճանապարհին տեղակայված Ալամիս-խան, Բաշ-խան գյուղերի, ինչպես նաև Բիթլիս քաղաքի մոտ գտնվող բարձունքների գրավմանը: Այդ կռիվների ժամանակ խումբը տվեց 15 սպանված և 55 վիրավոր²⁷:

Փետրվարի 18-ից 19-ի գիշերը, հայկական 1-ին կամավորական խումբը, Անդրանիկի անմիջական հրամանատարությամբ, Բիթլիսյան զորաջոկատի միջին զորասյան կազմում (հրամանատար՝ զեդապետ Ֆիլիսով), հայկական մյուս կամավորական խմբերի հետ միասին, ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև Բիթլիս քաղաքի համար մղված մարտերին և նրա գրավմանը: Բիթլիսի գրավման ժամանակ աչքի բնկան հատկապես խմբի 1-ին, 2-րդ հետևակային վաշտերը և 1-ին խմբի հեծելազորը՝ Սմբաթի հրամանատարությամբ: Անցնելով թուրքական խրամատները, 2-րդ հայկական վաշտը առաջիններից մեկը մտավ և գրավեց Բիթլիսը: Բիթլիսի ազատագրումից հետո, զեներալ Աբացիևի No.636 հրամանով, հայկական 1-ին խումբը տեղակայվեց Բիթլիսից հյուսիս

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

գտնվող Մորիս-Կեսարանի գյուղում՝ ունենալով առաջադրանք սպա-
հովել Բիքլիսի զորաջոկատի աջ քել քշմամու հարձակումներից և
հետախուզություն իրականացնել Մուշի ուղղությամբ և Բիքլիսից
հարավ-արևմուտք: Այդ ժամանակ, Բիքլիսի հայերից ստացվեց
տեղեկություն, որ քաղաքից դեպի հարավ-արևելք գտնվող Էլնև,
Վերին և Ներքին Օլակ, Խումաչ, Արձանավանք, Գևրոզ, Կարմուջ
և այլ գյուղերում կա գերության մեջ գտնվող մեծ թվով հայ
բնակչություն: Անդրանիկի կամավորականները, որոնց մեջ քիչ չէին
ծնունդով բիքլիսցիներ, շտապ շարժվեցին դեպի այդ գյուղերը՝
իրենց արյունակիցներին ազատագրելու համար: Քրդերից
փրկվեցին հարյուրավոր հայեր, որոնց մեջ քիչ չէին մահ կանայք
ու երեխաներ²⁸:

1916թ. փետրվարի 22-ին, No.782 հրամանով Անդրանիկի
1-ին խումբը կրկին մտցվեց զննապետ Ֆիլիպովի գլխավորած զո-
րաջոկատի կազմի մեջ, որին հանձնարարված էր՝ «ոչնչացնել Բիք-
լիսի և Մուշի միջև գտնվող բրդերին, սպա առաջադրանքը կատա-
րելուց հետո, անցնել զենքալ Նազարբեկյանի՝ Մուշի զորաջո-
կատի կազմի մեջ»: Կատարելով այս կարգադրությունը, փետրվա-
րի 23-ին հայկական 1-ին կամավորական խումբը Բիքլիսից
շարժվեց Մորիս-Կեսարանի, սպա այնտեղ 4 օր մնալուց հետո,
շարժվեց դեպի Մուշ և տեղակայվեց Մուշ-Բիքլիս ճանապարհին
գտնվող Չուխուդ-Նորաշեն (1-ին վաշտ), Հասրեյ (3-րդ վաշտ) և
Մոռնիկ (2-րդ վաշտ) գյուղերի տարածքում, որտեղ և մնաց մինչև
մարտի սկիզբը: Քիչ անց, մարտի 12-ին, Անդրանիկի խումբը, հրա-
մանատարությունից ստացավ նոր կարգադրություն՝ «Վերադառ-
նալ Բիքլիս, որի վրա մեծ ուժերով հարձակում են սկսել թուրքերը»:
Մարտի 12-ից մինչև 31-ը սկսվեց Բիքլիսի հերոսական պաշտպա-
նության առաջին շրջանը, որին հայ կամավորականներն ունեցան
ամենաակտիվ մասնակցությունը: Մարտի 16-ին Բիքլիս հասած

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք.54-60:

հայկական 1-ին խումբն այդ պաշտպանության գործում խաղաց մեծ դեր, որն արտահայտվեց Բիթլիսից արևմուտք գտնվող Կարապյոտիում տեղի ունեցած մի շարք մարտերում, որտեղ, հայ կամավորների համառ դիմադրության շնորհիվ քուրքական քվով մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի առաջխաղացումը Բիթլիսի վրա կասեցվեց: Ամբողջ երկու օր, մարտի 26-ից 27-ը թուրքերը ոչ միայն չէին կարողանում ճեղքել հայ կամավորների պաշտպանությունն արևմուտքից և հարավից Բիթլիս ներխուժելու համար, այլև հակառակը, մարտի 27-ի գիշերը, հանդիպելով հուժկու դիմադրության, ստիպված եղան դադարեցնել հարձակումները և նահանջել ետ՝ դեպի հարավ՝ Քեդ գյուղի ուղղությամբ²⁹:

1915թ. նոյեմբերի 26-ին, Դրոյի գլխավորած հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, որի կազմում կար 1240 մարդ, որոնցից 585-ը արևելահայ, իսկ 655-ը արևմտահայ, դուրս գալով Երևանից, շարժվեց Ղարաբիլիսայի ուղղությամբ: Դեկտեմբերի 12-ին, հակառակորդի ուժերը սլարգելու նպատակով, Դրոն հեծյալ մի խմբով հարձակում գործեց Կոփի վրա: Վերադարձի ճանապարհին ցրտահար եղան խմբի 35 կամավորականներ: Դեկտեմբերի 29-ին Դրոյի խումբը, ռուսական զորամասերի հետ միասին, շարժվեց Արճեշի ուղղությամբ և տեղի ունեցած մի քանի փոքր ընդհարումներից հետո, Հաղինի կիրճի մոտ, միացավ Արճեշի ռուսական զորաջոկատին և տեղակայվեց Բաղնուսում: 1916թ. հունվարի 9-ին, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը Բաղնուսում թողնելով կես վաշտ հետևակ և 25 հեծյալներ, շարժվեց Խնուսի ուղղությամբ: Հունվարի 12-ին, խումբը ռուսական Լաբինսկյան գնդի հետ միասին, անցնելով Չիանակ լեռը, Կարա-Կիրփիի մոտ ջախջախեց և պարտության մատնեց այս ուղղությամբ նահանջող թշնամու զորամասերին, որից հետո, հունվարի 13-ի գիշերը, թեթև մարտերից հետո գրավեց Խնուսը: Հունվարի 18-ին 2-րդ խումբը

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք.62-66:

Խնուսից տեղափոխվեց Կարա-սղաջ, որտեղ և մնաց մինչև հունվարի 25-ը՝ մի շարք կռիվներ ունենալով հակառակորդի զորամասերի հետ: Հունվարի 26-ին 2-րդ կամավորական խումբը վերադարձավ Խնուս: Այստեղ երկու օր մնալուց հետո, հունվարի 28-ին Չաուրմայի ուղղությամբ շարժվեց դեպի Մուշ և հնգօրյա ծանր կռիվներից հետո խմբի հեծյալ ջոկատը առաջինը մտավ և գրավեց Մուշը: Դրանից միայն մի քանի օր հետո ռուսական զորքը մանում է քաղաք:

1916թ. փետրվարի 5-ին հայկական 2-րդ խումբը Մուշից անցավ Բիթլիս, ճանապարհին գրավելով Խաս, Նորք, Մառնիկ և մի շարք այլ գյուղեր: Փետրվարի 18-ին 2-րդ խմբի՝ Դավի Ղազարի գլխավորած վաշտը, ռուսական զորքերի հետ միասին գրավում է Բիթլիսը: Բիթլիսի գրավումից հետո հայկական 2-րդ խումբը կենտրոնանում է Մառնիկ գյուղում, ապա շարժվում է դեպի Նաստիկ-գյուղի շրջան, սեփական ուժերով այդ տարածքները ազատագրելու համար: Յոթ օր Նաստիկ-գյուղի շրջանում հաջողությամբ գործելուց հետո, խումբը մարտի 5-ին կրկին վերադառնում է Մուշ: Հաջորդ օրը, մարտի 12-ին, Դրոյի գլխավորած խումբը Մուշից շարժվում է դեպի Կոլտաղաջ, որտեղ ևս մի շարք կռիվներ է ունենում բուրջական կանոնավոր զորքերի հետ: Վերջին անգամ հայկական 2-րդ խումբը կռվի է բռնվում թշնամու հետ Կոտամու-Գյատակ գյուղի մոտ, ապրիլի 12-ին և 23-ին: Այդ արյունահեղ մարտերում զոհվում են խմբի հրամանատարի օգնական Հարություն Ավոյանը (Զյոսան), խմբապետ Մարտիրոս Խաղկիհանյանը, ֆելդֆեբել Վիհրաբ Եղոյանը, վիրավորվում են վաշտապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը և խմբապետ, կապիտան Հակոբջանյանը:

1916թ. մայիսի 1-ին շտաբի հրամանով հայկական կամավորական 2-րդ խումբը Մուշի վրայով վերադառնում է Խնուս և մինչև մայիսի վերջը տեղակայվում է Խնուսում, Գյում-Գյում ու Տափան գյուղերում: Խնուսում խումբը ցրվելով կառավարությանն է հանձնում ձիերն ու զենքը. հունիսի 7-ին խմբի շտաբը տեղափոխվում է Երևան: Միայն 1915թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 1916թ. հունվարի

4-ը ընկած ժամանակահատվածում Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորական խումբը տվեց 51 սպանված, 104 վիրավոր և 44 ցրտահար³⁰:

Բիթլիսի համար մղված մարտերին, ռուսական զորքերի կազմում ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև 3-րդ և 4-րդ հայկական խմբերը: Համազասպի գլխավորած 3-րդ կամավորական խմբին հանձնարարված էր Բիթլիսի ձախ կողմի՝ Գյուղեք-Դիրիկի կիրճի և Կարմուշի շրջանի կարևոր ուղղության պաշտպանության գործը, որտեղ տեղի ունեցան ամենաքեթ մարտերը: Այդ կռիվներում հայկական խմբի և նրա հրամանատարի ղրսևորած մարտական բարձր հմտության մասին վկայում է 1915թ. օգոստոսի 17-ին Բիթլիսի զորաջոկատի պետ, գեներալ Նազարբեկյանի՝ Համազասպին ուղարկված հեռագիրը, որում ասվում է. «Տեղի ունեցած բոլոր մարտերում, խմբի հետևակային և հատկապես հեծյալ զորամասերը, մարտական տեսակետից ղրսևորվեցին իրենց լավագույն կողմերով, որը չեմ կարող չվերագրել Ձեր ականավոր ռազմական և կազմակերպչական ունակություններին:

Բոլոր կռիվներում և հետախուզության ժամանակ, Ձեր կողմից ցուցաբերվեց ռազմական ճշմարիտ տեսակետ և դրված նախատակին հասնելու համար համառություն: ... Դուք, բազմաթիվ անգամ վտանգելով Ձեր կյանքը, ցուցաբերում էիք քաջության օրինակներ և դրանով, անձնական իսկ օրինակով ազդում Ձեր ենթակաների վրա:

Բոլոր դեպքերում էլ Դուք ներ էիք դնում Ձեր եռանդը, ընդունակությունները, աշխատանքը և ասպետական վերաբերմունքը գործին, բացառապես հայրենասիրական զգացմունքներով, այլ ոչ քան ղեկավարվելով անձնական բնավորության դրդմամբ:

Այժմ, բաժանվելով Ձեզանից, իմ բարոյական պարտքն եմ համարում ծառայության և իմ անձնական անունից Ձեզ հայանել խորին շնորհակալություն, և հաջողության լավագույն ցանկություն-

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ.16, ք.3-5:

ներս Ձեր հետագա գործունեության ընթացքում, և խնդրում եմ փոխանցել կտրիճ-կամավորականներին իմ սրտագին շնորհակալությունը՝ իրենց անմնացորդ ծառայության համար»³¹:

4-րդ հայկական կամավորական խումբը, որի կազմում կար 2461 մարդ, որոնցից 1551-ը արևմտահայեր էին, 472-ը՝ արևելահայեր, 186-ը՝ ռումինահայեր, 252-ը՝ ամերիկահայեր, հունիսի վերջին, Սորփից անցավ Թուխ-Թաթվան, այնտեղից հունիսի 1-ին հասավ Բիթլիս, որտեղ հայկական մյուս զորամասերի հետ ակտիվորեն մասնակցեց Բիթլիսի գրավմանը՝ հաափապես աչքի ընկավ հուլիսի 1-ից մինչև 3-ը և հուլիսի 7-ին տեղի ունեցած քեժ կռիվներում: Այնուհետև, 1915թ. դեկտեմբերի 12-ից Քեռու գլխավորած 4-րդ կամավորական խումբն անցավ Պարսկաստան և մինչև 1916թ. հուլիսի 11-ը, Սուլդուզի ռուսական զորաջոկատի կազմում մասնակցեց ավելի քան 24 տարբեր մարտերի: 1915թ. դեկտեմբերին խումբը մարտեր տվեց Ուշնուղի, Դալի-Դերբենտի, Շիրվան-Շալի շրջաններում, 1916թ. հունվարից մինչև դեկտեմբեր՝ Ուշնուխ-Նաւջիի, Դերվիշի, Շելլիսին-Գյարուսի, Ռևանդուզի, Դերգյալի, Գալլայի, Ռայարի և այլ շրջաններում: Նշանակալից հաջողությունների կողքին մեծ էին և կորուստները:

Միայն 1915թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1916թ. հուլիսի 16-ը ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած կռիվներում 4-րդ հայկական կամավորական խումբը կորցրեց 1233 մարտիկ, որից 411-ը՝ սպանված³²:

Կովկասյան ճակատում 1915-1916թթ. ծավալված մարտական գործողություններին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև 6-րդ կամավորական խումբը՝ կապիտան Հ.Ջանփոլադյանի գլխավորությամբ: 1915թ. գարնանը, գեներալ Բարաթովի ռուսական զորաջոկատի կազմում խումբն Ալեքսանդրապոլից հասավ Կարս, որտեղ սուրբ Առաքելոց եկեղեցում տեղի ունեցավ խմբի

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.5, ք.20-21:

³² Տե՛ս նույն տեղում, գ.9, ք.78-79:

հանդիսավոր երվման արարողությունը: Կարսից՝ Բասենի դաշտով խումբն անցավ դեպի Էրզրում: Անցնելով Բաշ, Չըլգանի, Կարա-կուրտ և Դահար գյուղերը, 1915թ. ապրիլին 6-րդ խումբը կռվի բռնվեց թուրքական զորքերի հետ և ստացավ իր մարտական առաջին մկրտությունը: Այնուհետև սկսվեց ծանր բախումների, կատաղի և արյունահեղ կռիվների երկար մի շղթա: Թշնամու հետ խումբը հատկապես կատաղի կռիվներ ունեցավ Թեքեր, Աղբարա, Չորագյուղ, Թուրուխ, Էսմեր, Աշգալա, Բռնակասլան, Մամախաբուն, Վաթոք, Բագառիճ, Կյոքքաղ, Հոպիկքաղ և Բռնաշեն գյուղերում: 6-րդ կամավորական խմբի՝ 1915թ. հունիսի 22-ին Վերին Բասենի հովտում տեղի ունեցած կռիվների մասին Հայկ Բժշկյանը գրում է. «Համիդեական հեծելազորի հինգ հարյուրյակ Գզլքաղ սարի ստորոտից հանկարծակի սլացան մեզ վրա: ... Մեկ ելք կար՝ նահանջել: Բայց այստեղ ծխի և փոշու քուլաների մեջ մենք տեսանք Ավշարյանին: Մեկ շղթայից մյուսը վազելով, նա հանգստացնում և քաջալերում էր զինվորներին: Եվ նրանք շարունակում էին կրակել, չնայած ծխի և փոշու մեջ ոչինչ չէին տեսնում: Ավշարյանը տեղից տեղ վազելով հրամաններ էր արձակում, գոռում էր, հորդորում, ձեռքով ցույց էր տալիս թշնամու հեծյալների կողմը և կրկնում. փախչում են, փախչում, սիրելիներս, խփեցեք նրանց: Դե, մեկել տեսեք, արդեն փախան»³³: Հետաքրքրական է նաև 6-րդ խմբի մեկ այլ ճակատամարտի, Հայկ Բժշկյանի նկարագրությունը. « ... Թուրքերն առանց ուշք դարձնելու իրենց տված անհաշիվ զոհերին – գալիս էին ու գալիս:

Ես հույսս կորցրել էի բոլորովին: Վերջին անգամ հավաքելով ուժերս, բղավեցի, – դիր նշանացույց 200 քայլ – անդադար կրակ. զարկ:

Հենց այդ վայրկյանին էր, երբ առաջապահ գորաշղթայի առաջ մխացող ատրճանակը ձեռքին երևաց Ավշարյանը:

³³ Հ.Հայրապետյան, Լեգենդար Գայը, Ե., 1977, էջ 26-27:

– Ձեզ մատաղ քաջերս, մի վախենաք, այստեղ եմ, առաջ քաջերս, առաջ ուռա՛...

Չորրորդ հարյուրյակը ոգևորված իրենց հրամանատարի հերոսությամբ՝ հաղթական ուռալով առաջ խոյացավ դեպի բշտամին։ Նրանց հետևեց առաջին հարյուրյակը – որը նմանապես դիրքերից դուրս ցատկելով վազեց դեպի բշտամին։

Այդ բռպեին 2-րդ հարյուրյակը ևս դուրս գալով դիրքերից հարձակման դիմեց, իսկ 3-րդ հարյուրյակը շեշտակի համագարկերով սկսեց ծայրագույն աջ քևից խաչաձև կրակի մեջ առնել բշտամուն, որը տեսնելով մեր հարձակումն՝ սկսեց դիրքեր փնտրել։

Մենք բոլորս էլ կատաղել էինք. գազանացել՝ ինչպես վագրը, և վայ վիրավոր կամ կենդանի բշտամուն, որը ճանապարհին հանդիպում էր մեզ։ Գթուրյան որ մի նշույլ։ Թանկագին ընկերների կորուստն սպանել էր մեր կրծքում մեր խիղճն ու սիրտը։

Բայց բշտամին չդիմացավ. և երբ մենք մոտեցել էինք նրանց, ու մնացել էր միայն 100 քայլ, որպեսզի սփնսմարտի դիմեինք կամ քե ձևքերով միմյանց խողդեհինք, նրանք փախան, փախան խայտառակ ... »³⁴։

6-րդ խմբի ամենծանր և կատաղի կռիվները տեղի ունեցան 1915թ. հունիսի 20-ից 29-ը։ Այդ արյունահեղ կռիվներում հայկական խումբը բշտամուց զրավեց սարատեգիական խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող Չախմախը լեռը։ Այս հաղթանակը ծանր անդրադարձավ խմբի համար, զոհվեցին, վիրավորվեցին և անհայտ կորան հարյուրից ավելի կամավորականներ։ Հունիսի 22-ին, Շարյան գետի ափին, հերոսի մահով զոհվեց 6-րդ խմբի հրամանատար Գրիգոր Ավշարյանը։

Գրավված դիրքերը ռուսական զորքերին հանձնելուց հետո, հանգստանալու և համալրվելու նպատակով, խումբը որոշ ժամա-

³⁴ Հուշարձան նվիրված աղիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության քառասունյակին, Փարիզ, 1930, էջ 277։

նակ եւս քաշվեց առաջավոր գծից: Թարմանալուց և կարգի բերվելուց հետո, հարձակման անցնելով գրավեց Քյոփրիքեոյը:

1915թ. դեկտեմբերի 24-ից մինչև 1916թ. հունվարի 6-ը ռուսական Կովկասյան բանակն անցավ ընդհանուր հարձակման: Ջախջախված բուրքական բանակը նահանջեց դեպի Էրզրում: Հետապնդելով բուրքական բանակին ռուսական զորքերն իրագործեցին Էրզրումի օպերացիան, որը Կովկասյան ռազմաճակատի՝ իր նշանակությամբ երկրորդ կարևոր ռազմական գործողությունն էր և ավարտվեց ռուսական բանակի փայլուն հաղթանակով և բուրքական զորքերի ջախջախիչ պարտությամբ: 6-րդ հայկական կամավորական խումբը, ինչպես միշտ գործելով ռուսական զորքերի առաջաւորում, մեծ եռանդով և անձնագոհությամբ կատարելով իր վրա դրված առաջադրանքը, հետապնդելով թշնամուն, 1916թ. փետրվար-մարտ ամիսներին գրավելով Էրզրումի մոտ տեղակայված բուրքական դիրքերը «Կարսի դուռ» կոչված ճանապարհով առաջինների շարքում մտավ և գրավեց Էրզրումը: Էրզրումի գրավումից հետո 6-րդ խումբը մասնակցեց Մամախաթունի կռիվներին, մարտում երրորդ անգամ վիրավորվեց խմբի հրամանատար Հայկ Բժշկյանը և տեղափոխվեց հիվանդանոց: 6-րդ խմբի հրամանատարությունն այնուհետև վստահվեց Պանդուխտին:

Հայ կամավորական խմբերը բացառիկ խիզախություն ու ռազմական հմտություն դրսևորեցին պատերազմի առաջին շրջանում՝ մեծապես օգնելով ռուսական բանակի հաղթանակներին Կովկասյան ճակատում, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում: Կատարելով առաջապահ, հետախուզական և պահակագորային ծառայություններ՝ հայ կամավորական խմբերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Սարիղամիշի, Էրզրումի, Դիլմանի, Ռևանդուզի և այլ ճակատամարտերին, Բերկրի-Կալայի, Վանի, Խնուսի, Բիթլիսի, Էրզրումի ազատագրմանը: Նրանք մեծ դեր կատարեցին նաև արևմտահայ գաղթականության կյանքը փրկելու, ազատագրված շրջաններում հայ կյանքը վերականգնելու գործում: Կամավորական զործերով զբաղվում էր հայոց ազգային

Բյուրոյին կից ստեղծված Կարգադրիչ Մարմինը, որի կարգադրությամբ 1915թ. գարնանը Իզդիրում հիմնվել էր «Հայկական շտաբ»։ Գեներալ Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ բանակային կորպուսի շտաբին առընթեր ստեղծվեց Ալաշկերտ-Բայազետի շրջանի Հայկական վարչական մարմին՝ Ռուսաստանի Պետական դումայի պատգամավոր Սիրական Տիգրանյանի նախագահությամբ³⁵։ Ռուսական զորքերի կողմից Վանն ագատագրելուց հետո պաշտպանության ղեկավարներից Արամ Մանուկյանը Նիկոլակի հրամանով նշանակվեց Վանի նահանգապետ։ Ինչպես գրում էր ռուսական «День» քերթը, արդեն 1915թ. ամռանը «Հայերի ղեկավարները փախստականներին հորդորում էին վերադառնալ Հայրենիք, որը նոր էր նվաճվել ռուսների կողմից»³⁶։ Ագատագրված քաղաքներում և գավառներում ստեղծվում էին Հայկական կոմիտեներ, նրանց աջակցում էին ռուս զորահրամանատարները՝ նպաստելով հայ կյանքի վերականգնմանը։

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատեց հայ կամավորների ռազմական գործունեությունը։ Նրանցից շատերը պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև Գեորգիյան խաչով։ Այսպես օրինակ՝ միայն 2-րդ կամավորական խմբի անձնակազմից (հրամանատար Դրո) 1914թ. հոկտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում Գեորգիյան խաչով պարգևատրվեց 76 կամավորական (որից երկուսն առաջին աստիճանի), 138 մարդ պարգևատրվեց մեդալներով³⁷։ Մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար Գեորգիյան խաչի 2-րդ և 4-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվել էին նաև «Արարատյան

³⁵ Տե՛ս Տիգրան Դեոյեանց, Հետախույզի մը հուշերը, ՎԷՄ, Փարիզ, 1938, էջ 51։

³⁶ Տե՛ս «День», Петроград, 1915թ., 6-ը սեպտեմբերի։

³⁷ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.3, գ.16, ք.3։

գորաջոկատի» կազմի մեջ մտնող (2-րդ, 3-րդ և 4-րդ խմբեր) տասնյակ կամավորականներ³⁸: Ռազմի դաշտում զոհվեցին ավելի քան 700 կամավորականներ³⁹:

Չնայած հայ կամավորական խմբերի մարտիկների սխրանքներին և անձնվեր գործունեությանը, նրանց նկատմամբ որոշ շրջաններում դրսևորվում էր թշնամական վերաբերմունք: Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, հատկապես օկրուգի ռազմական շտաբի հատուկ բաժանմունքը և երկրամասի մահանգային ոստիկանությունը դեմ էին հայկական զինված խմբերի գոյությանը: Նրանք հորինում էին շինծու մեղադրանքներ կամավորների հասցեին, ներկայացնում Ռուսաստանի դեմ ապստամբական շարժում բարձրացնելու մտացածին փաստեր, կասկածներ հայտնում ռուսական պետության նկատմամբ հայերի ունեցած նվիրվածության վերաբերյալ: Կարևոր վավերագրերից մեկը, որտեղ մնայլ գույներով է ներկայացված հայերի հակառուսական գործունեությունը Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի հատուկ բաժանմունքի պետ, գնդապետ Ֆոն Ռուբինսոնի և նույն բաժանմունքի հատուկ գործավար, գնդապետ Յիսսի՝ 1915թ. հոկտեմբերի 3-ի գաղտնի զեկուցագիրն է՝ ուղղված Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի հատուկ բաժանմունքին և Կովկասյան գործող բանակի շտաբին: Նրանում ասված է. «Ռոստիկանության գաղտնի գործակալության տվյալներով, հայերը հիմնականում Երևանի մահանգում, գաղտնի զենք են գնում և նույնիսկ ունեն նրանց պահեստներ էջմիածնում, Իգդիրում և Ալեքսանդրապոլում: Նույն գործակալության տվյալներով բոլոր հայերը, որոնք հարակից են բնակվում Թիֆլիսին, ունեն մեծ թվով զենք և փամփուշտներ: Դրա հետ մեկտեղ, ոստիկանությունը նկատել է, որ հայ կամավորական խմբերի Կարգադրիչ կոմիտեի կողմից, անձանց տրվում են հատուկ վկայականներ, հաստատող նրանց վրա դրված հանձնարարու-

³⁸ Տե՛ս Ռ ԿՊՌՊԱ, ֆ.551, ց.3, գ.20, նաև գ.9, ք.200:

³⁹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.5, գ.56, ք.2:

քյունը՝ փոխադրելու Կարգադրիչ Մարմնին կամ հայկական խմբերին պատկանող զենքը: ... Հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ հայկական խմբերը զենքը և փամփուշտները ստանում են ռազմական գերատեսչությունից, ոստիկանությունը բնավ հիմնավորված, արտահայտում է ենթադրություն այն մասին, որ այդ զենքի կուտակումներն իրագործվում են ոչ թե խմբերի սպառազինման, այլ շատ ուրիշ նպատակների համար»:

Հաղորդելով ի գիտություն վերոշարադրվածը, գնդապետ ֆոն Ռուրիմաուն այնուհետև խնդրում էր «տեղեկացնել իրեն, թե արվա՞ծ է արդյոք հայ կամավորական խմբերի Կարգադրիչ Մարմնին իրավունք՝ իրականացնելու զենքի նման կուտակումներ»⁴⁰:

Այս և նման բովանդակության բազմաթիվ զեկուցագրերի ազդեցությունն անհետևանք չմնաց. 1915թ. վերջերին, երբ ռուսական հրամանատարությունն ուժեղացրեց Կովկասյան բանակը և ռազմաճակատում անցավ վճռական գործողությունների, կամավորական խմբերի անհրաժեշտությունը վերացավ: 1916թ. մարտին հրաման արձակվեց հայ կամավորական խմբերի կազմացրման մասին: Նրանց փոխարեն, ռուսական բանակի Չերազույն գլխավոր հրամանատարի հրամանի համաձայն, Կովկասյան ճակատի գործող բանակի զորամասերի կազմում մինչև հունիս՝ երեք ամսվա ընթացքում, ստեղծվեցին հայ սպաների հրամանատարությամբ գործող հայկական 6 կանոնավոր զոմարտակներ:

Դա Կովկասյան ճակատում հայերի մարտական գործողությունների բարձր գնահատականն էր:

⁴⁰ Ռ. ԿՊՌՊԱ, ֆ.521, ց.5, գ.492, ք.55-58:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ**

Ռուսական բանակի գերագույն գլխավոր հրամանատարի՝ 1916թ. մարտի հրամանով ռուսական բանակի առաջին հայկական գումարտակները համալրվելու էին նոր անձնակազմով՝ հիմնականում զինապարտներով և հայ սպաներով ու սպառազինությամբ՝ վերածվելով կանոնավոր բանակի զորամասերի: Նույն հրամանով կարգադրվում էր նաև յուրաքանչյուր հայկական հրաձգային գումարտակին կից ստեղծել հեծյալ-հետախուզական խումբ և հեծյալ արդինարների ու գնդացրային ջոկատներ: Մարտի 13-ին Կովկասյան բանակի շտաբի պետը բոլոր կորպուսների հրամանատարներին կարգադրեց հայկական նոր գումարտակներին հանձնել ցրման ենթակա կամավորական խմբերի շտաբները, զենքը և զինամթերքը: Հրամանով սահմանվեց նաև խմբերի վերակազմավորման կարգը, համաձայն որի 2-րդ կամավորական խումբը վերակազմավորվում էր 1-ին հրաձգային գումարտակի, 3-րդը՝ 2-րդ գումարտակի, 4-րդը՝ 5-րդ գումարտակի, 5-րդը՝ 4-րդ գումարտակի, 6-րդը՝ 3-րդ գումարտակի, 7-րդը՝ 6-րդ հայկական հրաձգային գումարտակի¹:

Կամավորական խմբերի կազմացրումից հետո հայ կամավորների մի մասը (3176 մարդ), հիսուսափված ռուսական հրամանատարության քաղաքականությունից, ընդհանրապես թողեց զինվորական ծառայությունը, արտասահմանից եկածները վերա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.15, ք.13-14:

դարձան սուր, 2000 մարդ համալրեց հայկական կանոնավոր զու-
մարտակները²:

Հայկական 1-ին հրաձգային զումարտակը (հրամանատար՝
գեղապետ, հետագայում՝ գեներալ-մայոր Պավել Բեժանբեկ)³ կազ-
մավորվեց 1916թ. հունիսին՝ Կովկասյան 39-րդ հետևակային դիվի-
զիայի կազմում⁴, 2-րդը (հրամանատար՝ փոխգնդապետ, հետա-
գայում՝ գեղապետ Սերոբ Սամարցև)⁵ Ջուլֆայում (Հյուսիսային
Իրան)⁵, 3-րդը (հրամանատար՝ գեղապետ Տեր-Նիկողոսյան)⁵ Մա-

² Տե՛ս «Համառոտ տեղեկագիր Հայոց Ազգային Բյուրոյի գործունեության
1915-1917թթ. ընթացքում», Թիֆլիս, 1917թ., էջ 89:

³ Առաջին հրաձգային զումարտակի հրամանատար գեղապետ, հետա-
գայում գեներալ-մայոր Պողոս (Պավել) Պետրոսի Բեժանբեկը (Բեժանբեկյան)
ռուսական բանակի մարտական սպաներից էր: Առաջին համաշխարհային
պատերազմի տարիներին ծառայել է Կովկասյան ճակատում, մասնակցել է
ռազմական գործողություններին: Եղել է հայ կամավորական խմբերի (յրու-
ժինաների) մարտական և տնտեսական գործունեությունը ստուգող և պատաս-
խանատու սպա՝ Արարատյան դաշտավայրի քրդերի դեմ գործող ռուսական
պատժիչ զորաջոկատի պետ: Այնուհետև ներգրավվել է Կովկասյան ճակատի
հայկական կանոնավոր զորամասերի կազմակերպման գործին: 1912թ.
դեկտեմբերի 6-ին ստացել է գեղապետի կոչում: 1916թ. մարտի 27-ին նշա-
նակվել է 1-ին հայկական հրաձգային զումարտակի հրամանատար, աչքի է
ընկել Երզնկայի գրավման ժամանակ: Մարտական զանազան սխրանքների
համար պարգևատրվել է Սուրբ Ստանիսլավի 3-րդ և 2-րդ, Սուրբ Աննայի 3-րդ
և 4-րդ՝ «Արիության համար» մակագրությամբ, Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ և 3-րդ
աստիճանի շքանշաններով: 1916թ. օգոստոսի 8-ին նշանակվել է Կովկասյան
22-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար: 1917թ. հունիսի 1-ին հայկական
զումարտակների վերակազմավորման և նրանցից նոր հայկական գնդեր
կազմավորելու անհրաժեշտության մասին ռազմական նախարար Կերենսկուն
գեկուցելու նպատակով որպես հայոց ազգային Բյուրոյի պատվիրակ՝
գործուղվել է Պետրոգրադ: Նույն թվականի սեպտեմբերի 11-ին նա նշանակվել
է հայկական 1-ին հրաձգային բրիգադի հրամանատար: Կովկասյան ռազմա-
ճակատի փլուզումից և ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո պաշտոնաթող
է եղել, սակայն 1918թ. մարտի 16-ին նշանակվել է հայկական համահավաք
զորաջոկատի հրամանատար: Հայաստանի Առաջին հանրապետության
հռչակումից հետո տեղափոխվել է Թիֆլիս և զբաղվել հայկական համահավաք
զորաջոկատի կազմացման հարցերով: Տե՛ս Послужной список генерал-
майора Павла Бежанбека, ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.1, ք.47:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.15, ք.1-14:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

քանդալում (Իրսւն), Կովկասյան ճակատի ռուս-պարսկական հատվածում գործող Ադրբեջանյան գորաջոկատի կազմում⁶, 4-րդը (հրամանատար՝ փոխգնդապետ Արտեմ Հովսեփյան)՝ Մարանդալում՝ Կովկասյան 70-րդ աշխարհագորային հեծյալ բրիգադի կազմում⁷, 5-րդը (հրամանատար՝ գնդապետ, հետագայում՝ գեներալ-մայոր Պավել Բեկ-Փիրումյան)՝ Մարանդալում՝ Կովկասյան 7-րդ բանակային կորպուսի կազմում⁸, 6-րդը (հրամանատար՝ փոխգնդապետ Միքայել Մելիք-Մուրադյան)՝ Սազիզյան ռուսական գորաջոկատի կազմում⁹: Այդ գումարտակները 1916թ. ամռանը մեկնեցին ռազմաճակատ. 1-ինը Էրզրում-Եմիքեյ-Մամախաթուն-Երզնկա-Սվազ ուղղությամբ, 2-րդը, 3-րդը, 4-րդը և 6-րդը Մարանդա-Սազիզ-Ռևանդուզ-Բաննա-Բոքքան-Փենջվին ուղղություններով:

1917թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հայկական 6 հրաձգային գումարտակներում ծառայում էր 5179 մարդ, որից 174-ը՝ սպա¹⁰: Նույն քվականի հունիսի 1-ի դրությամբ հայկական գումարտակների մարտական կազմը և տեղաբաշխվածությունը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը, 1-ին հրաձգային գումարտակ՝ 40 սպա, 930 զինվոր, 4 գնդացի, 2-րդ գումարտակ՝ 37 սպա, 713 զինվոր, 4 գնդացի, 5-րդ գումարտակ՝ 27 սպա, 1104 զինվոր, 24 գնդացի, իսկ 3-րդ, 4-րդ և 6-րդ գումարտակները՝ մտնում էին Կովկասյան 7-րդ կորպուսի կազմում¹¹:

Հայկական հրաձգային գումարտակները հատկապես աչքի ընկան 1916-1917թթ. Հյուսիսային Իրանում և Իրանական Զրդստանում տեղի ունեցած մարտական գործողություններում: Հայկական

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ.17, ք.1-4:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ.18, ք.3-29:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ.19, ք.1-24:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.20, ք.7-8, 9-11:

¹⁰ Տե՛ս Ռ ԿՊՌՊԱ, ֆ.2100, ց.1, գ.1, ք.44, ք.1-6, նաև նույն տեղում, գ.43, ք.15, 19:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք.175-176:

1-ին գումարտակը 39-րդ դիվիզիայի կազմում (դիվիզիայի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Դե Վիտտե, շտաբի սկես գնդապետ Գ.Ղորղանյան) մեծ սխրանքներ գործեց Քիլքրիի և Երզնկայի շրջանում 1916թ. հունիսի 25-ից 27-ը տևած կատաղի մարտերում: Շտաբային գեկուցագրում ասված է. «Հունիսի 25-ի լույս 26-ի գիշերը հրամայվեց գրոհել քուրքական ամառիկ դիրքերի դեմ: Հայկական 1-ին գումարտակը արագորեն կատարեց համձնարարված առաջադրանքը, առաջանալով լեռնաշղթայի վրայով և միանալով հարևան զորամասերին՝ տիրեց Բալինբախի գյուղի մոտ գտնվող 2300, 2350 և 2660 բարձունքներին: Դրանից հետո քուրքերը, մեծ կորուստներ կրելով, հեծնլազորի սլաշտսլանությամբ սկսեցին նահանջել: Այս առաջին ճակատամարտի ժամանակ իր կազմավորումը նոր ավարտած գումարտակը դրսևորեց բարձր մարտական ոգի, հիմնալի կարգապահություն և անդրդվելի սովորություն: Կորցնել ամբողջ անձնակազմի կեսից սովելին (55 տոկոսը) ու նորից գործը զլուխ բերել՝ հաճախ վեր է մինչև իսկ հին ու փորձված զորամասերի ուժերից»: Ջեկուցագրում նաև նշվում է, որ այդ արյունահեղ մարտերում «գումարտակը լիովին ջախջախեց ու փախուստի մատնեց քուրք երիտասարդության ծաղկից կազմավորված «Ավջի քարուր» (որսորդական գումարտակ -Մ.Ա.) կոչվող աշխարհագորային զորամասը, որը կազմավորվել էր գերմանացիների անմիջական մասնակցությամբ և միջոցներով»¹²: Հունիսի 11-ին 39-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորամասերի հետ հայկական 1-ին գումարտակը կատաղի մարտերից հետո առաջիններից մեկն էր, որ մտավ և զրավեց Երզնկան: 1916թ. աշնանը և ձմռանը և մինչև 1917թ. փետրվարը, զնդապետ Բեժանբեկի զլխավորած գումարտակը մեծ սխրանքներ գործեց նաև Երզնկա-Սվազ ուղղությամբ՝ ճափագանց դժվարին պայմաններում իրականացնելով առաջապահ և հետախուզական ծառայություններ:

¹² ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.15, ք.6,7:

Ռազմաճակատի պարսկական հատվածում իրեն լավագույնս դրսևորեց հայկական 3-րդ հրաձգային գումարտակը՝ գնդապետ Արտեմ Տեր-Նիկողոսյանի¹³ հրամանատարությամբ: 1916թ. հունիսի 22-ին, ավարտելով իր կազմավորումը, գումարտակը, որի կազմում կազմավորման պահին կար 800 մարդ, Ադրբեջանյան ռուսական զորաջոկատի կազմում ժամանեց Հայդարաբադ, իսկ հուլիսի 4-ին զորաջոկատի հրամանատար գեներալ Չերնոզուբովի հրամանով ուղարկվեց Գերդ-Սամրինդ՝ Ռւշլու գյուղից դեպի հարավ-արևմուտք՝ շրջակայքի հետախուզական և պահակային ծառայություններն իրականացնելու համար: Հուլիսի 29-ից մինչև օգոստոսի 9-ը գումարտակն անընդհատ արշավանքների, կռիվների և ընդհարումների մեջ էր: Տալով 140 սպանված, 20 վիրավոր և անհայտ կորած՝ գումարտակն արյունահեղ կռիվներից հետո քուրքերից ազատագրեց Քելիշլի, Դուրու և Սիսկով գյուղերը: Քելիշլիում գումարտակը մնաց մինչև 1916թ. հոկտեմբերի 22-ը՝ իրականացնելով հետախուզական, պահակային դժվարին ծառայությունները և հաճախակի փոխհրաձգություններ ունենալով հակառակորդի գո-

¹³ Հայկական 3-րդ հրաձգային գումարտակի հրամանատար գնդապետ Արտեմ Եսայու Տեր-Նիկողոսյանը ավարտել է Թիֆլիսի հայկական հոգևոր ճեմարանը և Թիֆլիսի հետևակային յունկերական ուսումնարանը: Ռուսական բանակում ծառայել է 1878 թվականից: 1883թ. նրան շնորհվել է պրապորշչիկի, 1884թ.՝ պողպորուչիկի, 1888թ.՝ պորուչիկի, 1898թ.՝ շտաբս-կապիտանի, 1900թ.՝ կապիտանի, 1906թ.՝ փոխգնդապետի, 1911թ. դեկտեմբերի 12-ին՝ գնդապետի զինվորական կոչում: Եղել է վաշտի, ապա գումարտակի հրամանատար: Հայկական գումարտակի հրամանատար է նշանակվել 1914թ. հունիսի 9-ին: Մարտական զանազան ծառայությունների համար պարգևատրվել է Սուրբ Աննայի 3-րդ (1909թ.) և Սուրբ Ստանիսլավի 2-րդ աստիճանի (1912թ.) մարտական շքանշաններով: Տե՛ս Список полковникам по старшинству, СПб., 1916, с. 119: 3-րդ գումարտակի զոհված քաջարի հրամանատարներից էր շտաբս-կապիտան Սուրեն Բազյանցը: Շուշիի ռեալական գիմնազիան ավարտելուց հետո սովորել է Կիևի Սուրբ Վլադիմիրի համալսարանում: 1915թ. ավարտել է Կիևի յունկերական դպրոցը և տեղափոխվել Կովկասյան ճակատ: Միորանքների և քաջության համար պարգևատրվել է Սուրբ Աննայի 3-րդ և 4-րդ, Սուրբ Ստանիսլավի 3-րդ և Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշաններով: Տե՛ս Армянский Вестник, М, 1917, №32, стр.12:

քամասերի հետ: 1916թ. վերջին և 1917թ. ձմռանն ու գարնանը, 3-րդ գումարտակը անցկացրեց Նալոսում, որտեղ ծանր բնակչի-մայական պայմաններում, հաճախ մահ կիսաքաղց և վատ հան-դերձավորված վիճակում զանազան արյունահեղ մարտեր ունեցավ քուրքական ուժերի հետ¹⁴:

Պարսկական ռազմաբեմում իրենց փայլուն դրսևորեցին 4-րդ և 6-րդ հայկական հրաձգային գումարտակները, որոնք մեծ սխրանքներ գործեցին Իրանական Բրդստանում տեղի ունեցած մարտական գործողություններում: Փոխգնդապետ Ա.Հովսեփյանի զվարճությամբ 4-րդ գումարտակը 1916թ. հունիսի 10-ից մինչև օգոս-տոսի 23-ը անընդհատ արշավանքների և կռիվների մեջ էր: Հունիսի 17-ի լույս 18-ի գիշերը փայլուն իրականացված առաջխաղացման հետևանքով հայկական 4-րդ հրաձգային գումարտակը կոտրեց քուրքերի ամուր կազմակերպված պաշտպանությունը, գրավեց Սեր-Սիրդաղ լեռան բարձունքները: Մեկ օր տևած համառ կռվում գումարտակը տվեց 4 սպանված և 53 վիրավոր¹⁵: Հուլիսի 18-ին, գումարտակը հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակի հետ միա-սին գրավեց Փենջվինը: Քաղաքի և նրա շրջակա բարձունքների համար մղված արյունահեղ մարտերում 4-րդ հայկական գումար-տակը տվեց 9 սպանված և 80 վիրավոր¹⁶: Հուլիսի 31-ի լուսաբացին հայկական 4-րդ գումարտակը, ռուսական զորամասերի հետ միասին քեժ մարտերում տիրելով շրջակա բարձունքներին, գրավեց կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող կետ՝ Սազիզը: Այդ հաղթանակի, մասնավորապես Սազիզի շրջակա 1027 բար-ձունքը գրավելու կապակցությամբ Սազիզյան զորաջոկատի պետ գեներալ Կուլեբյակինը փոխգնդապետ Հովսեփյանին հղել է հե-ռագիր, որում ասված էր. «Շնորհավորում եմ գումարտակին առա-ջին հաղթանակով և մարտական մկրտությամբ: Շնորհակալություն

¹⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.17, ք.1-4:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ.18, ք.27:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք.28:

մարտական փայլուն աշխատանքի համար: Այսօր անձամբ եղա Ձեր գրաված անառիկ դիրքերում և տեղում գնահատեցի այն հաղթահարած հայ հրաձիգների ջանքն ու սխրագործությունը»¹⁷:

Հայկական գումարտակի սխրագործությունը և անձնվիրությունը բարձր գնահատեց նաև կորպուսի հրամանատար գեներալ Չերնոգուբովը: Գեդապետ Հովսեփյանին հղած նրա հեռագրում ասված էր. «Սրտանց ուրախ եմ Ձեր գլխավորած կտրիճների փայլուն գործունեությունից: Թող օգնի Ձեզ աստված և հետագայում»¹⁸: Սազգի գլխավորից հետո գումարտակը երկրորդ անգամ աչքի ընկավ Բաննայի շրջանում օգոստոսի 16-ից 25-ը տևած արյունահեղ մարտերում: Օգոստոսի 17-ին գումարտակը մի քանի սրընթաց գրոհներից հետո թշնամուց գրավեց Քուրքուլա լեռը: 1917թ. մարտի 2-ին գումարտակը գրավեց Մունջը, մարտի 4-ին՝ Բաննա քաղաքը: Այդ հաղթանակի առթիվ Թավրիզի գորաջոկատի պետ-գեներալ Նազարովը փոխգնդապետ Հովսեփյանին հղել է հեռագիր, որում ասված էր. «Շնորհավորում եմ կտրիճ հրաձիգներին և նրանց հրամանատարին՝ հաջողության կապակցությամբ: Հատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում 4-րդ հայկական վաշտին»¹⁹: Ընդհանրացնելով հայկական 4-րդ հրաձգային գումարտակի մարտական գործունեությունը, գեներալ Կուլեբյակինը իր հուշերում գրել է. «Հետևելով հայկական 4-րդ հրաձգային գումարտակի մարտական գործունեությանը՝ չի կարելի չհանգել այն եզրակացության, որ այն անբասիր էր: Արշավանքներում նրա ցուցաբերած դիմացկունությունը, համառությունը համձնարարված մարտական առաջադրանքների կատարման գործում, գումարտակի բոլոր պաշտոնյաների զիտակցական վերաբերմունքը իրենց՝ բացառապես ծանր պարտականություններին և զրկանքների նկատմամբ անտրտնջությունը՝ հատկապես ռազմական գործողությունների այնպիսի

¹⁷ Նույն տեղում, թ.14:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, թ.17:

ղծվարին, հեռավոր շրջաններում, ինչպիսիք էին Մոռ-Բուլալ-Բաննան և վերջապես հայ հրաձիգների քարձր հայրենասիրությունը՝ ահա գումարտակի այն դրական կողմերը, որոնք բնորոշ են քարձր կարգապահության ունեցող և ճիշտ կազմակերպված գործառններին»²⁰:

Հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակը փոխգնդապետ Միքայել Մելիք-Մուրադյանի²¹ գլխավորությամբ մեծ սխրանքներ գործեց Ռեանդուզի շրջանում 1916թ. օգոստոսի 6-ից մինչև 10-ը տեղի ունեցած կատաղի մարտերում: Հայկական 6-րդ գումարտակի գործողությունների մասին նրա հրամանատար փոխգնդապետ Մելիք-Մուրադյանի զեկուցագրից երևում է, որ օգոստոսի 6-ին առավոտյան Մալղան-Բալաքզինո կիրճի մոտ՝ 1019 բարձունքում, կենտրոնացված գորաջոկատը, որի կազմի մեջ մտնում էր նաև 6-րդ հայկական հրաձգային գումարտակը, շարժվել է Զալաքա, Լեդվին և խրինվիչ գյուղերի ուղղությամբ: Նախօրյակին՝ օգոստոսի

²⁰ Նույն տեղում, ք.29:

²¹ 6-րդ հրաձգային գումարտակի հրամանատար՝ փոխգնդապետ Միքայել Մելիք-Մուրադյանը ծնվել է 1868թ. Հին Նախիջևանում, ավարտել է Երևանի գլխնագիսն և Թիֆլիսի Սիխայիլովյան սպայական ուսումնարանը: Ապա 17 տարի ծառայել է 156-րդ Ելլզավետյան զնդում, որի կենտրոնը (շտաբը) գտնվում էր Սարիղամիշում: Մասնակցել է 1904-1905թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին ուղարկվել է ռուսական բանակի Կովկասյան ռազմաճակատ, որտեղ ծառայության է անցել 39-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբերում, աչքի ընկել Կարինի գրավման ժամանակ, որի իմաստը նրան շնորհվել է փոխգնդապետի գլխավորական կոչում: 1916թ. ամռանը՝ հայ կամավորական խմբերի կազմացումից հետո, նա նշանակվել է հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակի հրամանատար և ամբողջ երկու տարի գործել է Ռեանդուզ-Մոռուլի ուղղությամբ: Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծումից հետո ծառայության է անցել հայկական բանակում: Նրան շնորհվել է զեներալ-մայորի զինվորական կոչում, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1921թ. հունվարին, ձերբակալվել է և նետվել Երևանի բանա: 1921թ. փետրվարյան սպստամբության ժամանակ ազատվելով բանտից՝ նշանակվել է Երևան քաղաքի ինքնասպաշտպանության պետ: Ասպտամբության ճնշումից հետո անցել է Թավրիզ, որտեղ սպրել է մինչև կյանքի վերջին օրերը: Տե՛ս ՎԷՄ ամսագիրը, 1937թ., № ԺԸ, էջ 93:

5-ին, գումարտակի 3-րդ վաշտը ուղարկվել էր Բարդեգերք լեռան 1022 բարձունք՝ գորաջոկատի աջ թևի առաջխաղացումը ապահովելու համար: Բարդեգերք լեռան շրջանում 3-րդ վաշտը հանդիպելով հետևակ և հեծյալ զինված քրդերի խմբերին, ուժով ետ է քշել դեպի Քանի-Մուլյա և Լեղվին գյուղերի շրջակայքը: Գումարտակի մյուս վաշտերը ամսի 6-ին՝ առաջխաղացման ժամանակ, ենթարկվել են հրետանական զինամիջոցների և Լեղվին գյուղի մոտ գտնվող 873 բարձունքից: Գումարտակը, ամբողջ կազմով անցնելով հարձակման, հակառակորդին՝ քվով հետևագործի մեկ գումարտակ և մեկ հեծյալ գունդ, դուրս է քշել բարձունքից և ուժով ստիպել նահանջել դեպի Շինազանք գյուղը: ... Օգոստոսի 9-ին՝ ժամը 14-ին, ամբողջ գորաջոկատի ընդհանուր հարձակման ժամանակ անցնելով սվինամարտի՝ 3-րդ վաշտը թուրքերին դուրս է քշել խրամատներից՝ 17 զինվոր վերցնելով գերի: «Այդ պահից ի վեր սկսվեց հակառակորդի ընդհանուր անկանոն փախուստը, որը նահանջեց ընդհուպ մինչև Խանե գյուղի փլատակների մոտ, որտեղ տեղակայվելով՝ կարճ ժամանակահատվածում որոշ դիմադրություն ցույց տվեց՝ բացելով գնդացրային և հրացանային կրակ: Հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակը, հետապնդելով թուրքերին, հասավ մինչև Շեյխին-Հարուսի կիրճը, այնտեղից գորաջոկատի հրամանատարի հրամանով նա վերադարձավ Դրիփկի գյուղը», – գրել է Մելիք Մուրադյանը²²:

1917թ. գարնանը և ամռանը գումարտակն անընդհատ կռիվների և ընդհարումների մեջ էր: Մարտի 24-ից մայիսի 10-ը գումարտակը մեծ սխրանքներ գործեց Բաննայի շրջանում: Այդ գումարտակի գործողությունների մասին շտաբային զեկուցագրում ասված է. «Հայկական 6-րդ հրաձգային գումարտակը Սազիզյան գորաջոկատի կազմում մարտ ամսից տեղակայվելով Բաննայից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Դերկադեյխան գյուղում, իրականացնում էր պահակագործային և հետախուզական ծառայություն

²² ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.20, ք.7-8:

Ուշքուրմիլի, Բաղվանի և Մազգի ուղղությամբ: ... 1917թ. մարտի 24-ին քուրքական հետախույզները հարձակում գործեցին մեր գումարտակի 835 բարձունքի վրա գտնվող պահակաջոկատի վրա, որը գտնվում էր Բաննայից հարավ՝ Դերկադեյխանից 8 վերստ հեռավորության վրա: Հակառակորդը, շրջապատելով առջևում գտնվող պահակաջոկատին, որտեղ գտնվում էր 3-րդ վաշտի կրտսեր սպա պրապորշչիկ Սարգսյանցն իր դասակով, փորձում էր այն գրավել: Սակայն պրապորշչիկ Սարգսյանցը, ոգևորելով մարդկանց, ինքն առաջինը նետվեց գրոհի և ճեղքելով բշմամուշղրան՝ հետապնդեց քուրքերին: Տեսնելով դա, հակառակորդը հրաժարվեց իր փորձերից և դիմեց փախուստի: Այդ մարտում հերոսի մահով ընկավ պահակաջոկատի պետ՝ պրապորշչիկ Սարգսյանցը և իր մահով հավերժացրեց սխրագործությունը: ... Մարտի 28-ին՝ գիշերը, հակառակորդը մեկ վաշտի ուժով հարձակվեց 835 բարձունքի շրջանում գտնվող ուղեկալի վրա: Ուղեկալի պետ՝ 3-րդ վաշտի կրտսեր սպա պրապորշչիկ Խեչուկը, իր դասակի հետ միասին, չնայած հակառակորդի երկու համառ գրոհներին, արիարար պաշտպանեց ուղեկալը և չնայած բշմամու թվային առավելությանը և գիշերային մարտավարության դժվարություններին՝ ստիպեց քուրքերին նահանջել: Այդ սխրանքի համար պրապորշչիկ Խեչուկը ներկայացվեց Սուրբ Վլադիմիրի շքանշանի՝ ժապավենով և սրով²³»:

Նույն թվականի ապրիլի 12-ի գիշերը հակառակորդն ավելի քան մեկ վաշտի ուժով հարձակում գործեց 787 բարձունքում տեղակայված 6-րդ գումարտակի պահակաջոկատի վրա: Գրավելով 787 բարձունքը՝ հակառակորդը առավոտյան 4-րդ վաշտի քաջարի հակահարձակմամբ պողպորուշիկ Ղազիյանցի ժամանակավոր հրամանատարությամբ, որը, գտնվելով մարտական շղթայի առջևում, հակառակորդի հարձակման ընթացքում անձամբ էր ղեկավարում մարտը, ուժով կանգնեցվեց և նահանջեց: Այդ մարտում ցուցաբերած սխրագործության համար պողպորուշիկ Ղազիյանցը

²³ Նույն տեղում, ք.9-11:

ներկայացվեց Սուրբ Աննայի 4-րդ շքանշանի «Արիության համար» մակագրությամբ: ... Մայիսի 9-ի գիշերը լույս 10-ին հակառակորդը մեկ վաշտ և 50 սուվարի ուժով հարձակում իրականացրեց նաև 1017 բարձունքի սլահակագործի բռնած դիրքի ամբողջ ճակատով մեկ: Հարձակումը սկսվեց ժամը 24-ին և ավարտվեց լուսաբացի մոտ: Բարձունքի աջ թևում գտնվող մեր դաշտային սլահակագործը շրջանցվեց և շրջապատվեց հակառակորդի կողմից: Սակայն 2-րդ վաշտի ֆելդֆելեյ Բալայանը, 20 զինվորների հետ միասին նետվելով գրոհի, ստիպեց հակառակորդին նահանջել: Հակառակորդի հարձակումներն ամբողջ ճակատով մեկ կանգնեցվեց մեր «դիպուկ կրակոցներով»: Նույն գեկուցագրում նշվում է, որ քուրբալան գործերի դեմ մղած այդ մարտերում աչքի ընկան նաև 6-րդ հրաձգային գումարտակի 1-ին վաշտի հրամանատար Հարություն Խաչատուրյանցը, պրապորշչիկ Հովհաննես Խոջայանցը, Տեր-Մարգարյանցը, ֆելդֆելեյներ Իվան Եմայանցը, Ավետիք Միքոյանը և ուրիշ շատ հրաձիգներ²⁴: Նույն քվականի ամռանը գումարտակը մեծ սխրանքներ գործեց նաև Փենջվինի շրջանում: Հունիսի 15-ից 17-ը տևած արյունահեղ ճակատամարտում գումարտակը գրավեց Բիստանը և նրա անառիկ համարվող դիրքերը: Հայկական 6-րդ գումարտակի գործողությունների մասին ճակատամարտի անմիջական մասնակից՝ նույն գումարտակի պրապորշչիկ Շահ-Պարոնյանը, գրել է. «Հունիսի 15-ին՝ գիշերը, ետ մղելով հակառակորդի երկու համառ գրոհները և չհասցնելով հանգստանալ, առանց կարգի բերվելու՝ առավոտյան ժամը 9-ին կորպուսի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ իշխան Վոդյուխով ներկայությամբ գումարտակը հարձակման անցավ Բիստանի դիրքերի վրա՝ ամենադժվարին ու ուժգին զնդակոծվող հատվածում: Բռնելով որոշակի ճակատային ուղղվածություն, հրանոթային և հրացանային ուժգին կրակոցների ներքո չխախտելով իր մարտական շրջայական կարգը՝ գումարտակը արագ և համախմբված գրոհով համառ հակառա-

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

կորդին դուրս բշեց խրամատներից և ժամը 10³⁰ լոսպէին տիրեց ճակատի նշանակված հատվածին՝ ամբողջին, որն ամբողջութեամբ պաշտպանված էր խրամատներով: 1-ին վաշտը, տիրելով Բիստանի դիրքերի բարձունքին և ճանապարհին միանալով 3-րդ և 4-րդ վաշտերին՝ սկսեց հետապնդել փախուստի դիմած հակառակորդին սլանքան ժամանակ, մինչև որ նա քաքնվեց մոտակա լեռներում: 4-րդ վաշտի հրամանատար, պողպտորուչիկ Խաչատուրյանցը, որի վաշտի մարտական հատվածը մոտ էր թուրքական հրանոթների դիրքերին, հակառակորդից գրավեց թուրքական գործող հրանոթը, որը վերջին կրակոցից հետո նահանջող հակառակորդը ուզում էր իր հետ տանել: Այդ սխրագործության համար պողպտորուչիկ Խաչատուրյանցը ներկայացվեց 4-րդ աստիճանի Գեորգիյան խաչի, իսկ թուրքական հրետանին գրավելուն նպաստած չորս զինվորներ Գեորգիյան խաչով պարգևատրվեցին անձամբ ներկա գտնվող կորպուսի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ իշխան Վոդբուլսկու կողմից²⁵: Այդ ճակատամարտում ձեռքից վիրավորվեց հետախույզների ջոկատի հրամանատար պողպտորուչիկ Հրաչյա Սարաֆյանցը, որը վիրավորվելուց հետո էլ մնաց շարքում: Վիրավորվեցին, սպանվեցին կամ կարվածահար եղան ևս 109 հրաձիգներ, վիրավորվածներից շատերը մնացին շարքերում: Անձնվիրութեամբ ու փայլուն կատարեցին իրենց հանձնարարված մարտական առաջադրանքները վաշտերի հրամանատարները, աչքի ընկան կրասեր սպաներ՝ 1-ին վաշտի պողպտորուչիկ Հարություն Տեր-Մաթևոսյանը, պողպտորուչիկներ Արտաշես Ասլանյանցը և Անուշավան Ղազարյանցը, 2-րդ վաշտի պողպտորուչիկ Աշոտ Չերկեզյանցը, պողպտորուչիկներ Նիկիտա Յունցուլովը և Գերասիմ Տեր-Նիկողոսյանցը, 3-րդ վաշտի պողպտորուչիկ Վախթանգ Մարտիրոսյանը և պրապորշչիկ Արտաշես Պետրոսյանցը, 4-րդ վաշտի պրապորշչիկներ Տիգրան Ալիխանովը և Գիբրորովը: Իրենց զլխավորած դասակների առջևից անվեհեր մարտի նետվելով՝

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

նրանք ենթակայաների մոտ առաջ բերեցին այն հավատն ու հերոսությունը, որի ուժը ստիպեց հակառակորդին թողնել այնպիսի ուժեղ և ամրացված դիրքեր, ինչպիսին ունեւ Բիստամը: Հատկապես աչքի ընկավ 4-րդ վաշտի կրտսեր սպա Իվան Դանիլովը, որը իր 10 մարտիկներով գնալով առջևից՝ հարվածով դուրս քշեց խրամատներում քաքնված հակառակորդին և դրանով հնարավորություն տվեց վաշտին արագորեն, քիչ կորուստներով շարժվել առաջ և գրավել Բիստամը: Գրավելով Բիստամի դիրքերը՝ գումարտակը տեղակայվեց նրա ձախ թևում՝ իրականացնելով սլահակագորային ծառայություններ: Գումարտակի սխրագործությունները շնորհավորեցին Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Պրժևալսկին և կորպուսի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ իշխան Վոդբոլսկին: Դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Կարպովը հեռագրով շնորհավորելով գումարտակին լավագույն գործերի համար, իր հպարտությունն էր հայտնում, առ այն, որ հայ հրաձիգները մտնում են իր դիվիզիայի կազմի մեջ»²⁶:

Ռազմական գործողություններում իրեն լավագույնս դրսևորեց նաև հայկական 5-րդ հրաձգային գումարտակը՝ գեղապետ Պավել Բեկ-Փիրումյանի գլխավորությամբ, որը կազմված էր հիմնականում ղարաբաղցիներից: Գումարտակի հրամանատարությունը Պ. Բեկ-Փիրումյանը ստանձնել էր 1916թ. հուլիսի 9-ին²⁷: Գումարտակը 1916թ. հուլիսի 12-ից մինչև օգոստոսի վերջը անընդհատ արշավանքների, կռիվների և ընդհարումների մեջ էր: Հուլիսի 12-ին 5-րդ գումարտակը թեժ ճակատամարտից հետո փախուստի մատնեց հակառակորդին և գրավեց Կալեշինի կիրճը: Օգոստոսի սկզբին գումարտակը թուրքերին պարտության, ապա փախուստի մատնեց Սողիան գյուղի մոտ, որտեղ թշնամին կենտրոնացրել էր մեծաքիվ ուժեր: Հետապնդելով փախուստի դիմած թուրքերին՝ գումարտակը թեժ մարտերից հետո գրավեց Դուրու գյուղը: Դրանից մի քանի օր

²⁶ Նույն տեղում, թ. 10-11:

²⁷ Стен Список полковникам по старшенству, СПб., 1916, с. 253:

անց գումարտակը Դուրուից տեղափոխվեց Ջալդան և մտցվեց գեներալ-մայոր Ռիբալչենկոյի գլխավորած զորաջոկատի կազմի մեջ, որի կազմում ամենաակտիվ մասնակցությունը ունեցավ Պարսկաստանի Դրիքկա-Ռայյաթ գյուղի և Ասլաբա լեռան մոտ 1916թ. օգոստոսի 9-ին տեղի ունեցած նշանավոր ճակատամարտին, որտեղ ռուսական զորքերը գլխովին ջախջախեցին քուրքական 4-րդ (Դարդանեյյան) դիվիզիան: Այդ ճակատամարտում քացի մեծ ռազմական պաշարից, ռուսական զորքերին գերի հանձնվեցին 2000 քուրք զինվորներ և 60 սպա²⁸: Սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին 5-րդ գումարտակը հայկական 4-րդ և 6-րդ գումարտակների հետ միասին գրավեց Բաննան: 5-րդ գումարտակի գործողությունների մասին նրա հրամանատար գնդապետ Բեկ-Փիրումյանը գրել է. «Երկարատև արշավանքներից մարդիկ բնավ մաշվել էին՝ չունենալով ոչ սպիտակեղեն, ոչ էլ կոշիկ, իսկ վերևի շորերից մնացել էին միայն պատռված շինելները: Նրանք օրերով մնում էին քաղցած, սակայն չէին արտոնջում՝ սրբորեն կատարելով իրենց պարտքը»²⁹: 1916թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, գումարտակը անցնելով պարսկա-քուրքական սահմանը, Բաննա-Սոուջ-Բուլաղ-Հայդարաբադ-Խոյ ճանապարհով, դեկտեմբերի 6-ին Բորսուրի լեռնանցքով հասավ Վան: Դեկտեմբերի 13-ից մինչև 15-ը տևած կռիվներում գնդապետ Պավել Բեկ-Փիրումյանի գլխավորած գումարտակը մյուս զորամասերի հետ միասին անցնելով հարձակման՝ սրընթաց հարվածներով դուրս բերեցին քուրքական և նրանց օժանդակող քրդական ջոկատներին Վանի շրջակայքից, ազատագրեցին Արաման գյուղը և Ռոստանի ուծեղ ամրացած քուրքական դիրքերը: Թուրքերը ծանր կորուստներ կրելով՝ ստիպված նահանջեցին մինչև Սև լեռը³⁰:

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատեց հայ հրաձիգների մարտական սխրագործությունները: Հրա-

²⁸ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.121, ց.1, գ.19, ք.1-24:

²⁹ Նույն տեղում, ք.4:

ծիզներին շատերը պարզևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով: Միայն 1917թ. հունիսի 15-ից 17-ը տևած Բիստանի (Իրան) ճակատամարտին մասնակցելու համար Գեորգիյան խաչի և այլ բարձր պարգևների էին ներկայացվել ավելի քան 68 հայ հրաձիգներ³¹: Զիչ չէր նաև զոհվածների քիվը: Այսպիսով, ռուսական 7-րդ բանակային կորպուսի կազմի մեջ մտնող հայկական 3, 4, 5, 6-րդ գումարտակները զանվում էին կորպուսի պատասխանատու ճակատներում: Գեներալ Գ.Ղորղանյանի վկայությամբ զորասյան ռազմական գործողությունների և մարտերի ծանրությունը գրեթե ամբողջովին ընկել էր հայ հրաձիգների վրա, նրանց գործողությունները «ասպնդուցում են մարտիկների բարձր ռազմական ոգին, կոռ կարգապահությունը և իրենց վրա դրված պարտքի կատարյալ գիտակցությունը»³²: Ռուսական բանակի առաջին հայկական հրաձգային գումարտակները հետագայում կազմեցին ձևավորվող հայկական ազգային բանակային կորպուսի հիմքը³³:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք.1-24:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք.11:

³² «Հայրենիք», 1927, Բոսթոն, №12, էջ 117:

³³ Կովկասյան ռազմաճակատի հայկական ազգային զորամասերի ծավալման հետագա ընթացքի մասին հանգամանորեն տե՛ս Մ.Լ.Կարապետյան, Հայկական ազգային զինվորական կազմավորումները Կովկասյան ճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, «Հայկական Բանակ», 1999, №2, էջ 65-79:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ
ПРИЛОЖЕНИЕ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐ
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Օդեսայի հայկական եկեղեցու ծխատիրոջ նամակը Թիֆլիս՝
հայոց ազգային Բյուրոյի նախագահին՝ տեղի հայության կողմից
ձեռնարկված ժողովարարության, հայ կամավորական
խմբերի ստեղծման և այլ հարցերի մասին

3 նոյեմբերի 1911թ.

Օդեսա

Մեծապատիվ պ.Սամսոն Հարությունյան.

Ստացվեցան Ձեր բոլոր հեռագիրները և հաղորդվեցան ինչ: Երկրորդ
հեռագրին պատասխանեց Ձեզ իշխան Արղությանը: Փող հավաքելու գործը
բավական խոջընդոտների հանդիպեցավ: Զաղաքապետը իրեն իրավունք
չհամարեց թույլ տալ ո՛չ ժողովը և ո՛չ ժողովարարությունը. դիմեց գեներալ-
նահանգապետին. նա էլ նույնպես իրեն իրավունք չհամարեց այդ. հարցին
Պետրոգրադ այնտեղից ամսի 1-ին միայն հեռագրով պատասխան եկավ,
թե դա միմիայն գեներալ-նահանգապետի իրավասությանն է վերաբերում:
Երեկ խնդիր տվի. չնականությունները մի երկու օր կհետևեն. հույս ունեմ,
թե և դժվարությամբ, կիրակի, ամսի 9-ին ժողով գումարել և ժողովարա-
րություն չեռնարկել: Բյուրոյի նշանակած գումարը՝ 50000 ռուբ. Օդեսայի
համար շատ-շատ է. Օդեսայի անունն է մեծ, բնակիչները՝ դալլակ, նավա-
հանգստի տաճկահայ բանվորներ, ծառայողներ և մի քանի հարուստներ:
Ամեն ջանք գործ եմ դնում թե՛ եկեղեցում և թե՛ մասնավոր խոսակցության
մեջ պատրաստել հասարակությունը այդ ուժից վեր պոհողությունն անելու,
րոպեն լուրջ է և պատմական:

Կամավորների վերաբերյալ վերջին հեռագիրն էլ ստացա, այդպես էլ
անում եմ: Բոլորին ասում եմ, որ իրենց գործին կենան և սպասեն իմ հրա-
վերին: Այժմ քաղաքում կան 100 հոգույ պելի կամավորներ: Սիմֆերոպոլից
և Գրիգորիոպոլից էլ դիմում են ինչ իրենց առաջարկություններով:
Բուլգարիայից և Ռումինիայից էլ գալիս են ամեն օր 2-3-ական հոգի չոր
ճանապարհով: Ոգևորությունը շատ մեծ է, և եթե ըստ կարելվոյն հագուրդ
չտրվի՝ աստիճանաբար կսառի: Մինչև Թուրքիայի հարցակումը ճանապարհ
էի դնում 20-30-40-ական հոգի Ռուսական ընկերության շոգենավերով: Ծա-
նապարհները փակվեցան, վերջին խումբը՝ 135 հոգի, գնացին երկաթուղով

казенный счет: Սա իբրև բաշտություն իմ խնդրով թույլ տվեց գեներալ-նահանգապետը: Դիմումներիս հիման վրա մեր շտաբը հեռագրեց Կովկասյան շտաբին – Поступают многочисленные заявления армянодобровольцев, желающих поступать в армянскую дружину. Сообщите-подлежит ли они отправке по железной дороге на казенный счет? Պատասխան ստացվեցավ – не подлежат! Իբրև կամավոր են գնում մեծ մասամբ տաճկահայ նավահանգստի բանվորները. աշխատանքը դադարել է, վաստակ չկա, և նորա, իհարկե, իրենց հաշվով Կովկաս գնալու հնարավորություն չունին. դժվարությամբ կարողանում են հավաքել նրանց ուտելիեղենի ծախսը ճանապարհին. իսկ ով որ կարող է յուր ծախքով գնալ, նրանք չեն սպասում, որ ես նրանց ճանապարհ դնեմ, ինքնագլուխ են գնում: Բայց այդպիսիների թիվը րիչ է: Ուստի, եթե Բյուրոյի կողմից կամավորների պահանջ լինի, խնդրում եմ աշխատել ուր որ հարկն է, որ նրանց թույլ տրվի ճանապարհել երկաթուղով և պետական հաշվով: Այստեղ շտաբում, փոխարքայի այդ մասին առաջարկությունը, անշուշտ կընդունվի և կկատարվի: Առանց այդ թույլտվության անկարող կլինեմ կամավորներ ուղարկել, եթե պահանջվի էլ:

Ի վերջո շատ ցանկալի կլինե՞ր այդ գործի մասին Բյուրոյից որևէ հրահանգ ունենալ, այլև ստույգ տեղեկություններ Կովկասում տիրող հայկական գործունեության մասին այդ ուղղությամբ, որովհետև ամեն կողմից պանալան տեսակ հարցեր են առաջարկվում թե՛ կամավորների կողմից, թե՛ հասարակության և թե՛ նամանավանդ մամուլի կողմից: Իսկ ես որոշ, հաստատ տեղեկություններ չունենալով, ոչինչ չեմ կարողանում հաղորդել: Մինչդեռ մամուլի միջոցով հասարակական կարծիք պատրաստելն ու ղեկավարելը գործին նուկնիսկ դրամական տեսակետից, մեծ օգուտ կարող է բերել: Լրագիրները շատ են խոսում հայերիս մասին, բայց լուրերի մեծ մասը հերյուրված են և անճիշտ: Յանկալի է, որ գաղութներիս կապը մայր հայրենիքի հետ լինի ոչ միայն դրամական, այլ ավելի խոր ու պինդ: Ժողովուրդը ազահորեն կլանում է ամեն բան, ինչ գրվում է մեր՝ հայերիս մասին. պետք է այդ չգտման գոհություն տալ՝ մատակարարելով մաքուր և առողջարար սնունդ:

Հարգանքներով՝ Հովհաննես քահանա Չուբարյան

Одесса, Екатеринская 69,

Армянская церковь.

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.1, л.11.

Ասխաբադի Հայ կամավորների օգնության կոմիտեի նամակը
Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոյին՝ գաղթօջախի հայության
խանդավառման, կամավորական խմբերի ստեղծման,
հանգանակության կազմակերպման և այլ հարցերի մասին

12 նոյեմբերի 1914թ.

Ասխաբադ

Տիու-տանկական պատերազմի սկսվելով, տեղիս գաղթավայրի
հայերն ևս, իբրև հեռավոր հատված հայ ազգի, շարժվեցին, ոգևորվեցին
ապագայի հավատով և խոստումնալի կյանքի արջալուսին և բուռն ոգևո-
րությամբ նետվելով ամենուրեք ծայր առած այս անօրինական եռուն
գործունեության մեջ, կամեցան մի շարք ակտիվ շեռնարկություններով
մասնակցել ընդհանուր շարժման այս համատարած պրոցեսին: Այս
նպատակով կազմվեց հայ կամավորներին և նրանց ընտանյայ նպաստող
տեղական կոմիտե՝ վեց անդամից բաղկացած, որի առաջին հոգսն եղավ
տեղական երիտասարդությունից կազմել կամավորների խմբեր, հոգալով
նրանց հազուստի և ճանապարհի ծախսերը, և արդեն երկու խումբ, բաղկա-
ցած քառասուն հոգուց, ուղևորվել են Կովկաս՝ մտնելու հայկական վաշտերի
մեջ: Վաղօրոք ներկայանալով տեղական ադմինիստրացիային և երկրիս
կառավարչին և հայտնելով տեղական կոմիտեի և կամավորների խմբերի
կազմակերպության մասին, և քաջալերության ու աջակցության խստումներ
ստանալով՝ կամավորներին ճանապարհ չգեցինք մեծ շուքով, ցույցերով և
զինվորական նվազախմբի երաժշտությամբ: Երկաթուղու կայարանում
կատարվեց հանդիսավոր մաղթանք, տեղի ունեցան ճառախոսություններ
և ոգևորված ցույցեր: Բացի հավարավոր հայ և ռուս հասարակությունից,
հայ հոգևորականությունից, ներկա էին նաև քաղաքային և զինվորական
վարչություններից ներկայացուցիչներ, որոնք նույնպես ոգևորված ճառեր
խոսացին, ցանկություններ արտահայտեցին և հայ կամավորներին օրհնելով
և բարի չանապարհ մաղթելով՝ բաժանեցին արծաթյա փոքրիկ խաչեր
արծաթե շղթաներով:

Ներկայումս տեղական կոմիտետը պրաղված է հանգանականությամբ
և հույս ունի մոտ ապագայում փոխադրել Բյուրոյիդ մի համեստ գումար:

Բացի դրանից, պիտի լինի նաև ամսավճարների ժողովարարություն, որ կշարունակվի մինչև պատերազմի վերջնալը: Կոմիտետը կազմել է նաև տեղական կանանց հանչնաժողով, որ բանալով յուր արհեստանոցը՝ եռանդով պատրաստում է կամավորների համար տաք հագուստ և հանգանականություն անում դրամով, իրերով և մթերքներով: Կոմիտետս խնդրում է Բյուրոյիդ իրապեկ անել մեզ, թե ու՞ր և ու՞մ հասցեով պետք է փոխադրել և ուղարկել դրամը և իրերը: Խնդրում ենք թախանչագին, եթե հնարավոր է, ժամանակ առ ժամանակ գոնե շաբաթը մեկ անգամ, հաղորդել մեզ այն նշանավոր դեպքերի ու անցքերի մասին, որ կատարվում են հայության ու հայկական խնդրի շուրջ, որովհետև հալարավոր վերստերով կտրված ու անջատված հայրենիքից և հայության կենտրոնից, միմիայն կցկտուր ու աննշան տեղեկություններ ենք ստանում լրագիրներից, որոնք անպոր են լիուլի հագուրդ ու քավարարություն տալ մեր հուզված մտքերին և անհամբերությանը տրոփող սրտերին:

Ներկա գրության հետ ուղարկելով ռուսերեն լեզվով գրված մի պաշտոնական թուղթ, հանուն Բյուրոյի պնախագահի և այն պրովոկացիոն նամակի հավատարիմ պատճենը, որ ստացված է տեղիս միակ լրագիր "Асхабад"-ի խմբագրի անունով: Խնդրում ենք ամենակարճ միջոցում հանգստացնել մեր վերին աստիճանի հուզված մտքերը և փարատել այն բոլոր կասկածներն ու անհանգստությունները, որ պաշարում են մեր ամբողջ գոյությունը: Խնդրում ենք պատասխանել մեզ պաշտոնապես, նույնպես ռուսալ լեզվով, որ պիտի ծառայի մեզ իբրև հատուկ Վենք մեր տեղական թշնամիների դեմ: Սակայն մինչև պաշտոնական գրության ստանալը, խնդրում ենք անմիջապես հեռագրական մի երկու քառով հանգիստ տալ մեր խռովահույզ մտքերին:

Նախագահի կոմիտեի՝ (ստորագրություն)

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.1, л.36-37.

№ 3

Տագանրոգի Հայկական կոմիտեի հեռագիրը՝
հայ կամավորների համար տաք հագուստ
պատրաստելու և առաքելու մասին

18 նոյեմբերի 1914թ.

Տագանրոգի Հայկական կոմիտեն պատրաստում է տաք սպիտակեղենի, վերնաշապիկների, վարտիքի, բաշլուղի (գլխանույի - Ռ.Գ.), փորակապերի, ոտքի փաթաթանների, բամբակե բանկոնների, անթևը պզտենների 500 կոմպլեկտ: Խնդրում են հեռագրեցեք պե՞տք են, արդյոք, պզեստի ինչոր առարկաներ:

Կոմիտեի քարտուղար, քահանա Օսկենտյանց
ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.114, л.140.

№ 4

Նամանգանի հայ հասարակության ներկայացուցիչների նամակը
Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոյի նախագահին՝
հայ կամավորների օգտին տեղի հայության
կազմակերպած օգնության մասին

23 նոյեմբերի 1914թ.
Նամանգան

Մեծարգո պրն.Ս.Հարությունյան,

Նամանգանի հայ հասարակությունը, իմանալով տանկայ դեմ կռվող հայ կամավորների կարիքը, հավաքել է իր մեջ ներքնապզեստներ, որը և ուղարկում ենք սույն նամակով: Տաք ներքնապզեստների հավաքումը շարունակվում է, որը շարունակաբար կուղարկվի: Ուղարկված հագուստեղենը ստանալույ խնդրում ենք լրագրության միջոցով հայտնեք: Լրագրության միջոցով հայտնելու մեր ցանկությունը այն նպատակը աչքի առաջ ունենք, որ տեղական ժողովուրդը իմանալով, որ իր տվածը լրագրում գրված է, ապագայում ավելի առատաձեռն կլինի: Ավելի լավ կլինեք, եթե «Հորիզոնի»

կամ «Արևի» միջոցով հայտնվելու ուղարկված իրերի ցուցակը: Իսկ փող հանգանակելու համար արդեն ընտրված է տեղական հասարակությունից մի հանձնաժողով՝ հինգ հոգույց բաղկացած, որոնք ընտրված են ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչ պրն.Կափյանցի ներկայությամբ, որոնք արդեն սկսած են հանգանակումը:

Մնամբ հարգանք ի տեղի հայ հասարակության...

Հ.Գ. Այստեղ հավաքած ունենք բավականին շորեր հայ գաղթականների համար: ԼՍՆդրում ենք նեղություն կրեք հայտնելու՝ ու՞մ հասցեով ուղարկենք և ու՞ր:

ЦГИА РА, ф.221, оп.1, д.1, л.10.

№ 5

Նոր Նախիջևանի հայության հեռագիրը՝

Թուրքիայի դեմ սկսված պատերազմում ռուսական բանակին աջակցելու նախիջևանահայերի ցանկության մասին

1914թ.

Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսվելու կապակցությամբ Նոր Նախիջևանի հայության շրջանում հսկայական վերելք է սկսվել: Եկեղեցու հրապարակում կայացած հավաքում հայ հոգևորականությունը աղոթքներ ու մաղթանքներ է հղել ռուսական զենքի հաջողություններին: Տեղի ունեցած բոցավառ ելույթներում հայ հոռետորները պայտուն կերպով շեշտել են Մեծ Ռուսաստանի պատմական առաքելությունը Արևելքում: Բազմահապարանոց թափուրը թագավորի և թագաժառանգի պատկերներով ու նվազախմբով շարժվեց դեպի հարևան Ռուստով՝ ի ցուցադրություն քաղաքապետ անգլիական, ֆրանսիական ու քելզիական հյուպատոսների: Եղանակը բարեհաճ էր հանդիսությունների համար: Միապետին ուղարկվեցին հավատարիմ հպատակության պգայմունքի հեռագրեր և ողջույններ Վորոնյով-Դաշկովին, Սալոնովին ու զլխավոր հրամանատարին: Ծատ հայեր ցուցակագրվեցին հայկական կամավորական ջոկատներին, հավաքեցին նվիրատվություններ:

Հռաջնորդական տեղապահ, վարդապետ Գևորգ

Հավատարմատար Չախուշյան

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.114, л.92.

Ղարաբաղի Հայոց «Եղբայրական օգնության» Բյուրոյի նամակը
Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոյին՝ երկրամասում հալ
կամավորական խմբերի ստեղծման մասին

11 դեկտեմբերի 1914թ.
Ծուշի

Ղարաբաղի հայոց «Եղբայրական օգնության» Բյուրոն սկսելով յուր գործունեությունը սույն թվականի հոկտեմբեր ամսի վերջին օրերի յուր բոլոր ջանքը գործադրել է հայ կամավորների օգնության և գաղթականներին խնամելու համար միջոցներ հայթայթել: Ծուշի քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը, չնայելով նյութական սուղ դրության, այնուամենայնիվ, ամսական կամավոր վճարներով շարունակում է օգնել մեր չեռնարկած անհրաժեշտ գործին: Տանկահայ գաղթականների անմխիթար դրությունն արչագանք գտավ նաև մեր շրջանում, ուստի Ղարաբաղի հայոց ազգային Բյուրոն անհրաժեշտ համարեց իր ժողոված գումարից իսկույն նեթ 500ռ. փոխադրել Թիֆլիսի հայոց ազգային Բյուրոյին՝ տանկահայ գաղթականներին խնամելու համար: Տեղվույս Բյուրոն մոտ օրերս կուղարկի նաև տաք հագնելիք ու այլ մթերքներ հայ կամավորների և գաղթականների համար՝ դարչյալ Թիֆլիսի ազգային Բյուրոյի միջոցով:

Բայց Ղարաբաղի հայոց ազգային Բյուրոն գտնում է, որ ներկա պատմական օրերին, երբ պետք է ամեն միջոցով օգնության գալ տարազիր տանկահայ ժողովրդի դատի պաշտպանության, Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը կարող է և պետք է ավելին անե, եթե ոչ դրամով, գոնե օգնական ուժերով: Զանի որ Ղարաբաղի հայ ժողովուրդն ևս իրապես պզուժ է, որ ներկայումս Տանկահայաստանում հայի ինքնուրույն գոյության խնդիրն է ասպարեզի վրա դրած, և այդ հարցի հաջող լուծման պետք է նպաստենք բոլոր հայերս, նա չէ կարող անտարբեր մնալ հայի այս ճակատագրական թուլեին և նա պատրաստ է ամեն զոհողություն հանձն առնել և յուր մասնակցությունը ցույց տալ մեր հայրենիքի սրբապան գործին: Պատմական նշանավոր թուլեներին Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը հանդես է բերել յուր ուժերը՝ հայրենիքի բարօրությանը ծառայելու: Տանկահայ դաշտի պաշտպանության համար նա տվել է մի շարք ականավոր հերոսներ: Ներկայումս, երբ ամբողջ հայությունն յուր բարոյական և նյութական ուժերն է ասպարեզ հանել ազգային

գործին կոհաբերելու համար, Ղարաբաղի հայերն ևս պատրաստ են կամավորների գնդով օգնության գնալ Տաճկահայաստանում գործող մեր եղբայրներին:

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայ կամավորների նոր խմբերի կարիք, անշուշտ, պիտի պայմանավորվի մոտ ապագայում՝ Ղարաբաղի հայոց «Նդրայրական օգնության» Բյուրոն որոշել է օգուտ քաղել տեղվույս հայ ապագանակչության այդ տրամադրությունից և ընտիր ու պատրաստված փորձառու ուժերից կազմել չիավոր ու հետևակ կամավորների մի խումբ: Բյուրոն հույս է տածում, որ իր շեղքով կազմած ղարաբաղյի կամավորների այդ գունդը թե՛ քարոյապես և թե՛ գործնական մասնակցությամբ մեծ նեցուկ կարող է լինել ներկայումս գործող հայ կամավորներին:

Ղարաբաղի հայոց «Նդրայրական օգնություն» Բյուրոն հայտնելով Ձեզ այդ մասին՝ կարևոր է համարում յուր շեղնարկելիք սույն անհրաժեշտ գործի նկատմամբ իմանալ Ձեր կարծիքն ու ըստ այնմ գործի անցնել:

Նախագահ Բյուրոյի (ստորագրություն)

Ներամ քարտուղար (ստորագրություն)

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.4, л.2.

№ 7

Հայոց ազգային Բյուրոյի հերթական նիստի արձանագրությունը
կամավորական և գաղթականության հարցերի վերաբերյալ

27 դեկտեմբերի 1914թ.

(Առաջնություն)

Թեմիս սրբապան առաջնորդի նախագահությամբ և գավառական պատգամավորների մասնակցությամբ:

Ժողովս լսեց գավառական պատգամավորների տեղական գործունեության մասին կարճատև զեկույումներ, որից, ի միջի այլոց, երևաց, որ

ա. Ախալցխայի տեղական կոմիտեն փողի ժողովարարությունը ամսական տուրքերի միջոցով է անում: Հավաքած փողերի մի մասը ծախսում է պատերազմից բխած տեղական պետքերի վրա:

բ. Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն՝ նույնպես: Տեղական կոմիտեի անդամների թիվը մեծ լինելու պատճառով գործունեությունը դանդաղ է ընթանում:

գ. Աստրախանի կոմիտեն ընտրված է ծխական ժողովով և բաղկացած է 20 մարդու: Մինչև այժմ հավաքված է մոտ 38 հապար ու, որից 35 հապարը ուղարկված է Թիֆլիս: Գործունեությունը սեկյիաներով է կազմված է առանցին կանանց կոմիտե: Փողի փոքրիկ մասը գործադրում են տեղական պետքերի վրա: Մտադրություն կա հայերեն թերթ հրատարակել: Պատգամավորը գանգատվում էր, որ Թիֆլիսի կոմիտեն սիստեմատիկ կերպով անպատասխան էր թողնում Աստրախանի կոմիտեի նամակներն ու հեռագրերը, մինչև անգամ ուղարկած գումարի մասին տեղեկություն չէր ստացված: Աստրախանի հայ հասարակությունը առանցին հանգանակությամբ բաց է արել մի հիվանդանոց:

դ. Դերբենտի կոմիտեն ցանկություն է հայտնում պաշտոնական իրավունք ստանալու գործունեության համար:

Կոմիտեին կից կազմված է կանանց կոմիտե՝ գաղթականների գործով պրազվելու համար և մի հանչնաժողով՝ կամավորների գործի համար: Մտադրություն կա սեփական լապարեթ բանալու. ինքնապաշտպանության հարյը նրանց էլ պրաղեցնում է:

ե. Շուշվա կոմիտեի սկիպը դրել է պ.Կաֆյանը, հետո այդ շրջանը լայնացել է, տուրք է նշանակված քաղաքի բոլոր հասարակության վրա, մինչև այժմ հավաքվել է 2400ռ.: Թիֆլիսում դարաբաղյիների կոմիտեն նույնպես հավաքել է 2000ռ.: Փախստականներին ուղարկված է 500ռ. և շորեղեն: Առանցին հանչնաժողովներ են կազմված՝ բարեգործական և ինքնապաշտպանողական:

զ. Ղամարլուի կոմիտեն փող է հավաքում ամբողջ գյուղացիներից. տուրքը կամավոր է հավաքվում և ամսական 1000-15000ռ. փողը ուղարկվում է «Հորիպոնի» միջոցով: Ցուցակագրված է 4000 մարդ՝ իբրև կովող ուժ. ցուցակ է կազմված պենքերի: Գաղթականներին օգնելու գործը նույնպես դրված է կանոնավոր հողի վրա:

է. Ղարսի կոմիտեն հիմնել է Զաբաջանյանը: Բյուրոն սեկյիաների է բաժանված՝ կամավորների, վիրավորների, ինքնապաշտպանության և դրամական: Մոտ 12-15 հապար ու ծախսված է փողով և շորով: Գոյություն ունի օժանդակիչ կանանց խումբ: Գաղթականներին օգնելու գործով ևս պրազվում է կոմիտեն:

ը. Անդիժանի և Կոկանդի կոմիտեն պ.Կաֆյանի գալով կանոնավորվել է: Հավաքած գումարները ուղարկելու են Թիֆլիս. այդ կողմերում հույս կա 50 հազար հավաքել: Կամավորներ ուղարկված են և կան ցանկացողներ: Ինքնապաշտպանության գործը հույս կա կապակերպելու ռուսների և վրացիների հետ միասին. տեղական մահմեդականների, այսինքն ...* մեջ անտարակույս պտտում են էմիսարներ Տաճկաստանից: Տեղական կոմիտեին կից կա կանանց Կարմիր խաչի կոմիտե: Խնդիր է հարույցված հայ կամավորների ընտանիքներին ևս հատկապես արքունական գանձարանից պաշտկներ: Ուշադրության հանգամանքն այն է, որ տեղիս բարձր իշխանությունը գերմանացիներից է կապված:

թ. Նոր Բայազետի կոմիտեին գլխավորապես զբաղեցնում է ինքնապաշտպանական հարցը: Տեղիս գավառապետը անվերջ արգելքներ է հանդիսացնում կոմիտեի գործունեությանը: Գործունեության գլխավոր առարկաներն են կամավորների և գաղթականների հարցերը: Փողը հավաքվում է թե՛ քաղաքում և թե՛ գավառում. մի մասը ուղարկվել է:

ժ. Ստավրոպոլի կոմիտեն կապված է 18 հոգույ և ընտրված է ծխական ժողովով: Կոմիտեին կից կապված է կանանց կոմիտե, որը գլխավորապես զբաղվում է գաղթականների գործով: Փողի հանգանակությունը սկսվել է և կարող է տալ մինչև 10000ռ. միայն Ստավրոպոլում, գյուղերը չհաշված: Թիֆլիսի Բյուրոյի հետ գրեթե հարաբերություն չեն ունեցել. այդ պատճառով էլ մինչև այժմ չեն կարողացել պարզել ինչ քանի վրա իրավունք ունեն ծախսելու և կամ ումը պետք է ուղարկել. ուղարկել են 15 կամավոր: Հայ կամավոր խմբերի մեջ ուլում են մասնակցել ռուսները:

ի. Եկատերինոդարի կոմիտեն կապված է Թիֆլիսից ստացված հեռագրի հիման վրա և կոչվում է «Комитет по организации дружины» և ճանաչված ու ընդունված է կառավարության կողմից: Ռուսների և իշխանության վերբերմունքը դեպի կամավորները և դեպի հայերը շատ լավ է: Կոմիտեին կից կապված է մասնաճյուղ հիվանդանոցի համար. հիվանդանոցն ունի 60 մահճակալ և 2500ռ. բյուջե: Ժողովավարությունն արդեն սկսվել է: Կոմիտեի նախագահն է Ղեդ. Տեր-Պետրոսյան, փոխնախագահը՝ Նիկ. Սաթունյան: Առանձին խնամքով կապվել է կամավորների խումբը, որի բոլոր պիտույքները հոգալի է տեղական կոմիտեն:

* Հաջորդ մեկ բառն անընթեռնելի է:

Չենք ստացել են զինվորական իշխանությունից. մարզվել են կապարմաներում. ճանապարհ են դրված մեծ շուքով. դրոշակը օրհնելուց հետո կամավորներին հանչնել է *начальник штаба Кубанского войска*: Հայկական պատգամավորություն ներկայացել է կայսեր և արժանացել է նորին կայսեր մեծության գոհունակության: Հայ հասարակությունը շորեղեն և նվերներ է ուղարկել Կուրանի կոպակներին՝ Վարշավայի կողմը և այժմ ուղարկում է երկու նվեր նույն կոպակներին Բաթալետի և Կարսի շրջաններում պ.Սաթունյանի միջոցով:

լ. Հին Նախիջևանի ներկայացույցիչը գանգատվում է, որ քաղաքում ոչ մի ոգևորություն չի նկատվում, իսկ ինքնապաշտպանության կարևորությունը չի ընդունվում: Երկու տեսակ բյուրո գոյություն ունի՝ ազգային և երիտասարդների: Առայժմ հավաքված է 300ն.: Գյուղերից կարելի է հավաքել մոտ 1000ն.:

յ. Մեծ Ղարաքիլիսայի կոմիտեն ներկայանում է իբրև կենտրոնական ամբողջ Լոռու շրջանի մեջ: Ծրջիկ կազմակերպիչների միջոցով կազմված են ենթակոմիտեներ: Հավաքվում է փող, բայց չգիտեն ում վրա և ինչպես ծախսելու: Առաջին գործունեությունը եղել է կամավորներ պատրաստել և ուղարկել: Ժողովուրդը շատ քիչ զենք ունի, իսկ փամփուշտ՝ բնավ:

ծ. Գանչակի կոմիտեն կազմված է 12 մարդուց. կառավարությունը չի ճանաչում և առհասարակ վատ է վերաբերվում: Հասարակությունն անտարբեր է թե՛ դեպի կամավորների և թե՛ դեպի ինքնապաշտպանության գործը, շատերը ազգային Բյուրոյի գործունեությունը վնասակար պրովոկացիա են համարում: Տուրքերը չեն նշանակվել և ընդամենը 1000ն. է հավաքվել. կռվող ուժերի ցուցակը պատրաստվել է: Գանչակը տվել է կամավորներ: Հայ հասարակությունը լապարբերի համար վարչել է մի բնակարան և Կարմիր խաչի տրամադրության տակ է դրել: Ինքնապաշտպանության գործը վերջիվերջո, անշուշտ, պետք է զբաղեցնի տեղական հասարակությանը: Տեղական կոմիտեն կազմվել է ազգային Բյուրոյի կողմից հատուկ եկած պ.Պապովյանի ջանքերով:

կ. Ատրպատականի կոմիտեն կարողացավ հավաքել 3000 թուման: Թավրիպի հայ հասարակությանը խոստացվել էր հարկավոր դեպքում զենք բաժանել, բայց այս ընդհանուր առաջին քայլի հարցերը վերաբերում է համարել, որովհետև ռուսաց զորքի Պարսկաստանի քաշվելով, սկսվել է ահագին զաղթականություն Թավրիպի, Ուրմիայի, Սալմաստի և Լոռիի հայ բնակչու-

թանը դեպի Ռուսաստանի սահմանները, իսկ մնացածներին սպառնում է մեծ վտանգ:

Ընդ որ վայրերի պատգամավորները միաբերան զանգատվում են, որ Կենտրոնական բյուրոյի և տեղական կոմիտեների մեջ ոչ մի կապ չի եղել և սերտ հարաբերություններ չեն պահպանվել, որի պատճառով հասարակության ոգևորությունը թուլանում է, իսկ գործը չարաչար տուժում: Անհրաժեշտ են գտնում – գրավոր հարաբերություններ պահպանել և, եթե կարելի է, շրջիկներ ուղարկել և համագումարներ կազմել:

Շողովի Լախագահ՝ Սեյրուպ եպիսկոպոս
ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.3, л.4-5.

№ 8

Մոսկվայի հայկական կոմիտեի հեռագիրը
ուսանող-կամավորների հավաքագրման մասին

1914թ.

Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսվելու կապակցությամբ Մոսկվայի Հայկական պաշտոնական կոմիտեն խնդրում է անդադար կապի մեջ պահել գործընթացի մասին: Հեռագրով հաղորդեցե՛ք պաշտոնական կոչի տեքստը, եթե դրա կարիքը կզգայվի: Ուսանողները ցանկանում են մասնակցել որպես սանիտար-կամավորականներ: Եթե պետք է, հաղորդեցե՛ք Մոսկվա, Պոկրովկա 42, Մամիկոնյանին:

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.114, л.93.

№ 9

Հեռագիր Ռուստովից՝ Օդեսայից
հայ կամավորների ճանապարհվելու մասին

1914թ.

№ 221 գնացքով Օդեսայից մեկնել են 135 հայ կամավորներ:

Չախուշյան
ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.114, л.93.

№ 10

Բաքվի քաղաքային լազարեթի օրդինատոր,
բժշկուհի Ելենա Զուրաբյանի նամակը
հալոց ազգային Բյուրոյին՝ հայ կամավորականների
բուժօգնություն ցույց տալու գործում իրեն ևս մասնակից
դարձնելու խնդրանքի մասին

1914թ

Ընդուն ցանկություն ունենալով բժշկական օգնություն հասցնել մեր
կամավորներին, խնդրում եմ կոմի դաշտն բժշկական խմբեր ուղարկելիս
կամ ուր որ դուք հարմար կգտնեք բժիշկ ուղարկելու, ինչ ի նկատի ունեցեք:

Այժմ Բազու քաղաքային լազարեթում գործում եմ օրդինատորի
պաշտոնում:

Հասցես հետևյալն է.

Врачу Елене Ивановне Зурабовой,
Спасская 5, кв.4,
тел.6-08, г.Баку

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.114, л.7.

№ 11

Հեռագիր Բաքվից՝ հայ կամավորական ջոկատներին
անդամագրվելու երկու հայ կին բժիշկների ցանկության մասին

1914թ

Երկու կին բժիշկներ համաձայն են մեկնելու: Տղամարդ չկա:
Կամավորների վերջին խումբը մեկնել է երեկ: Ռա այլևս չի լինի առանց
Բյուրոյի նախնական համաձայնության:

ЦГИА РА, ф.288, оп.1, д.114, л.42.

№ 12

Հեռագիր Պետրոգրադի հայկական խնամատար համայնքի ներկայացուցչությունից

1915թ.

Երեկ ճանապարհելով հայկամավորների առաջին խումբը, խնդրում եմ Ձերոյ Սրբությանը (Մեսրոպ Եպիսկոպոսին - Ռ.Գ.) նրանց բարեմաղթել արիասիրտ ճանապարհ: Այստեղ գտնվող վիրավոր հայերը տենչում են շուտ ապաքինվել և կովկասյան Վորքի շարքերում նորից մարտի նետվել թուրքերի՝ քրիստոնյաների հավերժ թշնամու դեմ: Խնդրում եմ Ձեր միջնորդությունը՝ Նորին Սրբություն Կովկասի փոխարքայի առջև՝ նրանց ուղարկելու կովկասյան օկրուգի պահեստային գումարտակներ:

Պետրոգրադի խնամատար համայնքի
Նախագահ Սուրանշահ
ԱԳՈՒԱ ՔԱ, փ.288, օռ.1, ձ.114, յ.124.

№ 13

Տեղեկություններ հայ կամավորների օգտին հայոց ազգային Բյուրոյի հասցեով առաքված գումարների մասին

1915թ.

1. Ասխաբադի կանանց ընկերության նախագահ Ծուշանիկ Մամիկոնյանից-100 ռուբլի: Ուղարկված է Սամսոն Հարությունյանին դիվանի 1914թ. դեկտ. 15-ի №193 գրությամբ:

2. Օրբազարի Օգսենտ քահ. Հարյունույ - 542 ռուբ.: Ուղարկված է Սամսոն Հարությունյանին 1914թ. դեկտ. 15-ի հմ. 1937 գրությամբ:

3. Լուգանսկի երեսփոխան Հապարապետյանից - 3445 ռուբ. 60 կոպ.: Ուղարկված է Սամսոն Հարությունյանին 1914թ. դեկտ. 19-ի №1954 գրությամբ:

4. Նյու Յորքից Պետրոգրադի Ռուսաց արտաքին առևտրի բանկի միջոցով - 1355 ռուբ.: Ուղարկված է Տփլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական Բյուրոյի փոխնախագահ Հովսեփ Խունունյին 1915թ. փետրվարի 4-ի №200 գրությամբ՝ Պետրոգրադի Ռուսաց արտաքին առևտրի բանկի միջոցով:

5. Նյու Յորքից հեռագրով Պետրոգրադի Ռուսաց արտաքին առևտրի բանկի միջոցով - 210 ռուբ.: Ուղարկված է Տփլիսի հայոց ազգային կենտրոնական Բյուրոյի փոխնախագահ Հ.Սունունյին 1915թ. փետրվարի 9-ի №229 գրությամբ:

6. Ամերիկայի Նիշուե քաղաքից՝ Սեբաստիո Ուլաշ գյուղի հանչնախմբից - 450 ռուբ. 07 կոպ.: Ուղարկված է Տփլիսի հայոց ազգային կենտրոնական Բյուրոյի փոխնախագահ Սունունյին 1915թ. մարտի 13-ի №407 գրությամբ:

7. Ամերիկայի ազգային պաշտպանության հանչնախմբից - 3409ռ. 10կ.:

Բարատ եպիսկոպոս
ЦГИА РА, ф.57, оп.5, д.102, л.1.

№ 14

Համառոտ տեղեկագիր հաշոց
ազգային կենտրոնական Բյուրոյի
1914-1915թթ. գործունեության

20 մայիսի 1915թ.

Ազգային կենտրոնական Բյուրոն վերջին համագումարում ընտրված կազմով, շարունակելով իր գործունեությունը ներկա ծանր հանգամանքներում, կենտրոնանում է իր ամբողջ ուշադրությամբ հետևյալ խնդիրների վրա.

ա) Հայ կամավորական խմբերի կազմակերպությունը, պահպանությունը և նրանց քանակի ավելացումը ըստ կարևորության և պահանջի.

բ) Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը այն վայրերում, ուր նրան առավելապես վտանգ է սպառնում թշնամաբար վերաբերվող տարրերի կողմից:

գ) Բանակցություններ ուս պինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների հետ վերոհիշյալ խնդիրների բարեհաջող կարգավորման համար:

դ) և ի) Դրամական նվիրատվությունների հանգանակումը այլևայլ հաղթանակ քաղաքներում և վայրերում հայ կամավորական խմբերի պահպանության համար:

Բյուրոյի գլխավոր հոգատարության առարկա էր և շարունակում է

մնալ մինչև այսօր հայ կամավորների գործունեությունը և նրանց պահպանությունը Տաճկահայաստանի ռավմաճակատում:

Ռուս կառավարությունը կամավորական խմբերի համար մատակարարում է միայն զենք ու զինական պաշար, իսկ նրանց նյութական և այլ անհրաժեշտ պիտույքների գոհացումը հայթայթվում է Բյուրոյի միջոցներից, համաձայն նախապես կազմված նախահաշվի, իսկ այդ միջոցները գումարվում են այլևայլ հայաքնակ տեղերից ստացված դրամական նվիրատվություններից հատուկ այդ նպատակի համար:

Հայ կամավորների թիվը հասնում է 5.000-ի. նրանք հինգ խմբերի վրա են բաժանված, յուրաքանչյուր խումբ՝ առանձին խմբապետի հրամանատարության տակ:

Բայց վերջին ժամանակ խմբերի կազմակերպության մեջ փոփոխություն տեղի ունեցավ, որով երկրորդ, երրորդ և չորրորդ խմբերը միանալով բաժանվեցին երեք հապարդակի կամ բատալյոնի՝ Դրոյի, Զեռու և Համապասպի հրամանատարության տակ:

Այդ երեք բատալյոնները միացած կազմեցին մի զունդ - Հայկական Արարատյան զունդը Վարդանի ընդհանուր հրամանատարության տակ:

Այդ զունդը ապրիլի վերջին հանդիսավոր պարադիյ և եկեղեցական մաղթանքից հետո Երևանում, շարժվեց ռուս զորքերի հետ միասին դեպի սահմանը, ամեն տեղ ճանապարհին ոգևորված հայ ժողովրդի ողջերթը ստանալով, և ապրիլի 20-ին անցնելով ռուս-տաճկական սահմանը, դիմեց կռվի դաշտը, միշտ գտնվելով ռուս քանակի առաջավոր կարգերում: Կռվով անցնելով Ապաղայի դաշտը, զունդը ապրիլի 27-ին հասնում է Զերկրի՝ դեպի Վան ուղևորվելու համար, և ընդհարվում է շարունակ մեծաքանակ քուրդ հրոսակների հետ, հաջողությամբ ետ մղելով թշնամու ուժերը:

Մայիսի 8-ի հեռագիրը ավետեց յուրաքանչյուր հայի համար անչկալի լուր, թե Վանը վերցրել է մեր զունդը: Գեն. Օզանովսկու և Նիկոլանի քաջալերիչ գովասանքները լավագույն վկայություններն են հայկական գնդի ցույց տված անչնվեր գործունեության պատերապմի դաշտում:

Անդրանիկի զունդը (1.200 կամավոր) գործում է առանձին, Պարսկաստանում գեն. Չերնոզուբովի բանակում: Թավրիզ, Մաբանդ, Խոյ, Դուզդաղ՝ ահա այն տեղերը, որ մեր կամավորները ջերմ աջակցություն են ցույց տվել ռուս զորքերին: Ապրիլ ամսի 18-ին Անդրանիկի զունդը մասնակցում է Դիլմանի կռվում, ուր համառ դիմադրություն է ցույց տալիս թշնամուն, հնարավորություն տալով ռուս զորքի նահանջին, որը հետո փառավոր ջարդ տվեց թշնամուն: Այդ կռվից հետո զունդը շարժվեց առաջ և Խանսևուրից

անյնելով, պիտի ուղևորվի Վան, ուր միանալու են բոլոր հայ կամավորները:

Բյուրոն, ջանալով ավելացնել մեր ռազմիկ ուժերի քանակը, միշտ բանակցությունների մեջ է պինվորական իշխանությունների հետ՝ թե՛ կամավորների թիվն ավելացնելու համար, հասցնելով վերջինը 10 հազարի, և թե՛ ավելացրած թվի համար զենք ստանալու: Չնայելով ռուս պինվորական շտաբի ցույց տված բարյալակամության, Բյուրոն, սակայն, իր չգտումների մեջ մինչև վերջին ժամանակ խոչընդոտների էր հանդիպում ընդհանրապես զենքի պակասության պատճառով, որով առարկում էր շտաբի պինվորական վարչությունը հանդեպ մեր դիմումներին: Զայն վերջին ժամանակ ստացված է ռուս պինվորյալ ուժերի օգոստոսափառ հրամանատարից թույլտվություն նոր չհորս կամավորական խմբեր կազմելու համար և հավանական է, որ այդ թույլտվության հետ միասին կստացվի և ավելացրած խմբերի համար պատշաճավոր թվով զենք, որով հայ պինվորական կամավորությունը կկազմի մի պատկառելի ռազմական ուժ:

Արշանագրելով այս տեղեկագրում հայ կամավորական խմբերի կատարած ազգաշահ գործը, Բյուրոն չի կարող երախտագիտությամբ չհիշել և այն մեծ ծառայությունը, որ նրանք մատուցեցին հայ տառապյալ ժողովրդին, ուղեկցելով դեպի կովկասյան սահմանը և Տաճկաստանի և Պարսկաստանի մեր տարաբախտ զաղթականներին: Այդ թշվառները պատերազմի սարսափներից փախչելով, կարող էին ճանապարհին թուրք և քուրդ հրոսակների հարչակումներին ենթարկվել և կոտորվել առանց խտրության սեռի և հասակի, եթե հայ կամավորների կողմից չգտնեին պաշտպանություն և հայրախնամ հոգատարություն:

Ինչ վերաբերում է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության խնդրին, ազգային Բյուրոն պատիվ ունի խոնարհաբար պեկույանելու, որ ռուս-տաճկական պատերազմը հայտարարվելուց հետո, երբ հայ երիտասարդ ուժերը հեռացան պատերազմի դաշտ, տեղական հայ ժողովրդի դրությունը ծանրացած և տեղ-տեղ, համաձայն վանական վայրերից հասած տեղեկությունների, նույնիսկ վտանգավոր կերպար ստացավ: Բյուրոն ի դեմս իր ներկայացուցիչների դիմեց Կովկասի բարչրագույն իշխանության, խնդրելով թույլ տալ որոշ տեղերում պինել հայ անպաշտպան ժողովուրդը՝ իրեն ապահովելու համար շրջապատող ավազակաբարո տարրերից, սակայն իշխանությունը թե՛ ավելորդ զենք չունենալու պատճառով, և թե՛, մյուս կողմից, չկամենալով պինել հայերին, գրգռել հարևան ժողովուրդներին, թողեց անկատար Բյուրոյի դիմումը:

Բյուրոն նախ փորձ արեց պատերազմի արհավիրքներից վնասված

տանկահայերի վիճակը թեթևացնելու ռուս զորքերի միջոցով նվաճած տեղերում, ժողովրդի կենսական պետքերի համար ո՛չ հոգացող, ո՛չ միջնորդ ու բարեխոս պինվորական իշխանության առաջ։ Այդ տեղերի հայերի դրությունը շատ ծանր է, եթե նկատի առնել այն, որ նրանք անգիտակ ուս լեզվին և ուս վարչության մեջ ընդունված կարգերին, հնարավորություն չունեն հարկավոր դեպքերում միջնորդի դիմումներ անել ուս պինվորական իշխանությանը՝ Կարևոր նշանակություն վերընծայելով այդ խնդրին, Բյուրոն դիմեց պինվորական հրամանատարին, խնդրելով թույլ տալ գործել այդ տեղերում ինտելիգենտ անձերից կազմված քաղաքացիական խմբերին, հատկացնելով նրանց սոսկ միջնորդի և բարեխոսի դեր գյուղացիների կացության համար՝ իշխանության գիտությամբ։ Ստանալով այդ թույլտվությունը, Բյուրոն կազմակերպեց այնպիսի քաղաքացիական խումբ, նշանակելով նրա կառավարիչ ըստ ամենայնի վստահելի և ինտելիգենտ անձնավորություն։ Սումբը արդեն սկսել էր իր արդյունավետ գործունեությունը Ալաշկերտի և Ղաթաքլիսայի շրջաններում, երբ ուս զորքի գլխավոր հրամանատարը պինվորական տեսակետից գտավ, որ անթույլատրելի է այդպիսի քաղաքացիական խմբերի գործունեությունը ռապամբեմի շրջանում, որից հետո խումբը հետ կանչվեց և ժամանակավորապես կազմալուծվեց։

Բյուրոյի գործունեության շրջանում երբեմն ծագում էին և այնպիսի խոշոր ազգային-քաղաքական խնդիրներ, որոնք կարող էին ընթացք ստանալ միայն Ձերդ Օծության գիտությամբ և հավանությամբ, և այդպիսի դեպքերում ազգի Վեհը իր գրավոր դիմումները ինքը իր կողմից ուղղում էր բարձրաստիճան անձանց։

Երբեմն էլ Բյուրոն, ինչպես Ձերդ մեծության ևս հայտնի է, որոշ դեպքերում հանձնարարություն էր տալիս Պետական դումայի անդամ պ. Միքայել Պապաջանյանին ընթացիկ կարևոր խնդիրների մասին բանակցության մեջ մտնել Պետրոգրադի բարձրագույն վարչության պաշտոնյաների հետ։

Սա է ընդհանուր ուրվագիծը ազգային Բյուրոյի գործունեության 1914/15 թվականների ընթացքում, որի մասին Բյուրոն իր խոնարհ պարտքն է համարում Վեկույանել Ձերդ Վեհափառության, կցելով ներկա տեղեկագրին նաև Բյուրոյի դրամարկդի մուտնելից հաշիվը 1914թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև մայիսի 1-ը 1915թ.։

*Հայկական ազգային կենտրոնական Բյուրոյի
փոխնախագահ Հ. Մուսունց*
ЦГИА РА, ф.57, д.28, лл.174-176.

В о з з в а н и е

(Май-июнь 1915г.)

Армяне!

Дружины наших добровольцев оправдали в полной мере все возложенные на них надежды. Донесения начальствующих лиц, приказы по войсковым частям, публичные выражения и другие, вполне объективные, вполне авторитетные свидетельства не оставляют на этот счет ни малейшего сомнения.

Мы можем поздравить себя, но успокоиться на этом не можем. Вслед за первым шагом нужно сделать второй и третий, нужно увеличить состав дружин и соединить их в более крупные боевые единицы. Этого требует ход и характер событий. Из Турецкой Армении идут страшные вести. Начались погромы и массовые убийства. В Ване и его вилайете вооруженные столкновения, перешедшие местами в открытое восстание; то же, по-видимому, и в Киликии; в Эрзруме, Муше, Битлисе и Арчеше резня; в Сивасе и Малой Армении — то же. Турецкие армяне еще один раз — в последний, хотим мы верить, — поставлены вне закона, преданы на произвол грабителей и убийц.

Нужна активная и немедленная помощь извне. Надеемся на наши дружины; может быть, своевременным вмешательством их удастся еще спасти народ и страну, Но имеющихся сил мало для этого; нужны новые, возможно, сильные отряды. Остановка лишь за денежными средствами.

Нужно добыть их, добыть немедленно, ибо события не ждут нас. Нужно отбросить в сторону все обычные мерки, стать выше самого себя, подняться до уровня исторической задачи.

Эта обязанность падает главным образом на имущие классы. Народ уже сделал и продолжает делать свое; он дал и дает самое дорогое, что только есть у него: кровь и жизнь своих детей, дает беззаветно — больше, чем от него требуют и могут принять.

Остается, чтобы те, которые не хотят идти в бой те, которых всего меньше коснулись ужасы войны, те, которые и в эти дни великих испытаний продолжают пребывать в вожделенном благополучии, чтоб они вошли в общее дело, хотя бы только деньгами. О жертвах не должно быть речи; даяние от избытка – не жертва. Когда люди отдают свою жизнь, нельзя ставить им в счет рубли, нужные для снаряжения их на смерть. Не жертва требуется от вас, имеющие люди, а всего лишь исполнение минимума обязанностей. Надо понять это и с этим сообразовать свое поведение.

Мы имеем права, мы предъявляем требования. Но для поддержания их мало одних лишь слов, как бы убедительны не были они. Нужно дело. Никому и ничего не дается в дар, и не стоит дара тот, кто может поднять руку, чтоб взять его. Вдумайтесь и поймите хорошенько: на карту поставлено все будущее Турецкой Армении... Целые поколения веками ждали этого момента, и вот он наступил. Горе нам, если в этот грозный час мы окажемся бессильными перед лицом истории и вечный позор на имя наше, если и тут мелкая корысть заглушит в нас робкий голос долга! Нынешние хозяева Турецкой Армении принесли с собою в нашу страну одну лишь смерть и разорение. Они не просто лишили нас политической самостоятельности, но и убили всякую гражданственность, закрыли все пути к выявлению творческих сил наших. Имея за собою в прошлом богатую содержанием историю, имея науку, философию, литературу и искусства, имея все данные для роста и развития, мы были выбиты из ряда наций, свободно создающих культурные ценности. Под кровавой пятой дикого завоевателя мы были раздавлены, исколечены, обесилены; но – может быть, к несчастью нашему, – не были убиты. Мы сохранили воспоминания о прошлом и надежды на будущее. Мы ждали. Временами, доведенные до крайних пределов отчаяния, мы пробовали протестовать; не многого требовали мы – всего лишь права на жизнь и мирную работу. Но наш протестующий голос заглушали в потоках крови; поработитель знал один лишь закон – разящий меч, одно право – насилие, одну систему управления – террор. Проходили века, поколения сменялись поколениями. Мы все ждали и надеялись. Мы упорно глядели в даль, растили и накапливали в себе силы. Как драгоценное наследие,

завещанное отцами, мы хранили бережно свою национальную церковь, свой могучий язык, свои демократические идеалы, суровую чистоту нравов, любовь к созидательному труду и неутолимую жажду просвещения. Мы пронесли наши богатства через века ужасов и крови – с верою, что придет день и мы приобщим их, как мечту свою, к достоянию мировой культуры и сами приобщимся ко благам ее. Мы жили этою верой, с упорством отчаяния цеплялись за нее. Мы говорили: он придет, этот день воскресный, он должен прийти... И вот он пришел, как приходил уже не раз, в огне и крови; не возрождение к новой жизни он принес с собой, а, может быть, конечную погибель, смерть и уничтожение.

Великая война народов поставила на очередь много назревших задач, больших и малых; между последними – вопрос о дальнейшей судьбе Турецкой Армении. Вопрос маленький, если приложить к нему мировой масштаб, но для нас, армян, бесконечно большой – самый большой и единственно большой. Не один уже раз ставился он на разрешение и никогда не находил его; но нынешняя война должна разрушить, наконец, эту мертвую петлю.

Мы это поняли сразу же, поняли тем непосредственным инстинктом жизни, который не обманывает никогда.

Вам понятно, конечно, с каким напряженным вниманием, с какими великими надеждами и с каким великим страхом мы следим за развитием событий, роковым образом толкавших Россию на войну с Турцией. Мы поняли, что с возникновением русско-турецкой войны наступит момент решительного перелома в жизни наших зарубежных братьев. Мы поняли также, что благоприятный для нас исход будет зависеть в какой-то мере и от нашего вмешательства в ход событий и что поэтому мы должны явить себя не только пассивным объектом истории, но и некоторым живым фактором ее – фактором сознающим, желающим и добивающимся желаемого.

И в едином порыве у нас возникла одна и та же мысль, одно и то же желание стихийно непреодолимое, безудержное: выйти на поле брани, ринуться в бой, с оружием в руках и плечом к плечу с доблестным русским солдатом схватиться на смерть с вековым врагом, сломить его и отвоевать Турецкой Армении право на свободную жизнь.

Дружина из армянских добровольцев — вот лозунг дня, вокруг которого сплотились и объединились люди всех общественных течений.

К счастью нашему, правительство поняло наш порыв, правильно оценило его и — в известных пределах — предоставило нам свободу действий. И мы кликнули клич.

Армянская молодежь бурно откликнулась на призыв. Партии добровольцев, одна за другой, прибывали в Тифлис. К сожалению, ограниченность материальных средств, а также и иные, от нас не зависящие обстоятельства исключили возможность удовлетворить всех желающих, и запись была прекращена.

К концу октября все четыре дружины были уже сформированы, снаряжены и снабжены самым необходимым. Вместе с первыми воинскими частями перешли они границу и вступили в неприятельскую территорию.

Не без некоторой тревоги ожидали мы известий о первых шагах дружин на родном поле. Мы знали, конечно, что в командный состав вошли люди с таким прошлым, относительно дееспособности которых двух мнений быть не могло. Но в массе рядовых, вместе с испытанными в партизанских боях, закаленными в огне четниками, имелись люди совсем еще молодые, не только не бывавшие никогда под выстрелами, но и не обученные военному делу. И в душу вкрадывалось невольное сомнение: выдержат ли суровые испытания войны люди мирного труда, эти вчерашние земледельцы и ремесленники, лавочники и рабочие, учителя и студенты?

Но первые же вести из театра войны рассеяли все наши сомнения: с радостью и гордостью узнали мы, что дружинники наши блестяще выдержали свой первый экзамен.

И ныне, когда первая часть кампании уже закончена и наступившее временно затишье дает возможность оглянуться назад, подвести итог сделанному, мы можем констатировать, без всякого колебания и с чувством глубокого удовлетворения, что дружины наши в полной мере оправдали все возложенные на них надежды. Донесения начальствующих лиц, приказы по войсковым частям, публичные выражения благодарности, награждения военными орденами и другие, вполне объективные и авторитетные, не оставляют

на этот счет ни малейшего сомнения. Об этом же свидетельствуют единогласно и все видевшие дружины в деле. Если приходилось слышать иногда более или менее основательные обвинения в недостаточной дисциплинированности, вернее – в недостаточном усвоении дружинниками порядков военной службы, то никогда и никто, даже из лиц явно недоброжелательных, не отрицал ни высоких качеств дружинников, ни военных заслуг их.

Таким образом, первый и трудный шаг уже сделаны: наши дружины организованы, получили боевое крещение и, при условиях исключительно тяжелых, доказали свою дееспособность.

Мы можем поздравить себя, но остановиться на этом не можем. За первым шагом должны сделать второй и третий. То, что сделано было в виде опыта, робко и в малом масштабе, нужно развить ныне до масштаба крупнейшего. Мы должны, с одной стороны, увеличить число дружинников, а с другой – соединить их в более крупные боевые единицы; ход событий властно диктует нам эту необходимость. И мы можем сделать это. Мы имеем надлежащее разрешение, имеем готовый материал в людях, достаточный опыт, хорошо сплоченные ядра, командные составы. Остановка лишь за денежными средствами. Их надо добыть.

В дружинах крупнейший залог нашего успеха; и чем сильнее окажемся мы на поле брани, тем ближе будем к цели. Идущие в последние дни тревожные вести из глубин Турецкой Армении еще раз напоминают нам об этом, и сегодня больше, чем когда-либо, мы убеждены в совершенной необходимости иметь в передовых рядах наступающей на Турцию победоносной русской армии сильные кадры армянских дружин.

А для этого нужны деньги, только деньги, всего лишь деньги.

Их нужно дать, немедленно и без колебаний, ибо события не ждут нас. Надо отбросить в сторону обычные мерки; надо хотя бы только на миг стать выше самого себя, сделать усилие подняться до уровня исторической задачи, стать в рост с событием.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.47, лл.3-16.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ 3-րդ ԶՈՎԱՏԻ ԱՆՎԱՆԱՑՈՒՑԱԿ

1915թ. հուլիս

Հրամանատար՝ Համազասպ

Հրամանատարի օգնական՝ Եգոր Տեր-Ավետիքյան

1-ին վաշտի հրամանատար՝ Աբրո

2-րդ վաշտի հրամանատար՝ Սերգեյ

3-րդ վաշտի հրամանատար՝ Սաֆար

1-ին դասակի հրամանատարներ՝ Մխիթար, Արտաշես, Վլադիմիր

2-րդ դասակի հրամանատարներ՝ Կնյազ, Սեդրակ

3-րդ դասակի հրամանատարներ՝ Պարիլուս, Պողոս, Մարտիրոս

Հեծյալ հարյուրակի հրամանատար՝ Աղասի

Հեծյալ դասակի հրամանատարներ՝ Բագրատ և Հակոբ

խմբի շտաբին կից

Միհրան Խոջամիրյան

Ռուբեն Հովհաննիսյան

Մակար Խոջամիրյան

Թորլաք Գրիգորյան

Երվանդ Պապիկյան

1-ին վաշտ

1. Ֆենես Բաղդասարյան

2. Լևոն Բաղդասարյան

3. Արդեն Բաղդասարյան

4. Զաքար Բաղդասարյան

5. Դավիթ Մեսրոպյան

6. Մելիք Առաքելյան

7. Գևորգ Հովհաննիսյան

8. Արտաշես Մեսրոպյան

9. Գրիգոր Գասպարյան

10 Թորոս Սաքիյան

11. Ռուբեն Բարսեղյան

12. Գեղամ Զադոյան

13. Տիգրան Կակոսյան
14. Խորեն Սեդրակյան
15. Գրիգոր Եղիազարյան
16. Հովհաննես Առաքելյան
17. Հովհաննես Հովհաննիսյան
18. Սմբատ Եղոյան
19. Կարապետ Ջաքարյան
20. Ալեքսան Մելքոնյան
21. Միսակ Հակոբյան
22. Գրիգոր Քրմյան
23. Գևորգ Մնացականյան
24. Գասպար Մերյան
25. Դավիթ Մխիթարյան
26. Ազիզ Մկրտչյան
27. Գարեգին Հորոյան
28. Ելո Հովսեփյան
29. Տիգրան Կոչեյան
30. Մարիկո Մուսեսյան
31. Վաղարշակ Դարդարյան
32. Կիրակոս Պետրոսյան
33. Աբրահամ Առաքելյան
34. Սեդրակ Վարդանյան
35. Առաքել Մկրտչյան
36. Ջենոբ Կաչայան
37. Փիլիպոս Գևորգյան
38. Բաղո Հովսեփյան
39. Արշակ Հակոբյան
40. Մկրտիչ Հովհաննիսյան
41. Ներսես Կակոյան
42. Սեդրակ Կակոյան
43. Արտաշես Հովհաննիսյան
44. Համբարձում Վարդանյան
45. Հովհաննես Մխիթարյան
46. Քուչուկ Տոնոյան
47. Մխիթար Սարգսյան
48. Գրիգոր Արտեմյան
49. Գարեգին Հակոբյան
50. Ադամ Հովհաննիսյան
51. Մարտիրոս Խլղաթյան
52. Վասիլ Հայրապետյան
53. Անուշավան Գաղեմյան
54. Ջեգո Եղիազարյան
55. Բարե Բաղդասարյան
56. Սեդրակ Մովսեսյան
57. Մուշեղ Խաչատրյան
58. Ավետիս Տեր-Ավսատուրյան
59. Մանուկ Աստվածատուրյան
60. Մարգար Հակոբյան
61. Գարեգին Գաբրիելյան
(Վարդանյան)
62. Գեղամ Բունիաթյան
63. Կարապետ Բարսեղյան
64. Միհրան Վարդանյան
65. Միհրան Աբրահամյան
66. Ենոք Շահբազյան
67. Աղագոն Մալխասյան
68. Խաչատուր Լևոնյան
69. Երվանդ Մկրտչյան

70. Արմենակ Հակոբյան
71. Հակոբ Մարտիրոսյան
72. Գևորգ Մխիթարյան
73. Մելիտոս Սարգսյան
74. Բագրատ Խոջամիրյան
75. Արշակ Սկրտչյան
76. Վահան Շեքոյան
77. Միսակ Հովհաննիսյան
78. Անուշավան Մազմանյան
79. Պողոս Գրիգորյան
80. Արտեմ Արտեմյան
81. Պողոս Հակոբյան
82. Մելքոն Մխիթարյան
83. Ազիզ Պողոսյան
84. Զաքար Սարգսյան
85. Կարապետ Պողոսյան
86. Մուշեղ Տասիչյան
87. Ունամ Ղազարյան
88. Ակ Ստեփանյան
89. Սերոբ Կորկորյան
90. Զերոբ Բաղդասարյան
91. Զոհրաբ Պետրոսյան
92. Մելիք Հակոբյան
93. Զագո Մնեյան
94. Գրիգոր Հակոբյան
95. Հակոբ Գրիգորյան
96. Հայրապետ Սարգսյան
97. Մելքոն Արուսյան
98. Բադաս Քոսեյան
99. Մխիթար Մարտիրոսյան
100. Սկրտիչ Ֆուլիքյան
101. Հունան Հակոբյան
102. Պողոս Թորոսյան
103. Անթան Նազարյան
104. Մուշեղ Խաչատրյան
105. Սողոմոն Խաչարյան
106. Օհան Պողոսյան
107. Բուդաղ Ղազարյան
108. Լևոն Գասպարյան
109. Ներսես Տեր-Մարտիրոսյան
110. Հովիկ Գրիգորյան
111. Զոհրաբ Գրիգորյան
112. Մուրադ Գրիգորյան
113. Պետրոս Հարությունյան
114. Մխիթար Մարտիրոսյան
115. Սայաթ Հովհաննիսյան
116. Էլո Խուրշուդյան
117. Արշակ Մանուկյան
118. Մանուկ Գևորգյան
119. Սկրտիչ Հովհաննիսյան
120. Սահակ Հակոբյան
121. Մելիք Գրքեյան
122. Հակոբ Բելոյան
123. Արշակ Ավետիսյան
124. Սարք Հարությունյան
125. Խաչատուր Սարգսյան
126. Առաքել Մինասյան
127. Խուրշուդ Ասոյան

128. Առաքել Մինասյան
129. Պողոս Ասոյան
130. Ղազար Սարգսյան
131. Հովհաննես Հարությունյան
132. Սամսոն Միսակյան
133. Մխիթար Եղիազարյան
134. Մկրտիչ Հովհաննիսյան
135. Երվանդ Մարկոսյան
136. Սարգիս Հարությունյան
137. Վան Հարությունյան
138. Առաքել Կրկեյան
139. Լորիս Գրիգորյան
140. Կարապետ Սարգսյան
141. Հակոբ Հովհաննիսյան
142. Գալուստ Ավդալյան
143. Գրիգոր Արտեմյան
144. Նատո Գասպարյան
145. Մովսես Հակոբյան
146. Պողոս Սուքիասյան
147. Զաքար Մկրտչյան
148. Ստեփան Միրիջանյան
149. Իգիթ Սարոյան
150. Հովսեփ Հովհաննիսյան
151. Երվանդ Ալեքսանյան
152. Ներսես Պետրոսյան
153. Ներսես Ասոյան
154. Մովսես Խուրշուդյան
155. Խուրշուդ Վարդանյան
156. Պետրոս Հովհաննիսյան
157. Կարապետ Մկրտչյան
158. Հայրապետ Խաչատրյան
159. Տիգրան Ավետիսյան
160. Անուշավան Աբգարյան
161. Մովսես Կուլիջանյան
162. Միսաք Ավագյան
163. Հարություն Շահբազյան
164. Եղիգար Մանուկյան
165. Աղանիկ Հովհաննիսյան
166. Սևդին Ներսիսյան
167. Արմենակ Կարապետյան
168. Ծառուկ Հովհակիմյան
169. Տոնո Ավետիսյան
170. Արսեն Մուրադյան
171. Մաթոս Ղազարյան
172. Հակոբ Հարությունյան
173. Մուրադ Ավդալյան
174. Արամ Բարսեղյան
175. Մանուկ Մարտիրոսյան
176. Երվանդ Սարգսյան
177. Թորոս Մկրտչյան
178. Բաղդասար Մանուկյան
179. Սերոբ Խաչատրյան
180. Սմբատ Էբոյան
181. Եղիազար Մանուկյան
182. Բաղդասար Տոնոյան
183. Թումաս Սարգսյան
184. Տիգրան Տոնոյան
185. Գևորգ Վարդանյան

186. Մխիթար Հարությունյան
187. Լևոն Հարությունյան
188. Ղազար Խլղաթյան
189. Անտոն Մխիթարյան
190. Սեդրակ Մարկոսյան
191. Չարուժիս Միրանյան
192. Տիգրան Հունանյան
193. Մանուկ Վարդանյան
194. Արշակ Մանուկյան
195. Ներսես Օսեփյան
196. Նարեք Օսեփյան
197. Ավետիս Նաջարյան
- 198. Մելքոն Նաջարյան
199. Բաղդասար Նաջարյան
200. Գևորգ Ջերոյան
201. Մանուկ Գասպարյան
202. Ասատուր Արտենյան
203. Գևորգ Բուդալյան
204. Մուշեղ Սարգսյան
205. Ենոք Մխիթարյան
206. Սրապ Ավդալյան
207. Սարգիս Սեդրակյան
208. Սարգիս Արտենյան
209. Սարգիս Մանուկյան
210. Արշակ Էլոյան
211. Մարտիրոս Խլղաթյան
212. Խաչատուր Սարգսյան
213. Հակոբ Սաֆարյան
214. Սեդրակ Կակոյան
215. Ազիզ Հակոբյան
216. Ղուկաս Բաղդասարյան
217. Երանոս Մելքոնյան
218. Կարապետ Մկրտչյան
219. Աբեք Մովսեսյան
220. Կոմիտաս Լազարյան
221. Խլղաթ Գրիգորյան
222. Հովհաննես Գրիգորյան
223. Պետրոս Ալոյան
224. Գրիգոր Տատրյան
225. Արաբ Մանուկյան
226. Մելո Ղազարյան
227. Մուկո Սարգսյան
228. Միսակ Խաչատրյան
229. Միսակ Գևորգյան
230. Սողոմ Ստեփանյան
231. Սահակ Թոմասյան
232. Մկրտիչ Բաղդասարյան
233. Ալո Գևորգյան
234. Քերիմ Գևորգյան
235. Ալեք Մկրտչյան
236. Ստեփան Մխիթարյան

2-րդ վաշտ

1. Սարգիս Հարությունյան
2. Խլղաթ Առաքելյան
3. Ղազար Մխիթարյան
4. Խուրշուդ Գասպարյան
5. Սիսակ Հարությունյան
6. Ջազո Հարությունյան
7. Սմբատ Շահինյան
8. Մոսկո Միրինյան
9. Մելքոն Մարտիրոսյան
10. Ջաքոս Եսայան
11. Սահակ Գաբրիելյան
12. Կարապետ Ներսիսյան
13. Թովմաս Տերտերյան
14. Հարություն Բարսեղյան
15. Հայրապետ Դրմոյան
16. Մելիք Մկրտչյան
17. Հակոբ Դոնաշքոչյան
18. Խաչատուր Գասպարյան
19. Հարություն Ղազարյան
20. Լևոն Սարգսյան
21. Արամ Բարեկամյան
22. Ավետիս Խաչատրյան
23. Հուսիկ Գևորգյան
24. Սարգիս Պետրոսյան
25. Ալեքսան Մելքոնյան
26. Լևոն Բուդաղյան
27. Հարություն Սերոբյան
28. Խորեն Պարունյան
29. Սեդրակ Մելքոնյան
30. Մուշեղ Մելքոնյան
31. Գառնիկ Բաբայան
32. Ղազար Մելքոնյան
33. Խլղաթ Արտանյան
34. Ռուբեն Ֆահրատյան
35. Հարություն Պետրոսյան
36. Խաչատուր Կուրդինյան
37. Երվանդ Սանոյան
38. Հովակիմ Մանուկյան
39. Հակոբ Սերոբյան
40. Ջնդո Պետրոսյան
41. Կարապետ Գրիգորյան
42. Մելքոն Օսեփյան
43. Միրան Վարդանյան
44. Սիմոն Ստեփանյան
45. Վարդան Սարգսյան
46. Մխիթար Հակոբյան
47. Մխիթար Եղիազարյան
48. Ջաքար Գրիգորյան
49. Պեպո Մկրտչյան
50. Նազար Սաֆարյան
51. Սուկո Ղազարյան
52. Արզար Արմենակյան

53. Գասպար Կրկյան
54. Վահան Բաղդասարյան
55. Միսակ Բաղդասարյան
56. Սեդրակ Սարգսյան
57. Ադամ Մխիթարյան
58. Անաստաս Էլեֆտերով
59. Սերգեյ Օհանեսյան
60. Սարգիս Ավագյան
61. Հովհաննես Հովհաննիսյան
62. Խորեն Եսայան
63. Վասիլի Ջալաբով
64. Արամ Թովմասյան
65. Միսակ Խաչատրյան
66. Տիգրան Սահակյան
67. Կարապետ Աստվածատրյան
68. Թովմաս Մարտիրոսյան
69. Ջաքար Կիրակոսյան
70. Սարգիս Հարությունյան
71. Խաչիկ Հարությունյան
72. Հմայակ Ավդալյան
73. Խաչատուր Տեր-Եսայան
74. Ջաքար Մուրադյան
75. Քյարամ Մխեյան
76. Ավետիս Բաղդասարյան
77. Անդրեաս Կոստանյան
80. Սամվել Սաֆարյան
81. Շահեն Տեր-Հովհաննիսյան
82. Երանոս Մխոյան
83. Հովհաննես Պողոսյան
84. Հովսեփ Հարությունյան
85. Մարտիրոս Նահապետյան
86. Միրան Թումասյան
87. Սերոբ Գալստյան
88. Մխիթար Գևորգյան
89. Դավիթ Հարությունյան
90. Խաչատուր Հովսեփյան
91. Պողոս Մարտիրոսյան
92. Գրիգոր Հովհաննիսյան
93. Ստեփան Շահինյան
94. Խաչատուր Թադևոսյան
95. Գևորգ Չլուտյան
96. Սողոմոն Պապոյան
97. Խաչատուր Խուդոյան
98. Հակոբ Ղազարյան
99. Պողոս Ռուբենյան
100. Երանոս Ասլանյան
101. Հունան Ալարոյան
102. Սեդրակ Սարգսյան
103. Մանուկ Պողոսյան
104. Խաչատուր Կարապետյան
105. Հակոբ Սարգսյան
106. Տոնո Աղչոյան
107. Տիգրան Տամոյան
108. Կարապետ Խաչատրյան

2-րդ դասակ

78. Գյանջո Տեր-Հովհաննիսյան
79. Գասպար Գասպարյան

109. Դավիթ Ղազարյան
110. Ղանդիլ Հարությունյան
111. Գրիգոր Մանուկյան
112. Մանուկ Գրիգորյան
113. Դավիթ Մալամյան
114. Ջազո Գրիգորյան
115. Արամ Մխյան
116. Ավետիս Սահակյան
117. Պետրոս Ղազարյան
118. Մովսես Հարությունյան
119. Եղիազար Թումասյան
120. Հարություն Յաղմուրյան
121. Առաքել Բարոյան
122. Իսրո Սարգսյան
123. Մինաս Շահինյան
124. Ավետիս Թորոսյան
125. Պողոս Ավետիսյան
126. Խաչատուր Հակոբյան
127. Հարություն Սարգսյան
128. Ամրո Գևորգյան
129. Պոխան Շահինյան
130. Սարգիս Հովհաննիսյան
131. Գրիգոր Մելքոնյան
132. Սեդրակ Սիմոնյան
133. Գասպար Միրզոյան
134. Եղիազար Կոչոյան
135. Ալեքսան Հակոբյան
136. Բարսեղ Հովհաննիսյան
137. Ավետիս Տերոյան
138. Բյարամ Ծաղիկյան
139. Սաֆար Ծաղիկյան
140. Սահակ Հակոբյան
141. Հայրապետ Հարությունյան
142. Սեդրակ Մարկոսյան
143. Անտոն Մխիթարյան
144. Արշակ Մանուկյան
145. Տիգրան Հունանյան
146. Արշակ Մովսիսյան
147. Ասատուր Հարությունյան
148. Մելքոն Նաջարյան
149. Բաղդասար Նաջարյան
150. Ավետիս Նաջարյան
151. Խազար Գրիգորյան
152. Մանուկ Գասպարյան
153. Գևորգ Բուդաղյան
154. Նահապետ Օվսոյան
155. Վանո Բաղդասարյան
156. Մուշեղ Տամոյան
157. Տրդատ Ավետիսյան
158. Նշան Գևորգյան
159. Վաղարշակ Հովհաննիսյան
160. Շմավոն Կարապետյան
161. Հակոբ Վարդանյան
162. Բաղդասար Իսրաելյան
163. Դանիել Թումասյան
164. Խաչիկ Պետրոսյան
165. Ավետիս Ավետիսյան
166. Զոհրապ Սկրտչյան

167. Ամրո Բշերյան
168. Ֆամալազ Օվոյան
169. Ղազար Բաղդասարյան
170. Մուշեղ Մելքոնյան
171. Խաչիկ Մալիկյան
172. Սարո Պողոսյան
173. Գասպար Վարդանյան
174. Մելիք Կիրակոսյան
175. Հակոբ Սաֆարյան
176. Սիմոն Պապիկյան
177. Կնյազ Օվոյան
178. Գրկո Օվոյան
179. Ջաքար Հարությունյան
180. Մանուկ Օվոյան
181. Կոստան Մանուկյան
182. Աբրիկ Վարդանյան
183. Սեդրակ Խաչատրյան
184. Միսակ Բշերյան
185. Ավետիս Վարդապետյան
186. Նադո Սարգսյան
187. Վերդո Սարգսյան
188. Արսեն Սարգսյան
189. Վարդան Օսեփյան
190. Հակոբ Եղիազարյան
191. Համբարձում Սարոյան
192. Մուշեղ Գասպարյան
193. Վալաշ Առաքելյան
194. Ջալլակ Ղազարյան
195. Սերոբ Մելքոնյան
196. Գրիգորի Սահակյան
197. Խաչատուր Սերոբյան
198. Սեդրակ Ավետիսյան
199. Կարապետ Սաֆարյան
200. Հովհաննես Մանուկյան
201. Հովհաննես Ավետիսյան
202. Մուրադ Ալաշյան
203. Քերոբ Ախիկյան
204. Հովհաննես Բաղդասարյան
205. Սերոբ Մանուկյան
206. Սկրտիչ Ամրոնյան
207. Սերոբ Նազարյան
208. Նադո Մալխասյան
209. Գասպար Խաչատրյան
210. Հարություն Սահակյան
211. Ալեքսան Տոնոյան
212. Պետրոս Մարգարյան
213. Հակոբ Ավետիսյան
214. Նահապետ Բարոյան
215. Թորոս Առաքելյան
216. Պողոս Մելքոնյան
217. Ալեքսան Թառնանյան
218. Սեդրակ Մանուկյան
219. Հովհաննես Ավագյան
220. Սեդրակ Ամիրխանյան
221. Ավետիս Սարգսյան
222. Նահապետ Մանուկյան
223. Վանուշ Սարգսյան
224. Արամ Հովհաննիսյան

225. Վարդան Մուրադյան	238. Աղաբեկ Սկրտչյան
226. Պողոս Մելքոնյան	239. Խաչատուր Պողոսյան
227. Աբրո Նախոյան	240. Հունան Ղազարյան
228. Սեդրակ Մելքոնյան	241. Հայկ Ստեփանյան
229. Անանիա Ներսիսյան	242. Սերոբ Գորգորյան
230. Բարդուղիմեոս Ջաքարյան	243. Քերոբ Բաղդասարյան
231. Աղադոնակ Բաղդասարյան	244. Ջոհրաբ Պետրոսյան
232. Ավդալ Մարտիրոսյան	245. Մելիք Հակոբյան
233. Վասիլի Կարապետյան	246. Ջագո Մնեյան
234. Միխայիլ Ավչյան	247. Գրիգորի Հակոբյան
235. Միրան Սիմոնյան	248. Հակոբ Գրիգորյան
236. Սուրեն Ջարգարյան	249. Հրանտ Շահբազյան
237. Մարտիրոս Թորոսյան	

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.3, лл.32-39.

Փաստաթղթերի բնօրինակը ուղարկվում է

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Մեր դարու համաշխարհային պատերազմը, որի այս կամ այն ելքից է կախված բազմաթիվ ազգերի գոյության կամ չքացման խնդիրը, չէր կարող առանձին թափով չշոշափել մեր չարատանջ ազգի շահերը առհասարակ և տաճկահայ մեր հատվածի շահերը մասնավորապես:

Այս դժվարին կռիվը հաջողությամբ վարելու համար մեր պետությունը թույլ է տվել Կովկասում բնակվող ազգերին կազմել կամավորական խմբեր, իբրև օգնական զնդեր գործող կանոնավոր զորքերին, հաջողությամբ կռվելու մեր ազգի դարավոր թշնամի բարբարոս տաճիկների դեմ:

Մենք հայերս, որ ամենից շատ ենք շահագրգռված տաճիկ գորության կործանման մեջ, որովհետև տաճիկը դարերի ընթացքում ցույց է տվել, որ նա կարծեք թե ստեղծված է հայ տարրին բնաջինջ անելու համար, ավելի լայն չափերով սկսեցինք օգտվել մեզ շնորհված իրավունքներից և ավելի ընդարձակ հողի վրա դրեցինք կամավորական շարժման գործը: Արդեն մեր քաջարի խմբապետերը իրենց հերոս մարտիկների գլուխն անցած ցույց են տվել թե քաջության ինչ հրաշքներ կարող են գործել հայ կամավորները և հայրենասիրության ինչ ապացույցներ կարող են տալ:

Մեր Զ և Ե գումարտակները, որ սկսել են կազմակերպվել 3-4 ամսե ի վեր, համարյա թե պատրաստ են կռվի դուրս գալու, սակայն մի քանի մեզնից անկախ պայմաններ արգելառիթ են դառնում մեզ, գնալ և հայրենիքի համար հերոսական մահով մեռնել:

Ամեն մի խումբ, վաշտ կամ գումարտակ ուժեղ է յուր ներքին հայրենասիրական ոգևորությամբ և մշակված ըմբռնած յուր յուրացրած կարգապահությամբ:

Եթե հայրենասիրական զգացմունքը մեզ՝ հայերիս կարող է ի մի խմբել աշխարհի զանազան ծայրերից մեր ընդհանուր հայրենիքի թշնամիների՝ տաճիկ և քրդի դեմ կռվելու համար, մեր ուժը ահեղ

դարձնելու համար պիտի մեր անհատական կամքից հրաժարվենք և բոլորս միասին կազմենք մի կամք, մի շարժում և մի հոգի մի հրամանատարի կամքին ենթակա: Եվ հիրավի երևակայեցեք, որ մենք տասն ենք, իսկ մեր թշնամին մեկ, ի՞նչ կարող ենք անել մենք նրան, եթե մենք զինաշարժման մեջ լավ վարժված չենք, երբ մենք գործում ենք ոչ թե ի մի խմբված, այլ ամեն մի անհատ յուր համար, և չկա մեկը, որի ձայնին մենք ականջ դնենք: Շատ կասկածելի է, թե մենք կարող կլինենք, մեր քանակով թույլ տալ թշնամուն, որևէ վնաս հասցնել, ընդհակառակը, վախենալու է, որ հակառակորդը մեր անմիաբանությունից կարող կլինի օգտվել և մեզ վնասել մեր ամենաթույլ կողմից:

Ամեն մի գործի մեջ ուժեղ կազմակերպությունը և դիսցիպլինան է անհրաժեշտ, իսկ զինվորական գործի մեջ առավել ևս:

ԴԵՏԻ Լ ԴԻՍԿԻՊԼԻՆԱ ՈՒՆԵՆԱԼ - ԱՀԱ ՄԵՐ ՀԱՎԱՏՈ ՀԱՄԱՆԱԿԸ

Գերմանիան շրջապատված է ամեն կողմից քանակով գերակշռող թշնամիներով մինչև այժմ դեռ կարողանում է պահպանել իր գոյությունը շնորհիվ իր թե՛ կարգին և թե՛ դիսցիպլինային: Անգլիական ազատ ազգը, որը նույնիսկ զինվորության մեջ չի ընդունում ստիպողական սկզբունքը, այժմ կազմել է կամավորներից երկու միլիոնանոց մի բանակ, որը պատրաստվում է, զինվորական վարժություններ դիսցիպլինայի մեջ, հավաքական ուժով մի գեղեցիկ օր թշնամու վրա պայթեցնի յուր հոգեկան և մտավոր բոլոր ուժերը և նրա կործանմանը իր նպաստը հասցնե:

Որպեսզի մեր կամավորական բանակը նմանվի կանոնավոր զորաբանակի և իրենից ներկայացնի մի ուժեղ կազմակերպություն, մենք օգտվելով գոյություն ունեցող բանակների կազմակերպությունից, մշակեցինք հետևյալ կանոնները, որոնք հարմար են մեր կամավորական կազմակերպությանը:

1. Ամեն մի կարգադրություն, որը անում է իշխանավորը, պետք է կատարվի առանց հակաճառության և ճշտությամբ, իսկ եթե զինվորը կարգադրության վերաբերյալ որևէ մի հակաճառություն ունի, հրամանը կատարելուց հետո միայն իր բողոքը պիտի հայտնի: (Օրինակ, պահակ լինելու հերթը իմը չէ, բայց ջոկատապետը

պահանջում է, ես պիտի կատարեմ նրա հրամանը, և ապա վաշտապետին բողոքեմ և այլն):

2. Հրամանը լսելիս կարելի է հարցեր տալ նրա իմաստը հասկանալու համար և ոչ թե հակաճառելու: (Օրինակ, եթե ինձ հրամայում են ճանապարհի վրա կանգնել և անց ու դարձը արգելել, ես կարող եմ հարցնել թե միայն կողմնակի մարդկանց անցուդարձը արգելեն, թե զինվորներին էլ): Հիրավի այդ հարցը պարզել անհրաժեշտ է հրամանի խոսքը ըմբռնելու համար, սակայն ես իրավունք չունեմ հարցնել, թե ի՞նչ նպատակով պիտի խանգարեմ անց ու դարձը, կամ իմ արգելքից ի՞նչ դուրս կգա և այլն:

3. Դիմումներ, բողոքներ և խնդիրներ կարելի է ներկայացնել ամեն մի բովանդակությամբ մոտավոր իշխանավորին, որը եթե իրավագել է, ինքն է լուծում իր հարցը, իսկ եթե նրա իրավասության սահմաններից դուրս է, խնդիրը ուղղում է հետևյալ իշխանավորին: Մի զինվոր մյուսին հայհոյել է, վիրավորվածը պիտի դիմի ջուկատապետին, որը և լուծում է այդ վեճը, իսկ եթե մեկը մյուսին ծեծել է, այդ պիտի ջուկատապետը ներկայացնի վաշտապետին, եթե ծեծի ժամանակ եղել է վերք կամ որևէ վնաս, վաշտապետը պիտի ներկայացնի գումարտակապետին, որպեսզի դատի ենթարկել տա մեղավորին:

4. Ամեն մի զինվոր թե՛ խաղաղ ժամանակ և թե՛ մանավանդ կռվի մեջ պիտի մտածի նախ ընկերոջ, ապա յուր մասին, որովհետև եթե ես հավատացած լինեմ, որ իմ ընկերը և իմ հարևանը մտածում է իմ մասին, իմ միակ հոգսը կլինի թշնամուն հաղթելը և առաջ արշավելը: Այն զինվորը, որը միայն իր մասին է մտածում, նա միշտ փախչում է մարտի դաշտից, որովհետև դա ամենաստոր և միակ միջոցն է յուր կյանքը փրկելու համար, իսկ ով իր կյանքը շատ է գնահատում, նա պատերազմի չպիտի դուրս գա:

5. Միշտ պետք է հիշել, որ պատերազմի և արշավանքի ժամանակ, եթե մեզ համար մեր դրությունը ծանր է, մենք հոգնում ենք, սոված ենք, ցուրտն ու տաքը մեզ նեղում է և ջրի պակասությունը մեզ տանջում է, — հակառակորդը ավելի լավ պայմանների մեջ չէ գտնվում. նրա կացությունն էլ անտանելի է, և այդ կռվի մեջ նա է

հաղթողը, ՈՎ ԱՎԵԼԻ ՏՈՒՈՒՆ ԿԵՐՊՈՎ Է ՏԱՆՈՒՄ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԶՐԿԱՆՔՆԵՐԸ
(օրինակ՝ Սարիղամիշի դեպքը, մենք հաղթեցինք, որովհետև մենք
ավելի դիմացանք բնության արհավիրքներին, քան թե թշնամին):
(Կշարունակվի)

օգոստոսի 9-ին 1915թ.

ՉԳՈՒՄԱՐՏԱԿԻ ՀՐԶՄԱՆԱՏԱՐ՝
(Հ Մելքոնյան)

ԱԴՄԱ ՔԱ, փ.121, օռ.1, ձ.14, լռ.2-3.

№ 18

ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Երեք բան է հարկավոր թշնամուն հաղթելու համար:

1-ին, ճշտիվ կատարումը իշխանավորների հրամանները:

2-րդ, արագություն շարժումների մեջ:

3-րդ, խիզախ վերաբերմունք դեպի թշնամին:

Ինչպես ամեն մի մարդու համար անհրաժեշտ է հացը-քաղցը
հագեցնելու համար ջուրը-ծարավը առնելու և օդը – չխեղդվելու
համար, այնպես էլ ամեն մի զինվորի համար հարկավոր է ճիշտ
հասկանալ և ճիշտ կատարել իշխանավորի հրամանը, որպեսզի բոլոր
գործողությանը մեջ տիրող լինի իշխանավորի կամքը և միօրինակ
գործողություններով մենք մեր ուժերին եռանդ տանք՝ 1-ին. խտացած
հրամանը արագությամբ կատարել, որովհետև պատերազմական
գործողությունների մեջ շատ հաճախ, մի վայրկյանը վճռում է գործի
բախտը, օրինակ նայած ով շուտ կբռնի մի բարձր դիրք, ով լավ և
շուտ հրացան կպարզի դեպի հակառակորդը և այլն:

III – խիզախ գրոհը դեպի թշնամին շատ անգամ առանց զենքի,
հաղթական հետևանք է բերում: Հաճախ նկատված է, որ երբ ռուս
զինվորը ուռա՝ գոռալով առաջ է վազում, թշնամին սարսափից
թողնում է շատ անգամ իր ամրացրած դիրքերը և փախչում:

Թշնամին գիտի, որ ոչ մի կրակ և ոչ մի արգելք չի կարող կանգնեցնել ռուս զինվորի գրոհը, երբ նա ուռայով գրոհ է տալիս: Թշնամին համոզվեց, որ մենք խիզախ ենք և քաջ, արդեն մենք թշնամու մոտ կունենանք մի բարեկամ, որը մեզ կօգնի դժվար իրադարձություններից ելնելու, միայն մեր թշնամու վախը մեզ հետ միացած հրաշքներ կգործենք: Անխնա լինել դեպի զինված թշնամին, քննուշ դեպի թշնամու երեխան և ասպետ դեպի նրա կինը:

Տաճիկն ու քուրդը մեզ չխնայեցին, դարերի ընթացքում նա չխնայեց ո՛չ զինված հայդուկին, ո՛չ զառամյալ ծերունուն, ո՛չ մեր անմեղ մանուկին և ո՛չ մեր ամոթխած կնոջը: Մեր հերոս զինվորները պետք է մեր բարկության և վրեժխնդրության ամբողջ թափը բանեցնեն դեպի թշնամի տղամարդը, իսկ մեր պատվի զգացմունքը թույլ չպետք է տա թույլ կնոջը դիպչել, ոչ էլ ասպետական գործ է անմեղ մանուկների վշտացնելը: Ձիմվոր, դու քո զենքի պատիվը բարձր պիտի պահես, և քո ազնիվ զենքը չպետք է թաթախես այն արյան մեջ, որ նրան կարատավորի: Սիրիր թշնամու ինչքը, բայց նրանից ոչինչ մի վերցրու:

Կամավոր զինվորներ, Ձեզ այստեղ կանչել է հայրենիքի պաշտպանության ազնիվ տենչը, դուք Ձեր հանգիստը, ապահով կյանքը թողել ու եկել եք քրիստոնեության և հայության դարավոր երկու թշնամիների դեմ կռվելու: Կռվի ազնիվ լինելը և գաղափարական լինելն է, որ Ձեզ մեկը դեպի մյուսը կտանի և թշնամուն կսարսափեցնի:

Ազնիվ լինելը և գաղափարական լինելն է, որ Ձեզ մի հաղթությունից դեպի մյուսը կտանի և թշնամուն կսարսափեցնի: Սիրի՛ր հրացանը, և քիչ է ասել «Սիրի՛ր». պաշտի՛ր հրացանը:

Հացը, ջուրը և հագուստը հարկավոր է, իսկ հրացանը և փամփուշտը – անհրաժեշտ: Մեր դարում և մեր կյանքի պայմաններում, նախ պետք է հրացանով մեր կյանքը ապահովենք, ապա հացով, ջրով և հագնելիքով մեր գոյությունը երկարացնենք: Սիրիր այդ հրացանը, որ 20 երկար ու ձիգ տարիների պատմություն ունի, հերոսական պատմություն: Սիրիր այդ մոսինը, որի տեսքը միշտ սարսափեցրել է թշնամուն և նրան վստահողի փախուստի մատնել:

Եղիր հայդուկ հոգով և հայդուկի նման սիրիր, փայփայիր, խնայիր հրացանը: Հայդուկի սիրով սիրիր քո հրացանը, որը մեզ համար ամբողջ տրադիցիաներ, ավանդույթներ է ստեղծել...

Ճ-րդ և 7-րդ գումարտակների
ընդհանուր հրամանատարի օգնական
< Մելումյան (Ստորագրություն)
ԱԴՄԱ ՔԱ, փ.121, օռ.1, ձ.12, յ.104.

№ 19

ԶԻՆՎՈՐԻ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇՂԹԱՅԻ ՄԵԶ

1) Ամեն մի զինվոր պարտավոր է և պիտի հասկանա իր օղակի տասնյակի կամ բաժանմունքի ջոկատի և վաշտի ռազմական խնդիրը:

2) Միշտ իր հարևան զինվորների հետ կապ պահպանել, այսինքն միշտ հնարավորություն ունենալ նոցա տեսնել և նոցա ծայնը լսել շղթայի մեջ, լսած հրամանները հաղորդել հարևանին, միշտ հետևել թշնամու և հարևանի գործամասերի գործողություններին և իր նկատածները հաղորդել մոտավոր իշխանավորին:

3) Ամեն մի դեպքում և միշտ օգնության հասնել, ինչով կարելի է իր մոտակա հարևաններին՝ հրացանաձգավորմամբ, սվինով, բահով կամ անմիջական գործողությամբ օրինակ. դժվարությունների արգելքների վրայով անցնելիս:

4) Երբեք և ո՛չ մի դեպքում չհեռանալ շղթայից և իր տեղից: Եթե նա վիրավորված է, իր ընկերներին չպետք է զբաղեցնի իրենով, այլ պիտի զեկուցանե իր մոտակա իշխանավորին, վերջինիս թույլտվությամբ գնա վիրակապարան կամ սողալով գնա մի որևէ տեղ և սպասի վիրակապերի գալուն, իսկ իր մոտ ունեցած փամփուլտները պիտի տալ հարևանին:

5) Իր համար մի հարմար տեղ ընտրել թշնամուն լավ հարվածելու համար, այդ տեղը այնպիսին ընտրել, որ թշնամու աչքից ու գնդակից ծածկված լինի: Այդ նպատակով, կարելի է մի քիչ առաջ գնալ, աջ կամ ձախ թեքվել, բայց այդ կարելի է անել այն չափով,

որչափով որ շղթայի ընդհանուր նպատակը և ուղղությունը չի խանգարվի և հարևանների շարժմանը ու գործողություններին չի արգելի: Պիտի հրացանի համար հենարան հարմարեցնել, եթե հրամայված է, հրամանի համաձայն, իսկ եթե չէ՝ հարմարությանը նայած պիտի դիրք չիմել իրա համար իր մոտ գտնված գործիքով կամ քսակի մեջ հող լցնելով և առջևը դնել այդ քսակը և այլն:

6) Կրակ սկսել իշխանավորի հրամանով կամ նրա կարգադրության հիման վրա, եթե առանձին հրամանով չէ արգելված, այն ժամանակ կարելի է ինքնակամ կրակ բաց անել իր ցանկացած նպատակի դեմ և իր որոշած արագությամբ: Այդ կարելի է անել միայն մոտակա պրիցելի համած դեպքում (400-600 քայլի վրա):

7) Միշտ պրիցելի վրա ուշադրություն դարձնել, որ նա դրված լինի, հրացանը ուշադրությամբ ուղղել, ունեցած փամփուշտը խնայել և աշխատել, որ շարքերից դուրս եկած զինվորների փամփուշտները վերցնելով իրենին ավելացնել: Երբ փամփուշտի կեսից ավելին կրակված է արդեն, դրա մասին պետք է հայտնել իր մոտավոր իշխանավորին:

8) Եթե ջոկատապետը կամ տասնապետը սուլոցով նշան է անում իսկույններ պետք է դադարեցնել հրաձգությունը և, նայելով իշխանավորին, սպասել հրամանի:

9) Տեղը փոխելու ժամանակ պիտի նշանակած ուղղությունը և մեկ-մեկու որոշված տարածությունը հնարավորին չափ պահպանել և շարժվել այնպես, ինչպես հարմար է և լավ ծածկված է թշնամուց: Մեկ-մեկ տեղափոխվելիս իսկույններ տեղից վեր ցատկել և, կռացած, արագությամբ վազել դեպի նշանակված կետը ու, հասնելով տեղը, իսկույններ հարմարվել տեղին (կանգնել, չոքել և պառկել):

10) Ատակա գնալու ժամանակ, երբ հայտարարվի «առաջ» հրամանը, իսկույն պիտի ցատկել տեղից և գնալ որոշված ուղղությամբ և, եթե չէ արգելված այդ, վազելու ժամանակ հրացան պարզել թշնամու վրա: Առանց հրաձգության գնալու ժամանակ պետք է աշխատել արագ քայլերով առաջանալ ուղիղ ձևերով առաջի գնացողների հետ: Երբ հրաման լինի «ուռա», պիտի արագությամբ առաջ վազել, խտացնելով շարքերը, դեպի մոտավոր իշխանավորը:

11) Երբ անհնարին է իշխանավորի հրամանին սպասել, պիտի ինքնուրույն գործել միշտ աշխատելով ընդհանուր հրահանգված նպատակին հասնել և հակառակորդին հնարավորին չափ շատ վնաս հասցնել:

12) Անհրաժեշտ դեպքում, շարքերից դուրս եկած իշխանավորի տեղը անցնել և շարունակել սկսած գործը:

ՉԳՈՒՄԱՐՏԱԿԻ
ՀՐԱՄԱՆԱՏՈՒԹՅԱՆ
(ՀԱՅԵՐԱՆՅԱՆ)

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.14, л.27.

С п и с о к

добровольцев Ванского отряда, находящихся в распоряжении
начальника Ванского округа

Составлен 13 декабря 1915г.

Имена и фамилии	Занимаемые должности
1. Арменак Егорян	Начальник отряда
2. Капитан Чанкашян	Его помощник
3. Карапет Шатохян	Начальник взвода
4. Карапет Зарегян	Начальник взвода
5. Назарет Бурнутян	Начальник взвода
6. Эсу Овсепян	Начальник взвода
7. Мушег Позиянц	Начальник взвода
8. Крикор Алибунарян	Начальник отделения
9. Тигран Чербачан	Начальник отделения
10. Карапет Ековян	Начальник отделения
11. Овсеп Ажамян	Начальник отделения
12. Мамбре Тер-Геворгян	Начальник отделения
13. Рубен Овнанянц	Начальник отделения
14. Арменак Кишишьян	Его помощник
15. Асатур Каячанянц	Доброволец рядовой
16. Карапет Торосянц	Доброволец рядовой
17. Карапет Мкртичанц	Доброволец рядовой
18. Киракос Таманянц	Доброволец рядовой

19. Мкртич Резан	Доброволец рядовой
20. Мкртич Багдасарян	Доброволец рядовой
21. Абрам Члигирян	Доброволец рядовой
22. Татевос Акопян	Доброволец рядовой
23. Вартан Муратян	Доброволец рядовой
24. Хачик Атамян	Доброволец рядовой
25. Карапет Манукян	Доброволец рядовой
26. Акоп Гулазян	Доброволец рядовой
27. Торос Чагачпанян	Доброволец рядовой
28. Нокогас Меликян	Доброволец рядовой
29. Месроп Нерсесян	Доброволец рядовой
30. Гайк Мушегян	Доброволец рядовой
31. Арам Мурадян	Доброволец рядовой
32. Хачик Магтесян	Доброволец рядовой
33. Маркар Петросян	Доброволец рядовой
34. Рубен Мурадян	Доброволец рядовой
35. Микаел Начарян	Доброволец рядовой
36. Саркис Израелян	Доброволец рядовой
37. Закар Киноян	Доброволец рядовой
38. Асатур Оганесян	Доброволец рядовой
39. Пенямин Шагукян	Доброволец рядовой
40. Мигран Мулян	Доброволец рядовой
41. Манук Саркисян	Доброволец рядовой
42. Цатур Ачамян	Доброволец рядовой
43. Гарегин Акопян	Доброволец рядовой
44. Арам Арикян	Доброволец рядовой
45. Напален Дивдикчян	Доброволец рядовой
46. Рубен Миракян	Доброволец рядовой
47. Саак Самарчниян	Доброволец рядовой
48. Багдасар Одабашян	Доброволец рядовой

49. Аршавир Атабигян	Доброволец рядовой
50. Тикран Паносянц	Доброволец рядовой
51. Карапет Сачаклян	Доброволец рядовой
52. Карапет Ханикян	Доброволец рядовой
53. Акоп Маркарян	Доброволец рядовой
54. Оганес Никогосян	Доброволец рядовой
55. Манук Саркисян	Доброволец рядовой
56. Тачат Суренянц	Доброволец рядовой
57. Ваган Базарян	Доброволец рядовой
58. Манук Багдасарян	Доброволец рядовой
59. Ншан Чкноворян	Доброволец рядовой
60. Арам Шахзадиян	Доброволец рядовой
61. Арутюн Млумян	Доброволец рядовой
62. Карапет Бабаянц	Доброволец рядовой
63. Чали Калханиян	Доброволец рядовой
64. Арутюн Чавушян	Доброволец рядовой
65. Грикор Араксян	Доброволец рядовой
66. Грикор Маркарян	Доброволец рядовой
67. Азат Таросян	Доброволец рядовой
68. Оник Тшунянц	Доброволец рядовой
69. Вартан Комуриян	Доброволец рядовой
70. Азак Манукян	Доброволец рядовой
71. Панос Крикорян	Доброволец рядовой
72. Мигран Начарян	Доброволец рядовой
73. Мартирос Багчечан	Доброволец рядовой
74. Востан Акушан	Доброволец рядовой
75. Егиазар Ажетисян	Доброволец рядовой
76. Чачага Салахян	Доброволец рядовой
77. Чачага Сапончгян	Доброволец рядовой
78. Аветис Саруханян	Доброволец рядовой

79. Арам Хостилян	Доброволец рядовой
80. Айрик Паносян	Доброволец рядовой
81. Мигран Антонян	Доброволец рядовой
82. Гарегин Карапетян	Доброволец рядовой
83. Панос Комешан	Доброволец рядовой
84. Чачага Андонян	Доброволец рядовой
85. Арменак Манукян	Доброволец рядовой
86. Манук Шушанян	Доброволец рядовой
87. Оганес Шушанян	Доброволец рядовой
88. Месроп Карапетян	Доброволец рядовой
89. Мисак Петросян	Доброволец рядовой
90. Мурад Шушанян	Доброволец рядовой
91. Арсен Торосян	Доброволец рядовой
92. Арам Шахзадян	Доброволец рядовой
93. Асатур Мкртчян	Доброволец рядовой
94. Манас Саркисян	Доброволец рядовой
95. Карапет Караханян	Доброволец рядовой
96. Кгузакос Гаспарян	Доброволец рядовой
97. Сетрак Меликян	Доброволец рядовой
98. Саркис Крикорян	Доброволец рядовой
99. Согомон Саркисян	Доброволец рядовой
100. Нокогос Тгохоян	Доброволец рядовой
101. Сукаст Казанчян	Доброволец рядовой
102. Шарам Сурменгян	Доброволец рядовой
103. Сурен Мчикян	Доброволец рядовой
104. Аветис Такмикчиян	Доброволец рядовой
105. Хачик Парурян	Доброволец рядовой
106. Григор Казанчиян	Доброволец рядовой
107. Сепу Боячиян	Доброволец рядовой
108. Маркар Дамурчиян	Доброволец рядовой

109. Гайк Заваджан	Доброволец рядовой
110. Тумас Самсарян	Доброволец рядовой
111. Грикор Саркисян	Доброволец рядовой
112. Хачатур Шахбазян	Доброволец рядовой
113. Оганес Мурадханян	Доброволец рядовой
114. Хачатур Айрапетян	Доброволец рядовой
115. Миран Лулян	Доброволец рядовой
116. Арменак Вартанян	Доброволец рядовой
117. Егия Кузучян	Доброволец рядовой
118. Арташес Грикорян	Доброволец рядовой
119. Чоч Абрамян	Доброволец рядовой
120. Геворк Тер-Багдасарян	Доброволец рядовой
121. Сетрак Ачамян	Доброволец рядовой
122. Артуш Вартанян	Доброволец рядовой
123. Мануэль Айрапетян	Доброволец рядовой
124. Персо Тарвердгиян	Доброволец рядовой
125. Оганес Макасерян	Доброволец рядовой
126. Кегам Бабаханян	Доброволец рядовой
127. Похан Шушанян	Доброволец рядовой
128. Бадал Манукян	Доброволец рядовой
129. Герги Татевосян	Доброволец рядовой
130. Тртат Данелянц	Доброволец рядовой
131. Агаджан Мелконян	Доброволец рядовой
132. Герги Мовсесян	Доброволец рядовой
133. Рубен Асатрян	Доброволец рядовой
134. Карапет Жамкочян	Доброволец рядовой
135. Манук Саркисян	Доброволец рядовой
136. Гарегин Асатрян	Доброволец рядовой
137. Султан Акопян	Доброволец рядовой
138. Карапет Хангалдиян	Доброволец рядовой

139. Саак Степанян	Доброволец рядовой
140. Гайк Атомян	Доброволец рядовой
141. Сетрак Хаматянц	Доброволец рядовой
142. Вартан Акопянц	Доброволец рядовой
143. Кегам Азадянц	Доброволец рядовой
144. Мовсес Чопанян	Доброволец рядовой
145. Арутюн Широлянц	Доброволец рядовой
146. Артуш Данелов	Доброволец рядовой
147. Арташес Динкчиянц	Доброволец рядовой
148. Гамаяк Худавердян	Доброволец рядовой
149. Мамикон Егдарян	Доброволец рядовой
150. Геворк Варданян	Доброволец рядовой
151. Грикор Симонян	Доброволец рядовой
152. Герген Насипян	Доброволец рядовой
153. Герасим Симонянц	Доброволец рядовой
154. Ерванд Калетян	Доброволец рядовой
155. Еремя Петросян	Доброволец рядовой
156. Овнан Сетракян	Доброволец рядовой
157. Карапет Мкртчян	Доброволец рядовой
158. Аветис Акопян	Доброволец рядовой
159. Кегам Нерсесян	Доброволец рядовой
160. Левон Барсегян	Доброволец рядовой
161. Грикор Бабаян	Доброволец рядовой
162. Акоп Саркисян	Доброволец рядовой
163. Артуш Согомонян	Доброволец рядовой
164. Сенекерим Ахвердиян	Доброволец рядовой
165. Гурех Амирханян	Доброволец рядовой
166. Арутюн Давитян	Доброволец рядовой
167. Сурен Калетян	Доброволец рядовой
168. Кегам Бабоян	Доброволец рядовой

169. Арменак Паронян	Доброволец рядовой
170. Гарегин Мурадян	Доброволец рядовой
171. Рафаель Манукян	Доброволец рядовой
172. Оганес Фотикян	Доброволец рядовой
173. Гамаяк Томасян	Доброволец рядовой
174. Неко Агвесян	Доброволец рядовой
175. Маркар Галганян	Доброволец рядовой
176. Егише Дабагян	Доброволец рядовой
177. Баграт Хачатурян	Доброволец рядовой
178. Аршак Галстян	Доброволец рядовой
179. Оганес Кмкян	Доброволец рядовой
180. Оваким Цогикян	Доброволец рядовой
181. Киракос Какоян	Доброволец рядовой
182. Тумас Апегян	Доброволец рядовой
183. Саркис Шахбазян	Доброволец рядовой
184. Сумбат Антонян	Доброволец рядовой
185. Карапет Овнанян	Доброволец рядовой
186. Зораб Бозоян	Доброволец рядовой
187. Самсон Сиранян	Доброволец рядовой
188. Млкседик Даирманчян	Доброволец рядовой
189. Мартирос Мамурян	Доброволец рядовой
190. Левон Мкртчян	Доброволец рядовой
191. Симон Каладчян	Доброволец рядовой
192. Ваган Тер-Согомонянц	Доброволец рядовой
193. Гранд Сурикян	Доброволец рядовой
194. Оваким Балтачан	Доброволец рядовой
195. Мисак Суренчанц	Доброволец рядовой
196. Абрам Середерян	Доброволец рядовой
197. Акоп Мхалян	Доброволец рядовой
198. Григор Мкртумян	Доброволец рядовой

199. Геворк Баларумян	Доброволец рядовой
200. Сурен Члихчикян	Доброволец рядовой
201. Вартан Назарян	Доброволец рядовой
202. Гарник Басмаджян	Доброволец рядовой
203. Оганес Закарян	Доброволец рядовой
204. Амбарцум Акмакчян	Доброволец рядовой
205. Тиран Калнакян	Доброволец рядовой
206. Саркис Барбарян	Доброволец рядовой
207. Аракел Казарян	Доброволец рядовой
208. Акоп Топузян	Доброволец рядовой
209. Вартан Налбандян	Доброволец рядовой
210. Сетрак Степанян	Доброволец рядовой
211. Васак Бабабян	Доброволец рядовой
212. Кинарвос Алоян	Доброволец рядовой
213. Артуш Карибян	Доброволец рядовой
214. Рубен Петросян	Доброволец рядовой
215. Сенекерим Мугдуси	Доброволец рядовой
216. Манук Айвазян	Доброволец рядовой
217. Абакум Асатуриян	Доброволец рядовой
218. Хачо Акопян	Доброволец рядовой
219. Симон Ханазадян	Доброволец рядовой
220. Мкртич Бабасян	Доброволец рядовой
221. Манук Ахназаров	Доброволец рядовой
222. Паруйр Шагинов	Доброволец рядовой

Вр. и.об. начальника
Ванского округа есаул (подпись)
Делопроизводитель коллеж.
Регистратор (подпись)
ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.7, лл.8-11.

**Сведения о 4-й Армянской дружине для Распорядительного
комитета по организации армянских дружин**

10 октября 1916г.
г. Эривань

Вопросы	Ответы
1) Сколько добровольцев поступило в дружину, их подданство и откуда?	1) 2461 человек. Из них: а) подданных Америк. Соедин. Штатов из Америки — 252 чел. б) Русскоподданных — 472 в) Румынскоподданных — 186 г) Турецкоподданных — 1551
2) Во скольких боях участвовала дружина и в какие месяцы?	2) 1) Под Карабылхом 16 ноября 1914г. (В составе Сарыкамышского отряда) 2) Под горой Джангегель 22 ноября 1914г. 3) Под сел. Веринтап 29 " " (В составе Ольгинских отрядов) 4) " дер. Кансикасар 2 декабря " " 5) " " " 3 " " 6) " " " 4 " " 7) " д.д Норшен и Экрек 5 " " 8) " дер. Горнес 9 " " 9) " Нариманом и Ольты 10 " " 10) " Касором 11 " " 11) " Мерденеком 14 " " 12) " Балахлы, Башкейск. район 4 января 1915г. 13) " Магараджи (Конная часть) 5 " " 14) " Гяврешамой 26 апреля " 15) " Беркри Калой 29 " "

16) " Джаник	2	мая	"
17) Под Орчаком	9	мая	1915г
18) " Востаном	12	"	"
19) " Ахтамаром	16	"	"
20) " Тахманом	17	мая	1915г
21) " "	18	"	"
22) " Сурпаком	20	"	"
23) " "	21	"	"
24) " Зеваном	25	"	"
25) " Сорпом	30	"	"
26) " "	31	"	"
27) " Зеваном	10	июня	"
28) " "	11	"	"
29) " "	16	"	"
30) " "	17	"	"
31) " Сорпом	23	"	"
32) " Тух-Татваном	31	"	"
33) " Битлисом	1	июля	"
34) " "	2	"	"
35) " "	3	"	"
36) " "	7	"	"

(В составе Сулдузского отряда)

37) " Ушнуэ (Персия)	12	декабря	"
38) " Дер.Зейвой	25	"	"
39) " Дали Дербентом	27	"	"
40) " Ширван Шали	28	"	"
41) Ушнуэ-Наджи	8	января	1916г
42) " Дервишевой	26	"	"
43) " Перезал Шейхин – Гяруси	25	февраля	"
44) " "	25	апреля	"
45) " на перев. Шейхин-Гяруси	26	"	"
46) " под. дер. Раятом	27	"	"
47) " Галала	28	"	"
48) Под. дер. Дергалой (Турция)	27		1916г.
49) " Ревандузом	30	"	"

	50) " Дергалой	12	мая	"
	51) " Ревандузом и Дергалой	13		"
	52) "	14	"	"
	53) "	15	"	"
	54) " Дергалой	5	июля	"
	55) " Галалойа	6	"	"
	56) "	7	"	"
	57) "	8	"	"
	58) "	9	"	"
	59) " Раятом	10	июля	"
	60) " перев. Шейхин-Гаруси	11	"	"
3) Сколько Убитых?	3) Убито	411 человек		
Раненых?	Ранено	822	"	
4) Какие суммы израсходованы?	4) С 1 августа 1915г. по 16 июня 1916г.	184 585р. 91 коп. и ошибочно ассигновано второйой раз. 1983р. 10 коп. –		
		Всего 186 569р. 01 коп.		
5) Скольким добровольцам выдано пособие?	5) 789 человек.			

Командир 4-й Армянской дружины Арзурянов (подпись)

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.9, л.78-79.

Наградной лист

Список дружинников 4-й Армянской дружины,
представленных к Георгиевским орденам

	Фамилия, имя, отчество, звание и часть войск	За какое отличие пожалованы
1	Арзуманов Вартан (он же Михаил Исаакович-юрист). Помощник начальника 4-й Армянской дружины	25 апреля, командуя объединенной конницей 3-й и 4-й дружин, когда донесли, что у дер. Синд и Базар-ага конный разъезд окружен неприятелем, он с одним взводом конных поскакал им на помощь, ударил на неприятеля, пошел в атаку и заставил их с большим уроном отступить и расстроить общий план наступления противника на дер. Соук-Су. 27-го апреля, командуя объединенной конницей 3-х дружин, с одним взводом конных войск выбил неприятеля из дер. Шарап-ханы и, преследуя последних у дер. Мушур-ага, встретившись с главной силой противника, он бросился в атаку и благодаря отличной храбрости разбил и выбил противника числом более 1-й роты из занимаемой им позиции и занял дер. Мушур-ага, угнав около 4000 голов скота.
2	Парикян Кеса-Михаил Саакович-помощник ротного командира	2-го мая около реки Кара-су, недалеко от дер. Джаник, когда рота была окружена неприятелем числом более 400 всадников, занявших высоты, он своим умным обходом и отличной храбростью повел взвод в атаку, разбил противника и спас роту от неминуемой гибели.

3	Тер-Андреасян Шермазан (он же Шерам) Гаврилович, капитан персидской службы, ротный командир	2 мая около реки Кара-су, недалеко от дер. Джаник, когда рота была окружена неприятелем числом более 400 всадников он, отличной храбростью идя впереди взвода, повел его в атаку, прорвал неприятельскую цепь, перейдя в тыл, заставил противника бросить занимаемые им позиции, разбив их наголову.
---	---	--

Наказник 4-й армянской дружины Кефи (подпись)

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.9, л.75.

**Письмо начальника 2-й Кавказской стрелковой дивизии
генерал-майора Назарбекова командиру 3-й Армянской
дружины Амазаспу Христофоровичу Срванцтяну**

17 августа 1916г.

По прибытии в Битлис, в марте месяце сего года, вверенная Вам дружина, под Вашим начальством, приняла горячее участие в боях по обороне Битлиса, а затем занимала ответственный участок на левом фланге Битлисских позиций в Гюзент-Дерекском ущелье, в последнее время в июне и в августе месяцах приняла участие в упорных боях за Битлис и при отходе от Битлиса к Кармуджу и, наконец, в последних боях при наступлении к Битлису.

Во всех этих боях, пешая и особенно конные части дружины проявили себя в боевом отношении с наилучшей стороны, что не могу не отнести к Вашим выдающимся боевым и организаторским способностям.

Во всех боях и при разведке Вами неоднократно проявлялись верный военный взгляд и настойчивость к достойно поставленной Вами личной цели. При этом высказывалось Вами твердое управление вверенной Вам частью.

Вы неоднократно, подвергая свою жизнь явной опасности, оказывали подвиги мужества и тем самым личным примером влияли в том же направлении и на своих подчиненных.

Во всех случаях Вы приложили всю свою энергию, способность и труд и рыцарское отношение к делу исключительно во имя патриотического чувства, а не руководствовались побуждениями личного характера и даже поступались часто своими личными интересами во имя долга службы.

Расставаясь ныне с Вами, считаю своим нравственным долгом, от лица службы и лично от себя, принести Вам искреннюю благодарность и наилучшие пожелания успеха в Вашей дальнейшей деятельности в том же направлении и прошу передать молодцам дружинникам мое сердечное спасибо за их беззаветную службу.

*Командующий дивизией и начальник Битлисского
отряда, генерал-майор Назарбеков
Начальник штаба генерал-майор
ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.5, л.20.*

Боевой состав Кавказской армии

4-й Кавказский армейский корпус

Командир корпуса генерал-майор КулебякинНачальник штаба полковник Антонио

	Баталь- онов	Пуле- метов	Боевая численность	
			офице- ров	штыков и шашек
<u>2-я Кавказская стрелковая дивизия</u>	16	84	377	8580
3-й Кавказский стрелковый полк				
6-й - -				
7-й - -				
8-й - -				
<u>4-я Кубанская пластунская бригада</u>	12	88	308	5522
22-й Кавалерийский стрелковый полк	-	-	-	-
23-й - -				
24-й - -				
6-я стрелковая артиллерий- ская бригада 4,5 и 6 батареи				
<u>2-я Кавказская казачья дивизия</u>	-	12	134	5132
1-й Лабинский казачий полк				
1-й Черноморский - -				
3-й Катляро-Гребенский -				
3-й Казанский - -				

2-й Кавказский артиллерийский дивизион				
<u>При Корпусе</u>				
1-й Армянский стр. батальон	1	4	46	1100
3-й Кавказский пограничный пех. полк	4	16	110	3144
2-й Армянский стр. батальон	1	4	40	1120
5-й Армянский стр. батальон	1	4	39	1010
3-й Кав. отд. арт. дивизион			17	
2-я Кав. гаубичная батарея			11	
9-й легкий морт. арт. дивизион			19	
2-й Кав. погр. Конный полк			25	555
11-я особая Кубанская сотня			3	138
13-я особая Кубанская сотня			3	137
4-й Кав. саперный батальон			36	
<u>Прикомандированы</u>				
4-й Кавк. морт. арт. дивизион				
Карсский крепостной саперный батальон				
Итого	35	214	1154	<u>20968</u> 1209 3784

РГВИА, ф.2100, оп.1, д.44, л.218.

С п и с о к

воинских чинов 4-го Армянского стрелкового батальона,
убитых, пропавших без вести и взятых в плен неприятелем,
а также раненных и контуженных в боях
с 30 июля по 6 августа 1916 года

№ по порядку	Чин и звание	Фамилия, имя и отчество	Ранен, контужен, степень ранения	Какого числа и где	Куда или в какое врачебное заведение отправлен
1	Прапорщик	Цирунянц Тигран Яковлевич	Ранен	30 июля под Саккизом	В передовой перевязочный пункт
2	Прапорщик	Галстянц Ваган Вартанович	Ранен	""	В передовой перевязочный пункт.
3	Прапорщик милиции	Тер-Арутюнянц Арсен Абрамович	Ранен	""	Тавризский отряд В Боккан
4	Прапорщик милиции	Хачиянц Оганес Цатурович	Убит	""	""
5	Старший унтер-офицер	Агаджанов Сергей	Ранен	""	""
6	Младший унтер-офицер	Мугдесянц Карапет			
	Ефрейтор	Матевосянц Сетрак	Тяж. ранен	""	""
7	Стрелок	Гукасянц Ованес	""	""	""
8	""	Навасардович			
	""	Акопянц Акоп	""	""	""
9	""	Валабеков Хачатур	Легко ранен	""	""
10					

11	""	Зилофиянц Мартирос	Тяж. ранен	""	""
12	""	Клекциянц Айказ Саркисович	""	""	""
13	""	Тер-Согомонов Шмавон	Легко ранен	""	""
14	""	Серебряков Сетрак Сетракович	""	""	""
15	""	Оганов Хачатур Карапетович	Тяж. ранен	""	""
16	Фельдфебель	Гарслянц Аветик	""	""	""
17	Ефрейтор	Манвелянц Иван Вартамович	""	""	""
18	""	Матевосянц Габриел	""	""	""
19	""	Вартамов Воскан	""	""	""
20	""	Погосянц Согомон	""	""	""
21	Стрелок	Манукянц Саркис	""	""	""
22	""	Аветисян Сетрак	Легко ранен	""	""
23	""	Афиянц Аветис Арутюнович	""	""	""
24	""	Даллакянц Аршак Мартиросович	Убит	""	""

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.18, лл.30-31.

Донесение командиру 1-го Кавказского армейского корпуса из Башкея от полковника Кулебякина

1914г. 25 декабря 9ч. 30м. утра

Сегодня 3-я Армянская дружина временно выбывает из состава вверенного мне отряда для реорганизации и пополнения своей убыли в Кагызмане. По долгу службы и совести считаю себя обязанным засвидетельствовать самую добросовестную, усердную и беззаветную работу всей дружины и особенно ее начальника Амазаспа.

Несмотря на большую трудность управления собранными из разных местностей армянами, в большинстве совершенно не знакомыми с военным делом, не воспитанными в дисциплине и не приученными ни к какой определенной системе управления и порядка, г.Амазасп с помощью лучших людей своей дружины (из русских и турецких подданных) сумел в короткое время сковать в своем небольшом отряде железную дисциплину, стойкость и порядок. Во всех боях дружинники беззаветно шли на явную смерть и честно умирали, как настоящие герои, проникнутые одним глубоким чувством к своей родине.

Привлекаемые мною наравне с другими нашими частями к выполнению разных боевых задач, они выполняли все мои требования радостно и усердно. Когда я вызывал на помощь нашим частям для ночной сторожевой службы, они несли ее также усердно и неусыпно. Как и другие, сам Амазасп на моих глазах проявил себя настоящим вождем своего отряда, беззаветно храбрым самоотверженным и твердым начальником, послушным и доброжелательным исполнителем указаний высшего начальства, беспощадным и стремительным в бою, справедливым и милосердным к безоружным и побежденным врагам.

Считаю сего достойным всякого поощрения и был бы рад его возвращению с обновленной им дружиной в составе вверенного мне отряда.

*Надательник Башкирского
арьергарда полковник Кулебякин*
ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.5, л.20.

№ 27

П Р И К А З
Верховного Главнокомандующего Николая II
№ 255

6 апреля 1915г.
Секретно

ПРЕДПИСЫВАЮ:

- 1) расформировать армянские хумбы, сформированные приказом моим сего года №65;
- 2) сформировать на время военных действий четыре армянские добровольческие дружины по объявляемому при сем утвержденному мною штату.

Подписал: генерал-адъютант НИКОЛАИ
ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.30, л.17.

ВРЕМЕННЫЙ ШТАТ

Армянской дружины, утвержденный Верховным
главнокомандующим

6 апреля 1915г.

НАИМЕНОВАНИЕ ЧИНОВ	Число чинов и лошадей	Годовой оклад каждому за узакон. вычетами			Классы должностей	Разряды пенсий	Выноски
		Жалования		Столовых			
		основного	усиленного				
		Рублей					
Командиры дружины, рот и вообще командный состав избираются из личного состава армянских дружин, сформированных приказом Верховного главнокомандующего сего года №65.							
Делопроизводитель по хозяйственной части I казначей, он же квартирмейстр	1 1	300 300	300 300	300 300	1 X 1 X	VII VII	1) Должность может быть замещена лицом удост. к назнач. в воен. вр. на заур. классн. должность
Итого классн. чинов							
НИЖНИЕ ЧИНЫ:							2) В том числе по казначейской, квартирмейстерской
а) строевые		—	72	—	—	—	
Фельдфебеля		—	72	—	—	—	
Каптернамусы	4	—	108	—	—	—	

старшие	5	-	18	-	-	-	и артиллер.
Унтер-офицеры:	8	-	72	-	-	-	части и четыре
младшие						-	ротных.
дружинный	33	-	10р. 80к	-	-	-	3) В том числе
Горнисты:	1	-	72	-	-	-	один обозный
ротные		-	10р. 80к	-	-	-	4) Он же дру-
Сигналист дружинный ...	4	-	9	-	-	-	жинный линей-
Ефрейтора	1					-	ный
Дружинники	40					-	
	86						
Итого строев. ниж. чинов...		-					
б) нестроевые:	92	-					
дружинный		-					
Писаря: старший	1	-					
младший	1	-					
старший	2						5) Получает
Фельдшера: младший	1						жалование по
ротные	1	-					табели /приказ
Оружейный мастер	4	-					по В.В.1908г.
Мастеровые младшего	1	-					№416.
разряда		См.	Примеч.				6) В том числе
Обозные дружинники	3						один кузнец,
Итого нестр. ниж. чинов ..	18						1 слесарь и т.д.
Всего нижних чин	32						
	94						
Л О Ш А Д И:							
Для конных дружинников	10						
Обозные и вьючные	36						
Запасный	4						
Итого лошадей.	50						
При дружине состоит							
команда разведчиков							
Вахмистр	1						
старшие	2						

Унтер-офицеры:							7) Из числа
младшие	4						дружинников
Ефрейтора			10р. 80к.				не более 10
Дружинники	64						человек на
Итого	71						команду
Вьючные для возки патронов	2						
И т о г о	73						

П Р И М Е Ч А Н И Я

1) Дружина состоит из 4-х рот; в каждой роте положено иметь: 1 фельдфебеля, 1 каптенаруса, 2 старших и 8 младших унтер-офицеров, 10 ефрейторов, 1 горниста, 200 дружинников и 14 безоружных, а всего 237 человек. Безоружные назначаются для хозяйственных надобностей (кашеварами, рабочими на кухне и проч.) и деньги офицерам и чиновникам.

2) В числе строевых дружинников полагается 10 конных дружинников для несения ординарческой службы.

3) В каждой роте, кроме ротного горниста, назначается по одному дружиннику (он же ротный линейный) для подания сигналов в строю; они снабжаются, помимо прочего снаряжения, сигнальными рожками.

4) Оружейным мастерам производится жалование: в классном чине по чину, наравне с артиллерийскими чиновниками, а в унтер-офицерском звании (и кандидатам на классную должность) оружейным мастерам: 1-го разряда, за вычетами основного — 240 руб., усиленного 360 руб; 2-го разряда — основного 180 руб; усиленного — 270 руб.

Подписал: генерал от инфантерии ЯНУШКЕВИЧ

ЦГИА РА, ф.121, оп.2, д.30, л.17-18.

**Донесение начальнику Сарайского отряда
от полковника Земцова**

2 ноября (в 3ч. 15 мин. дня) 1914г.

В час дня селение Мерклут после нескольких выстрелов из орудий было очищено от противника, по-видимому курдов; ушли они в дальние селения под горами Чарурак и верхний Мало-Хасан. Ввиду удаленности Мерклута от Асурли дружинники его очистили и будут против села на берегу болота, в верстах двух от нас стоять на заставе. Капитан Осипянец просит прислать пехоту, т.к. дружинники мерзнут на заставах и идут на сторожевую неохотно. Противник занимает дальние села: оба Мало-Хасана, Чарурак, Авдиал...

*Начальник Асурлинского отряда
полковник Земцов*

РГВИА, ф.551, оп.2, д.163, л.366.

№ 30

**Телеграмма генерала Огановского в Баязет
генералу Драгину**

. Ноябрь, 1914г.

Прошу поместить раненого предводителя армян Дро в госпиталь на офицерском положении. Позаботьтесь о нем.

Генерал Огановский
РГВИА, ф.551, оп.1, д.8, л.14.

№ 31

**Донесение начальнику Сарайского отряда
от полковника Земцова**

28 ноября 1914г.

из Асурли

Разъезды противника не обнаружались, в Мало-Хасане обнаружено человек 50 курдов, в Чарураке 50 курдов.

Орудий нет, рота дружинников вошла с ними в перестрелку. Капитан Осипянец сообщил, что предполагается движение небольшого отряда, в который войдут 2 сотни.

Полковник Земцов

РГВИА, ф.551, оп.2, д.441, л.388.

№ 32

**Донесение начальнику Сарайского отряда
от полковника Ахвледиани**

28 ноября 1914г.

из Асурли

Ранено за 29 ноября один доброволец и один казак, убитых и умерших от ран два казака и два добровольца и один инструктор дружины унтер-офицер 5-го полка. Один из убитых казаков остался в руках у турок. 2 сотнями казаков и дружины выпущено 25580 патронов артиллерией 19 шрапanelей. У казаков осталось 230 патронов на винтовку, у дружинников по 250 патронов.

Подполковник Ахвледиани

РГВИА, ф.551, оп.2, д.441, л.20.

**Начальнику канцелярии главного начальника Кавказского
военного округа от особого делопроизводителя**

31 января 1915г.

На телефонограмму Вашу сообщаю, что по докладу Августейшему Главнокомандующему о задержании Тифлисской таможенной 4 транспортов оружия, патронов, телефонного аппарата и биноклей, присланных из-за границы для вооружения армянских дружин, и результатам бывшего по поводу этого предмета совещания Его Императорское Величество изволил приказать все оружие реквизировать и обратить на надобности военного ведомства, уплатив владельцам его действительную цену по ее предварительно тщательной проверке, что же касается прочих предметов, то они могут выдаваться по принадлежности, каждый раз по особому ходатайству владельцев и не иначе, как с разрешения главного начальника Кавказского военного округа.

Генерал-майор Рубин (подпись)

РГВИА, ф.521, оп.2, д.492, л.109.

**Начальнику штаба Кавказского военного округа на театре
военных действий от начальника Эриванского губернского
жандармского управления**

Секретно

3 октября 1915г.

По доставленным полицией агентурным сведениям, армяне, главным образом в Эриванской губернии, тайно скупают оружие и якобы даже имеют склады его в Эчмиадзине, Игдыре и Александрополе.

По сведениям той же агентуры, все армяне-сельчане, живущие в местностях, соприкасающихся с населением Тифлиса, имеют в большом количестве оружие и патроны.

Наряду с этим полицией замечено, что Распорядительным комитетом армянских дружин выдаются личностям особые свидетельства, удостоверяющие возложенное на них поручение постоянно доставлять в Распорядительный комитет или переносить оружие, принадлежащее армянским дружинам. Выдача таковых свидетельств, по-видимому, не сопряжена со строгим соблюдением формальностей, владельцами их могут являться не те лица, на имя которых они выданы. Так, например, 7-го сентября с.г. тифлисской полицией был задержан за убийство новобаязетский мещанин Хачатур Нерсесович Бостанджян, в удостоверение своей личности предъявил свидетельство Распорядительного комитета от 17 авг. с.г за 1074, выданное на имя добровольца 2-й дружины Хачатура Аджабхоянца.

Принимая во внимание, что армянские дружины получают оружие и патроны от военного ведомства, полиция вполне основательно высказывает предположение о том, что эти сборы оружия производятся не для вооружения дружин, а для другой цели.

Сообщая изложенное для сведения, прошу уведомлять меня, предоставлено ли право Распорядительному комитету армянских дружин производить сборы и закупку оружия и должны ли быть признаны законными свидетельства, выдаваемые комитетом на доставку и переноску оружия.

Полковник фон Рубин
Полковник Нерс

РГВИА, ф.521, оп.5, д.492, л.55-56.

**Начальнику Эриванского губернского жандармского
управления от части особого производителя штаба округа**

Секретно

3-4 октября 1915г.

В штабе получены сведения о возрастании тайной покупки армянами оружия и патронов и о вооружении армянского населения.

Сбор оружия происходит под руководством комитетов и якобы для дружин. Тайные склады оружия находятся в Игдыре, Александрополе и Эчмиадзине. Прошу Вас произвести негласное расследование этих слухов и о результатах меня уведомить.

*Потписал полковник
(фамилии нет)*

РГВИА. ф.521, оп.5, д.492, л.59.

**Начальнику штаба Кавказского военного округа от
начальника Эриванского губернского
жандармского управления**

Секретно

13 октября 1915г.

Сведения о покупке армянами оружия и накапливании ими такового имелись также и у меня и каждый раз сообщались особому отделу Канцелярии Наместника Его Императорского Величества на Кавказе.

Был также случай арестования небольших складов оружия в Эривани, но потом командиры армянских дружин заявили коменданту, что склады эти принадлежат дружинам и потому задержанное оружие возвращалось в дружины.

Ни у меня, ни у губернатора не имелось сведений от дружин, где и сколько оружия хранят они.

Что касается сведений о нахождении склада оружия в Игдыре, Александрополе и Эчмиадзине, то, возможно, они и найдут подтверждение, однако по столь общим и неопределенным данным чрезвычайно трудно добиться обнаружения складов. Меры к этому мною приняты, но желательно получить от агентуры контрразведывательного отделения сколько-нибудь положительные сведения к освещению затронутого вопроса о складах оружия.

Паткянник Васильев

РГВИА, ф.521, оп.5, д.492, л.60.

№ 37

Уведомление Главного штаба на запрос порядка приема в армию охотников не российских граждан

3 февраля 1915г.

Главный штаб уведомляет, что охотниками в действующую армию могут быть принимаемы лишь подданные союзных с нами держав (Франция, Англия, Бельгия, Япония), из славянских государств подданные Сербии и Черногории.

Вследствие этого прием охотниками персидских, турецких и греческих подданных не представляется возможным.

Надательник отделения пенсионного и по службе ниср. чинов:

генерал-майор Бафранов (подпись)

генерал-лейтенант Бафранов (подпись)

РГВИА, ф.521, оп.5, д.193, л.21.

**Письмо Тифлисского городского головы А.Хатисяна
главному начальнику Кавказского военного округа**

18 мая 1915г.

16 мая из Трапезунда в Батум приехали 7 поименованных лиц, мне хорошо известных за вполне благонадежных, желающих поступить в армянские дружины с 5-ю ружьями (турецкий маузер) и 1000 патронов, а именно:

1. Амбарцум Хенеделян
2. Григор Рабян
3. Мисак Тарлакан
4. Амбарцум Ескмеян
5. Амбарцум Татевосян
6. Ованес Кокосян
7. Сероп Торлакан

Они задержаны в Батуме комендантом Батумской крепости, телеграфировал Вашему Высокопревосходительству. Я имею честь покорнейше просить об их освобождении и пропуске в Тифлис для следования в армянские дружины, как лиц полезных.

Тифлиссский городской голова А.Хатисян

РГВИА, ф. 521, оп. 1, д. 492, л. 4.

№ 39

**Письмо Тифлисского городского головы А.Хатисяна
главному начальнику Кавказского военного округа**

22 мая 1915г.

Согласно извещению Вашего Высокопревосходительства в ответ на мое ходатайство по поводу командирования Распорядительным комитетом Армянских дружин своего представителя в Бол-

гарнию и Румынию для набора добровольцев-армян последовала резолюция Главкома Кавказской армией, разрешающая Лусегену, М.Байбичеву выезжать в вышеупомянутые страны с означенной целью. Ввиду того, что М.Байбичев, вследствие внезапной болезни, не в состоянии выехать и так как по полученным нами известиям в Болгарии и Румынии уже началась принудительная вербовка турецкоподданных армян, вследствие чего тысячи желающих поступить в ряды армянских добровольцев, сражающихся на Кавказском фронте, могут быть взяты в Болгарскую и румынскую армии, покорнейше прошу набор и отправку на Кавказ болгарских и румынских армян-добровольцев разрешить вместо Байбичева представителю Распорядительного комитета Армянских дружин, проживающему в Софии, Степану Саркисовичу Арзуманяну и телеграфно поставить об этом в известность послов России в Софии и Бухаресте.

Тифлисский городской голова А.Хатисов
РГВИА, ф.521, оп.1, д.492, л.5.

№ 40

Письмо начальника Кавказского военного округа А.Хатисову

По приказанию Главкома Вам передаю, что Ваше ходатайство о разрешении Степану Саркисовичу производить набор и отправку на Кавказ болгарских и румынских армян-добровольцев и об уведомлении об этом послов России в Софии и Бухаресте Главкомомандующий Кавказской армией отклонил.

Уважающий Вас полковник фон Рубтау
РГВИА, ф.521, оп.1, д.492, л.5-6.

Выписка из приказа по 4-му Кавказскому армейскому корпусу №43 командиру 2-й Армянской дружины

Конец мая 1916г.

Для приема всего имущества, вооружения, снаряжения и конского состава 2-й Армянской дружины и сдачи всего командиру 2-го Армянского стрелкового батальона назначаю комиссию в составе: председателя 3-м Волжским полком войскового старшины Неустроева и членов: того же полка войскового старшины Цугулиева, командира 2-го эскадрона 2-го пограничного конного полка ротмистра Кадошникова при участии корпусного ветеринарного врача и чиновника контроля по назначению корпусного контролера.

Комиссии начать свои действия 2 июня с/г.

В приеме и сдаче дружины составить акты в 2-х экземплярах, которые представить мне.

*Подлинный подписат: командир корпуса,
генерал-лейтенант Де Витте.*

РГВИА, ф.121, оп.1, д.17, л.6.

**Донесение генералу Назарбекову в Муш
от полковника Носкова из Марника**

1 марта 1916г.

По полученным данным сегодня вечером курды около Бехмера устроили засаду разъезду конницы дружинников-армян, ехавших по дороге из Хаскея в Марник, и убили 10 дружинников. Прорвалось только четверо.

РГВИА, ф.551, оп.2, д.613, л.319.

№ 43

**Донесение генералу Назарбекову в Муш
от полковника Образцова из Битлиса**

6 марта 1916г.

Командир 1-й Армянской дружины доносит, что он отказывается сего числа от командования дружиной: просьба указать, кому сдать дружину. Прошу соответствующих распоряжений.

Полковник Образцов

РГВИА, ф.551, оп.2, д.163, л.506.

№ 44

**Донесение начальнику отряда генералу Назарбекову
от полковника Носкова**

26 марта 1916г.

Ходатайствую о скорейшем отзывании к месту службы командира 2-й Армянской дружины г.Дро и должностных лиц дружины. Донесения о числе желающих и нежелающих вступить в формируемый Армянский батальон будет представлено мною незамедлительно по возвращении роты дружины из боя под Гинджой.

Полковник Носков

РГВИА, ф.551, оп.2, д.163, л.1364.

**Донесение генералу Назарбекову в Битлис
от полковника Образцова из Муша**

6 марта 1916г.

Командир 1-й Армянской дружины доносит, что несколько раз обращался, куда следует, с просьбой дать дружине отдых. Дружина в ужасном состоянии, убедительнейше прошу Вас возбудить ходатайство о разрешении отдыха вверенной мне дружине.

Полковник Образцов

РГВИА, ф.551, оп.2, д.163, л.507.

№ 46

**Из отношения начальника штаба Кавказской армии
командиру 4-го армейского корпуса**

13 марта 1916г. за №178

Командующий армией приказал:

1. ...

2. Офицерский состав из офицеров-армян в количестве пока 5 человек на дружину командирруется из запасных батальонов. Офицерам-добровольцам, имеющимся в дружине, произвести испытание в знании сведений теоретических и практических, примерно по программе для учебной команды. Оказавшихся годными и удовлетворяющими требованиям политической и уголовной благонадежности представить к переименованию в прапорщики милиции и оставить в батальонах.

*Н.Д. начальника штаба генерал-майор Балховитинов
и генерал-майор Вселовзоров*

РГВИА, ф.551, оп.1, д.107, л.44.

**Начальнику штаба отряда полковнику Полтавцеву в Муш
от поручика Тераветикова**

17 марта 1916г.

17 марта в трех ротах 2-й Армянской дружины состоит: 334 человека, из них санитар 12, нестроевых 14, слабосильных, не могущих временно идти в строй 36. Штыковая боевая сила трех рот 272. Пополнение прибыло в дружину в количестве 32, из них в пехоту вошли 19 человек. Подробный отчет убыли дружины от Хнуса до Муша сообщу дополнительно.

Поручик Тераветиков

РГВИА, ф.551, оп.2, д.163, л.1934.

**МАТЕРИАЛЫ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОЙ
КОМИССИИ “УЧАСТИЕ АРМЯН В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ
ВОЙНЕ 1914-1918гг.” ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА А.КУЛЕБЯКИНА
О ФОРМИРОВАНИИ И БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ
АРМЯНСКИХ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИХ ДРУЖИН**

№ 48

**Исторический очерк о боевых действиях армянских
добровольческих дружин**

Ноябрь 1914г. — май 1915г.

К 19 октября 1914 года войска Кавказской армии были готовы к выступлению и сосредоточены в следующих группах:

1) ЧЕРНОМОРСКИЙ ОТРЯД со штабом в Батумской крепости: боевое направление — Зачарохский край-Трапезунд. Начальник отряда Ляхов.

2) ОЛТЫНСКИЙ ОТРЯД ген. Истомина (21-я пех. дивизия).

Боевое направление Ольты-Ид с ударом на левый фланг и тыл Эрзерума с севера.

3) САРЫКАМЫШСКИЙ ОТРЯД командира 1-го Кавказского армейского корпуса ген.-лейтенанта. Берхмана-боевое направление на Эрзерум через Пассинскую долину. Этот отряд разделялся на две группы-Сарыкамышскую и Каракуртскую. Сарыкамышскую ген.-лейтенанта Де-Витте составляли полки 39-й и 20-й пех. дивизий с артиллерией и казаками. Боевое направление: Караурган, Зивин и далее по левому (северному) берегу Аракса через высоты Кеприкея на Гасан-Калу и Эрзерум с ударом на левый фланг неприятеля, опирающегося на могущественные позиции Деве-Бойну. Каракуртскую группу ген.-лейтенанта Баратова составляли части 20-й пех. дивизии и 1-я Кавказская казачья дивизия с артиллерией. Ее боевое направление шло через Башкей Пассинской долиной вдоль правого берега Аракса на Кеприкей и Эрзерум с ударом на правый фланг противника. Кроме того, левую колонну этой же группы предполагалось направить южнее через пограничное селение Козан для занятия и закрепления весьма важного для левофлангового обозначения операций на Пассинской долине Карадербентского прохода, через который в 1877 пришел на выручку осажденного турками Баязета генерал Тер-Гукасов. Таким образом, общая цель Сарыкамышского отряда заключалась в наступлении на фронтальные позиции Эрзерума в связи с угрозой Ольтынского отряда с севера.

4) КАГЫЗМАНСКИЙ ОТРЯД генерала Пржевальского (1-я пластунская бригада), пограничные части и 3-й линейный казачий полк (предназначался для фронтальной боевой связи Сарыкамышского и Эриванского отрядов, имея боевым направлением линию Кагызман — Ново-Николаевка — Алашкерт через Ахтинский перевал).

5) ЭРИВАНСКИЙ ОТРЯД ген.-лейтенанта Абациева (2-я пластунская бригада, 66-я пех. дивизия, 2-я Кавказская казачья дивизия и другие части с артиллерией и пулеметами) предназначался для вторжения в Алашкертскую долину через Игдыр и Чингильский перевал, в случае же наступления турок — для прикрытия существенно важного для нас направления Эривань — озеро Гогча-Дилижан-Тифлис.

6) МАКИНСКИЙ ОТРЯД генерала Николаева (Закаспийская казачья отдельная бригада и батальон 6-го Кавказского стрелкового

полка) имел задачей движение из Маку на Баязет и дальше через Тапаризский перевал к Ванскому озеру. Этот отряд в оперативном отношении подчинялся Эриванскому и впоследствии вместе с ним вошел в состав 4-го Кавказского армейского корпуса ген.-лейтенанта Огановского.

7) Кроме этих отрядов особую самостоятельную группу составлял АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОТРЯД генерала Чернозубова со штабом в Хое, обслуживавший направление Джульфа-Хой-Урмия и Джульфа-Тавриз-Марага-Соудж-Булаг. Задача этого отряда еще в мирное время состояла в удержании за русскими занятого района в персидском Азербайджане и в наблюдении за прилегающими к нему горными районами турецкого Курдистана. Этим отрядом до начала русско-турецкой войны командовал начальник 2-й Кавказской стрелковой бригады генерал Воропанов, которого 22 октября 1914 года сменил генерал Назарбеков.

... На фоне этой общей обстановки действия собственно армянских частей развивались так: 4-я дружина в первые же дни своего выступления 6 ноября попала в очень тяжелое положение. Как уже сказано, к этому времени с подходом 1-й пластунской бригады и 2-го Туркестанского корпуса турецкое наступление от Эрзерума было отброшено на линию Арди-Юзверан-Царс-Хошаб, но бои продолжались и после этого, т.к. неприятель пытался вернуть себе утраченный успех. 4-я дружина, предводительствуемая доблестным испытанным бойцом Кери, 6 ноября выступила в составе 2-го Туркестанского корпуса из Сарыкамыша по Караурганскому шоссе и, не доходя Караургана, свернула вправо на Агверан и Хошаб. 16 ноября она вошла в первое соприкосновение с неприятелем и после удачных боевых действий, перейдя хребет Чахырбаба, последовательно тесня части противника, заняла села Ляврос и Кизил-Килису по дороге к Иду, куда от Ольты продвигался отряд ген. Истомина. К началу Сарыкамышского похода Энвер-паши дружина, после боя у с.Экрэн, была отозвана к Иду на присоединение к Ольтынскому отряду, но Ид тогда уже был оставлен русскими, и дружине пришлось пробиваться через занятую турками горную местность к Нариману, откуда она вынуждена была, разбившись на 2 колонны, с большими потерями, пробиваться дальше к Сарыкамышу

и Мерденеку, где в это время шли последние декабрьские бои, окончившиеся разгромом 9-го и 10-го турецких корпусов. Таким образом, 4-я дружина доблестно и с большими трудами (в приказе по войскам была выражена благодарность 4-й дружине за удержание ею продвижения целой турецкой дивизии в течение нескольких часов в ущелье) и потерями участвовала в титанической борьбе Кавказской армии с наступающими турками на правом фланге русских войск. По окончании Сарыкамышской операции дружина и другие армянские части, сильно потрепанные, растаявшие и утомленные, были отведены в Эривань для отдыха и пополнения с тем, чтобы весной 1915 года подготовиться к новым операциям в другом Ванском направлении.

3-я дружина Амазаспа 1 ноября выступила из Кагызмана в составе отряда ген. Пржевальского и 4 ноября пришла в Делибабу, где была присоединена к Карадербентскому отряду полк. Кулебякина, обслуживавшему левый фланг Сарыкамышского отряда. В победоносном бою 4 ноября в районе сел. Верх. Тарходжа и Мишки дружина не участвовала, т.к. только что пришла туда и необходимо было хотя бы небольшую часть оставить в Делибабе для обороны угрожаемого с юга Карадербентского ущелья, через которое проходила стратегически очень важная дорога в Алашкертскую долину. Но 5 ноября она была уже выдвинута к селу Эндек и получила специальную задачу охранять крайний и левый фланг Сарыкамышского отряда на участке карадербентцев полк. Кулебякина к югу от горного массива Тык-дега. 6 ноября она имела первое боевое столкновение с турками у села Алагез и затем в ряде последовательных горячих перестрелок, постепенно отесняя значительные силы курдов, с боем заняла сс. Пирхасан, Каденак и Хосроверан, но дальнейшее наступление было задержано полковником Кулебякиным ввиду слишком выдвинутого его положения и обеспечивающегося к этому времени охвата его более значительными силами турок и курдов. Необходимо было подравняться с отстававшими тогда частями правых участков, и дружине было приказано закрепить занятую линию, слегка отодвинувшись для этого назад, на более удобные позиции, примыкавшие к занятому куринцами и пластунами следующему за Тыкдагом горному массиву Пинадузу.

11 ноября полк. Кулебякин отошел со своим отрядом к основному пункту своего участка Карадербентскому проходу, а после этого 3-я дружина была вновь поставлена в с. Алагез и вошла в состав отряда начальника 2-й пластунской казачьей бригады генерала Гулыги, занявшего линию с. Арди. С этого момента бои на этом участке не прекращались, и дружина с успехом участвовала в них, неся непрерывную сторожевую и разведывательную службу и отражая нападения курдов.

По свидетельству генерала Гулыги, особенное отличие все дружинники показали 2 декабря при усиленной рекогносцировке района сел. Сейгман. Пирхасан и Капанак. Служба дружины была очень трудная вследствие начавшихся морозов, глубокого снега и частых туманов, мешавших наблюдению за неутомимым неприятелем. В ночь на 6 декабря дружину, стоявшую тогда в Алагезе, постигло тяжелое несчастье. Вместе с армянами это селение занимали также 2 сотни казаков 1-го Горско-Моздокского полка под общей командой полковника Хетагурова. Сторожевое охранение было смешанное и от казаков и от армян. Долина, в которой лежит Алагез, тянется параллельно Пассинской долине, с юга отделяясь от нее высотами Тыкдага и Пинадуза. Она окружена со всех сторон высокими горами и сама по себе имеет внизу чрезвычайно всхолмленную и изрытую многочисленными оврагами местность. Поэтому, прикрываясь постоянными туманами, турки и курды сравнительно легко могли обманывать бдительность наших редких для такого широкого фронта разъездов и сторожевых постов. Тем более легко им было это делать ночью, когда внимание утомленных и намерзшихся людей еще более притуплялось. В одну из таких темных и туманных ночей, а именно под 6 декабря, довольно значительная часть турецких аскеров и курдов, размеры которой точно установить не удалось, скрытно подобралась к Алагезу и, сбив оплошавшее сторожевое охранение, кинулась в селение и врасплох захватила отдыхавший в нем отряд. Турки были одеты в белые парусиновые халаты с капюшонами, что помогло им незаметно в снегу, в темноте и тумане подобраться вплотную к сторожевой цепи, обойдя спокойно дремавшее селение, где в это время не светилося ни одного огонька. Поднялась общая суматоха, во время которой турки успели произвести

жестокую резню, в результате которой армянские дружинники потеряли 30 убитых и 40 раненых, а казаки горско-моздокцы 2-х убитых офицеров, 1-го доктора и 11 казаков, да раненых 2-х офицеров и около 30 казаков. Отряд вынужден был спастись бегством, так как Алагез лежит в яме, представляющей из себя настоящую западню. Но, выбравшись на прилегающие высоты, казаки и дружинники быстро привели себя в порядок и открыли по занятому противником селению учащенный огонь. К рассвету отряд выбил турок и при помощи подоспевших со стороны соседнего Тыкдага пластунов перешел в решительное наступление и энергичным преследованием совершенно очистил всю ближайшую местность от неприятеля, нанеся ему очень большие потери и отбив часть награбленного им в Алагезе имущества. Жертвы 6 декабря были первыми серьезными потерями дружины и как бы осыятили начало ее боевой работы скорбным благословением Божиим на новые труды, жертвы и лишения ради спасения своей многострадальной родины. После 6 декабря перестрелки с турками и курдами продолжались уже с меньшей напряженностью вплоть до 18 декабря, когда всему Сарыкамышскому отряду было приказано отойти к границе России, чтобы спасти Сарыкамыш.

19-го дружина прибыла в Башкей. 20-го участвовала в карательной экспедиции под начальством полк. Радзе, посланной начальником Башкейского арьергарда полк. Кулебяным для наказания сел. Балыхлы. Жители этого селения курды, приняв к себе турецких курдов, пришедших со стороны селений Хаджи Халил и Эйгер-Богер, открыли враждебные действия против русского отряда в соседнем Башкее. Посланная экспедиция разбила противника и сожгла селение, т.к. к этому времени был получен общий руководящий приказ ген. Берхмана в таких случаях уничтожать все селения, жители которых обнаружат враждебную активность.

После этой экспедиции дружина вышла из Башкейского отряда и была отправлена в Кагызман для отдыха и пополнения, т.к. значительная часть дружинников турецких армян, узнав о начавшейся в Алашкертской долине резне, вызванной общим наступлением русских, рванулась туда спасать своих родных. До весны дружина проводила на отдыхе, пополняясь и справляя свои недочеты, а затем

вошла в состав особого Араратского отряда Вартана, о котором описание последует дальше.

2-я дружина выступила из Игдыра 25 октября и была прикомандирована к Баязетскому отряду ген. Николаева, находившемуся тогда в Кизилдизе около Баязета. Ей было приказано перейти Тапаризский перевал и занять сел. Гявре-Шамне, занятое курдами. Здесь дружина имела 2-дневный тяжелый бой, в котором был ранен командир дружины доблестный Дро и его сменил бывший член турецкого парламента от Эрзерума Армен Каро. Этот бой совпал с 30 октября и вскоре было получено по телеграфу известие о рассказанной раньше неудаче русских войск в Пассинской долине на линии Миндингвана и Холика и об отступлении к Юзерну. Ввиду этого отряду ген. Николаева, как выдвинутому вперед, было предписано отойти к пограничному хребту. Поэтому и 2-й дружине было приказано отойти с Тапаризского перевала в Кизилдизу и оттуда двигаться в Каракилису Алашкертскую для присоединения к отряду ген. Абациева, который сейчас же направил ее в Дутах для обороны сильно обстреливавшихся турками позиций к югу от Клыч-Гядука.

Укрепившись затем в Дерике, дружина производила разведки и несла сторожевую службу, участвуя в 7 боях, вместе с остальными войсками ген. Абациева, вплоть до 18 декабря, когда в связи с сарыкамышскими событиями получился приказ об общем отступлении. После этого дружина по примеру других армянских частей была отправлена на отдых и пополнение в Эривань, откуда весной 1915 года выступила в составе Араратского отряда Вартана через Игдыр к югу для решения новых боевых задач. Во время этого отступления дружина своей вооруженной защитой помогла эвакуироваться из Алашкертской долины огромному количеству армян-беженцев.

1-я дружина выступила на войну 23 октября из Джульфы через Хой и вошла в состав Азербайджанского отряда ген. Чернозубова. 5 ноября она имела первое серьезное столкновение с неприятелем у сел. Аштак на Дилманском направлении, окончившееся победой. С 7 по 17 ноября, действуя в составе других русских частей, вместе с казаками-полтавцами и стрелками 2-й Кавказской бригады, которую

тогда принял маститый герой трех русских войн известный всей Армении ген. Назарбеков. За эти 10 дней дружина последовательно участвовала в боевом занятии Кашкула, Котура и Аратела. Здесь Андраник рассеял значительные силы гамидийцев и отправил в лагерь ген. Чернозубова четырех сдавшихся ему беков-офицеров разбитых им курдских алаев (полков).

Углубляясь дальше в пределы Турции, дружина прошла через Шарап-хане и 18 ноября вступила в оставленный турками город Сарай, где оставалась до 26-го. 26-го она по приказанию ген. Чернозубова выступила из Сарая к сел. Асурди; 27-го имела бой у сел. Керкез и Меркохин, откуда также выбила турок. 29-го у сел. Каркалу до вечера выдержала упорный бой с нападавшими турками и курдами и с темнотой отступила в Асурли, где простояла до 1 декабря. Отсюда ей оставалось только 2 перехода до Вана, куда она первоначально и была направлена. Однако ввиду появления в ее тылу значительных неприятельских сил ген. Чернозубов приказал ей отойти в Сарай и далее через Шарап-хане и Рази в Котур, куда она и прибыла 2 декабря. В ночь на 4 декабря дружина была возвращена в Рази для помощи сражавшимся там казакам 4-й Кавказской казачьей дивизии ген. Чернозубова. 5 декабря дружина была выдвинута в сел. Беледянук и к вечеру заняла его, предварительно выбив неприятеля, укрепившегося на крутых склонах Халеп-дага. Здесь она простояла до 23 декабря, когда был получен приказ об общем отступлении, вызванный не только событиями у Сарыкамышы, но и появлением больших турецких сил на Тавризском направлении. 24-го дружина выступила из Беледянука и через Зири и Хой к 2 января пришла в Джульфу. 11 января она выступила в новый поход и 13-го через Каратапу пришла в Мараканд. На следующий день она выступила через Кара-Агач и Ямский перевал к Софиану, где должна была принять участие в большом Софианском бою. Однако дорогой она попала в невылазную грязь и пришла на место только к вечеру 15 января, когда славный и победоносный для русского оружия Софианский бой окончился полным погромом и бегством турок, быстро очистивших после этого Тавриз и Марагу и отошедших затем на южный берег Урмийского озера с опорой на Соуджбулаг.

17 января 1-я дружина вернулась в Маранд, где ей было

разрешено отдыхать, пополняться и приводить себя в порядок.

За первые два месяца все дружины дали 156 убитых и 743 раненых, больных и обмороженных, потеряв в общем около трети своего состава.

После возвращения дружине было приступлено к увеличению их численного состава и возможному устранению замеченных во время законченного периода войны недочетов. Увеличение личного состава дружин отвечало и стремлениям армянского народа. За эти 2 многотрудных в военном отношении месяца, кроме боевых услуг, дружины оказали большую помощь армянскому населению Турции, по мере сил спасая от бесчеловечной расправы турок за его приверженность к России. Как уже сказано выше, 2-я дружина, отходя из Алашкертской долины в декабре 1914 года, прикрыла собою отступление большого числа местных армян-алашкертцев, а первая в том же декабре вывела армянское население из Дилманского района.

Русское командование было довольно этой заслугой дружин, т.к. она освобождала от выполнения этой неизбежной обязанности другие войска, занятые тогда множеством боевых и стратегических маневров, требовавших быстроты передвижения, т.к. на первом плане у них были часто менявшиеся требования боевой обстановки. Но, несмотря на эту поддержку, далеко не все турецкие армяне успели переселиться, некоторые же селения сами не примкнули к переселенческому движению и были вырезаны.

Вместе с увеличением численности дружин было признано более целесообразным сосредоточить их на одном направлении, где преобладало армянское население, чтобы этим оказать более существенную заслугу местным армянам и скорее привлечь их на помощь войскам при их движении вперед. И таким направлением было признано Ванское. На основании высказанных выше соображений граф Воронцов-Дашков одобрил представленный ему штабом фронта, по соглашению с армянскими представителями проект реорганизации дружин и представил его Верховному главнокомандующему на утверждение, которое было дано. Дружины получили определенный штат и все виды довольствия от казны. Состав каждой дружины был определен в 1000 человек. Кроме уже упомянутых четырех дружин, в декабре 1914г. в сел. Кана-

киры под Эриванью была сформирована еще 5-я дружина под начальством известного четника Вартана. Однако, за недостатком в артиллерийском ведомстве винтовок, она не была вооружена и поэтому не могла принять участия в боях первого периода войны. После того, как 3-я и 4-я дружины были взяты с Сарыкамышского направления, там (в Каракурте) осталась еще 6-я дружина, только что тогда сформированная. Первым ее командиром был капитан Джампаладов, а потом поручик Авшаров, погибший в бою на Дяр-Сынженском направлении летом 1915 года, когда отряд генерала Баратова был двинут обходом для удара во фланг и тыл Халил-паше, наступавшему на Алашкерт по следам отошедших войск 4-го корпуса ген. Огановского. Дружина эта сформировалась самостоятельно и имела несколько особый вид, больше походя на будущие регулярные армянские стрелковые батальоны, чем на чисто партизанские первые четыре дружины, и вся организация ее была другая и не имела никакой преемственной связи с другими дружинами. Дружина эта вошла в состав Каракуртского отряда ген. Баратова и в целом ряде боев показала себя на полной высоте своего назначения. Доблесть дружины и ее павшего командира засвидетельствована сердечно прочувствованной телеграммой, которую ген. Баратов послал тифлисскому голове А.И.Хатисову по случаю героической смерти поручика Авшарова.

... Раньше было сказано, что между 7 и 17 ноября командиру 1-й Армянской дружины Андранику сдались четыре курдских бека-офицера в Котурском ущелье. Одного из них звали Садым-бек (из аширета Шамса), другого Осман-бек (из Мланского аширета), а третьего и четвертого Наджиб-ага и Гусейн-бек (из аширета Такур). Вскоре после взятия этих четырех явился еще пятый ездид Джангир-ага. Андраник обезоружил их и доставил к начальнику 2-й Кавк. стрелк. бригады ген. Назарбекову, причем донес, что все пятеро офицеры гамидийских алаев и имеют в своем распоряжении много вооруженных курдов. Когда ген. Назарбеков потребовал от них, чтобы они распорядились своим аширетами сдать все оружие, эти беки сдали лишь несколько десятков винтовок, заявив, что другого оружия у них нет. Андраник доложил ген. Назарбекову, что эти самые курды еще до начала войны имели своих 3000, да от турок

получили еще 1600 винтовок. Он указал на опасность оставления в руках этих неверных людей такого большого количества оружия, которое они могли обратить против русских же. Ген. Назарбеков, не смогший в силу известных условий распоряжаться по этому поводу сам, донес обо всем в Хой начальнику Азербайджанского отряда ген. Чернозубову.

Второй период возобновленной после зимнего отдыха деятельности дружин начнется в феврале 1915 года.

1-я дружина не была присоединена к остальным и осталась на Азербайджанском направлении, т.к. ген. Чернозубов, дороживший ее работой и придававший ей кроме боевого и большое местное политическое значение, усиленно ходатайствовал не отрывать ее от отряда.

17 февраля эта дружина Андраника получила приказ выступить из Маранда в Дизадиз и 19-го числа участвовала в бою отряда ген. Назарбекова у соляной горы Дуз-дага около Хоя. После этого у нее серьезных боев некоторое время не было, и она ограничивалась сторожевой службой и глубокой охотничьей разведкой неприятеля, оказав в этом отношении много полезных услуг благодаря знанию дружинниками местности, турецкого и курдского языков и умению их сливаться с местным населением, незаметно добывая такие сведения, которые были недоступны обыкновенной войсковой разведке.

27 февраля дружина пришла к Хою и стала в с. Сенд-Авар, где оставалась до 14 марта, а затем вернулась на стоянку в Дизадиз. 7 апреля она передвинулась к сел. Такир-али и, став там лагерем, производила широкие разведки на высотах, окружающих селения Слав, Шарек, Чарсулу и Ашнак.

15 апреля дружина получила приказ выступить к Дилману, где полк. Налгнев был окружен наступавшими с юга войсками Халилбея. В ту же ночь дружина выступила из Шакир-али в указанном ей направлении и на следующий день была в Ялтуз-агаче, 17-го заняла позицию у сел. Хамзакенд, а 18-го рано утром вступила в бой, который длился весь день, и дружина до конца принимала в нем самое деятельное участие.

В этом историческом бою успех сначала был на стороне турок,

русский отряд начал отступление, и в тылу создавалась большая паника, вынудившая ген. Чернозубова принять все меры для успокоения и спасения создавшегося крайне опасного положения. На место боя прибыл начальник 2-й Кавк. стрелк. бригады ген. Назарбеков и своей спокойной распорядительностью быстро привел в порядок и вернул в бой дрогнувшее и потерявшее руководство войска. Бой загорелся с удвоенной силой. Казаки-полтавцы полк. Налгиева произвели отчаянную конную атаку во фланг и тыл противника, а пехота перешла в наступление.

Дружина Андраника, по личному свидетельству ген. Чернозубова, проявила в этом выдающемся деле отчаянную храбрость и неудержимый порыв вперед. Численное превосходство неприятеля было парализовано стремительностью встречного наступления и фланговым ударом конницы, и в результате Халил-бей был разбит наголову и также быстро отступил, как и появился.

В бою под Дилманом дружина потеряла 21 человека убитым (в том числе помощник ротного командира) и 55 ранеными (в том числе два ротных командира). Бой был очень кровопролитный, и потери наши были велики, но разбитый враг потерял гораздо больше, оставив множество трупов и брошенного оружия и снаряжения.

Продолжая преследование ушедшего неприятеля, дружина прошла селения Пертуглы, Сатехиан и Каласар и ночью 19-го пришла в Шайтанаван. 20-го она прошла через Дилман и ночевала в Муханджике, откуда произвела разведку окрестности и Буруш-Крана. 21-го через Санамерик пришла в с.Бердан, где простояла до 1 мая. Ночь под 2 мая дружина провела на холмах Али-Булани. На следующий день она выступила по дороге на Ханесур, имела бой с курдами на склонах Ававули и, выбив неприятеля, 4-го числа пришла в Ханесур, а затем в монастырь св. Бартугемеоса (Варфоломея). 5 мая вместе с казаками полк. Налгиева с боя заняла Башкалу.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.3, лл.1-3, 12-19.

Формирование и боевые действия третьей Армянской добровольческой дружины

Октябрь 1914г. — ноябрь 1915г.

3-я Армянская дружина формировалась в м.Кагызман в течение времени от 20 сентября по 31 октября 1914г. при 1-й пластунской бригаде ген.-м. Пржевальского. В ночь с 19 по 20 октября, по объявлению Россией войны Турции. Командир дружины Амазасп получил предписание быть в течение нескольких дней готовым к выступлению на Алашкерт. Генералу Пржевальскому было приказано выйти через Ахтинский перевал в Алашкертскую долину в тыл противнику, оперировавшему в направлении на Оргов, со стороны которого выступал отряд ген.Абациева. 25 октября пластуны ген. Пржевальского двинулись к перевалу через с.Ново-Николаевка и пост Сарыбулаг. Дружина, однако, не сумела выступить вследствие неимения винтовок, которые были доставлены из Карса только 28 октября вечером. Лишь 10 человек из дружины, хорошо знакомых с местными условиями, были посланы в качестве разведчиков, по особому распоряжению ген. Пржевальского.

Ко времени выступления бригады из Кагызмана, г.Баязет был уже занят Макинским отрядом генерала Николаева (25 октября), а Эриванский отряд генерала Абациева, быстро продвинувшийся в глубь Алашкертской долины на запад, уже подступал к Каракилисе. Ввиду этих событий в корне изменился план дальнейших действий пластунов, прибывших уже на Ахтинский перевал и 27 октября с боя занявших сел. Малые и Большие Ахты. С подходом генерала Абациева к решению выступления Ахты-Каракилиса продвижение генерала Пржевальского в сторону Алашкерта стало излишним, и потому вся бригада его была отозвана обратно в Кагызман с задачей: быстро перейти в Пассинскую долину, где дела принимали худой для передовых частей Сарыкамышской группы оборот. 31 октября пластуны выступили на Башкей. А вслед за ними на следующий же день (1 ноября) выступила и 3-я Армянская дружина, уже получившая вооружение и насчитывавшая 350 пеших и 70 конных

добровольцев. Дружина состояла из шести пехотных взводов (так называемых "исняков, т.е. полусотен") по 55-60 человек в каждом, затем из двух взводов конницы, по 25 человек, и 15 конных ординарцев.

4 ноября дружина прибыла в с.Делибаба, где в то время стоял штаб Карадербентского отряда полковника Кулебякина. Прибыла дружина вечером, к тому моменту, когда бой, завязавшийся с раннего утра, был только что разрешен поражением турок и отходом их сил (37-я дивизия, по данным пленных) за линию Эндек-Торходжа. Бой этот ознаменовался как пункт поворота боевого счастья в нашу сторону: наступление турок, начатое 27 октября на Кепри-Кей, было приостановлено. Благоприятный исход боя был решен вступлением в бой пластунской бригады ген. Пржевальского (3 батальона, 6 орудий и 24 пулемета). После боя 4 ноября пластунская бригада расположилась в районе Кырых-Чиджарек с задачей: задерживать обходное движение противника на правом берегу Аракса и обеспечивать от обхода левый фланг Сарыкамышского отряда, имея в виду поддержку этого фланга огнем и активными действиями. Влево от пластунов в с.Тарходжа расположилась конница полковника Фисенко, держа связь с Карадербентским отрядом, задачей которого было охранение Карадербентского прохода.

Прибыв в с.Делибаба, дружина очутилась в неопределенном положении относительно обеих боевых функций, так как полковнику Кулебякину, начальнику Карадербентского отряда ничего не было известно о дружине, прикомандированной к пластунской бригаде. Лишь 6 ноября было получено от генерала Пржевальского приказание, чтобы дружина поступила в распоряжение полковника Кулебякина, и в тот же день она была отправлена в с.Эндек на подкрепление роты куринцев

Положение дел 6 ноября на фронте Карадербентского отряда обрисовывалось так: 2-я и 10-я роты куринцев и 3-я сотня горцев с пулеметами и 2 горными орудиями занимали вершину Тык-дага, имея незначительные перестрелки с курдами, скопившимися в сел. Алагез и Пинадуз. На южном выходе из ущелья Карадербент было спокойно, хотя число курдов заметно и постоянно увеличивалось в районе с.Айдарка.

Вправо от Карадербентского отряда в с. Мишки действовал, в направлении на с. Арди, 4-й пластунский батальон против сильной турецкой пехоты. Дальше конница полковника Фисенко должна была выбить противника из с. Тзверан, а генерал Пржевальский — действовать на Азанкей. Влево же, на фронте Эриванского отряда ген. Огановского, положение было следующее: главные силы, в составе Ахульгинского и Грозненского пех. полков, 66-й арт. бригады, 2 сотни гребенцов, находились в Каракилисе; авангард (ген. Гулыга — 3 батальона 2-й пластунской бригады, пулеметная команда, горная полубатарея и 1 сотня гребенцов) — в Алашкерте; головной отряд (полк. Чеботаев: 2 батальона 3-й пластунской бригады, 4 горных и 2 полевых орудия, пулеметная команда и 1 сотня гребенцов) — в Зейди-кяне; передовая часть головного отряда (есаул Барагунов: 1^{1/2} сотни гребенцов) — в Даяре; посты летучей почты — в Агили и Эшак-Эйласе; наконец, конница ген. Певнева (1-й Лабинский полк, 3-й Волжский полк, 3-й Черноморский полк, дивизионная пулеметная команда и 10 конно-горных орудий) — продвинулись от Дутаха к Мелязгерту.

3-я Армянская дружина прибыла в Эндек к полудню 6 ноября, в момент, когда курды со стороны Алагеза обстреливали куринцев и горцев на Тык-Даге. Хотя от полк. Кулебякина не было приказаний идти дальше за Эндек, командир дружины решил, однако, по собственной инициативе, выбить курдов из с. Алагез. Около 2 ч. дня две полуроты были высланы для занятия двух высот, лежащих в версте друг от друга по обе стороны дороги Эндек-Алагез. Затем была двинута конница, которая быстро, пройдя вперед, заняла скалистую высоту, с севера заграждавшую доступ к селению. При появлении первых же наших всадников на этой высоте курды открыли по ним ружейный огонь. Наши ответили, и завязался бой. С подходом пехоты конница спустилась с высоты вниз, в сторону селения. Курды усилили огонь, но быстрое и неожиданное для них занятие нами скалистой высоты сильно повредило их положение, и они не сумели долго устоять на своих позициях, с севера примыкавших непосредственно к селению. 15 конных дружинников во главе с взводным командиром Касумом налетели на неприятельские позиции, что и заставило курдов быстро очистить все селение. К 5 ч. веч. вся дружина без потерь вступила в Алагез.

Дружина этим получила свое первое боевое крещение. Обстановка, однако, в какую попала дружина, была неблагоприятной: самовольно оторвавшись от своей базы, она не могла бы собственными силами устоять контрнаступлению, готовящемуся курдами, которые явно стремились охватить сел. Алагез, заняв горы Пинадуз и Хошмуган. С наступлением темноты дружина вернулась в Эндек, где уже было получено распоряжение начальника отряда об отозвании из Алагеза дружины, "слишком оторвавшейся вперед".

Переночевав в Эндеке, на следующий день (7 ноября) дружина вновь с боем заняла Алагез (потеряв 1 убитого и 1 раненого) и получила задачу: "Обеспечивать наш крайний левый фланг южнее и параллельно линии Эндек, Тык-Даг, Пипандуз, Орди и т.д., по мере движения вперед конного отряда полк. Фисенко" (записка начальника Карадербентского отряда от 8 ноября. №92).

Обеспечение крайнего левого фланга диктовалось ходом событий на Сарыкамышском фронте. 6 ноября произошел решительный бой на линии Карых-Чиджарек. Турки, сбитые пластунами и сильным артиллерийским огнем, обратились в бегство в направлении к Юзверану, что и давало полную возможность для преследования противника конницей полк. Фисенко. Однако на следующий же день турки, подкрепленные свежими силами, сами попытались перейти в наступление на фронте конницы и пластунов ген. Пржевальского. Они были отброшены артиллерийским огнем, но они все же удержались в Юзверане. Далее к северо-западу от Орди тянулась турецкая цепь около батальона. В с.Капанак ночью были видны бивачные огни. Южнее горы Форешат была расположена какая-то колонна. В Пирхасане было обнаружено 4 роты и 2 конных сотни. Очевидно было, что противник решил упорно держаться на занятых им после боя 6 ноября позициях. Одновременно курды пытались овладеть линией Алагез-Капанак, стремясь выйти в тыл нашим частям, оперировавшим Эндек-Мишки. Постепенно вырисовывался план предстоящего наступления турок по всему Сарыкамышскому фронту.

Поэтому порученная 3-й Армянской дружине задача обеспечения крайнего левого фланга Карадербентского отряда имела важное стратегическое значение. Попытки курдов к овладению

Алагезом разбивались о сопротивление дружины, расположившейся в селении. Занятием куринцами горы Пинадуз (10 ноября) был обеспечен тыл дружины с севера, и дружина все свое внимание обратила в сторону линии Хосроверан-Капанак и Пирхасан-Язылташ. Арди было занято пластунами и крепко удержано. Конный отряд полк. Фисенко расположился в сел. Ниж.Тарходжа, Верх.Тарходжа и Чиджарек. 11 ноября было получено от Главнокомандующего Кавказской армией приказание "никаких активных действий не предпринимать и противника не преследовать". День этот ничем не ознаменовался для левого фланга, а правее у конного отряда шла перестрелка линии Арди-Юзверан. Турки продолжали беспокоить наши войска, которым 12 ноября было приказано устраиваться на зимнюю стоянку. Приказание полковника Кулебякина командиру 3-й Армянской дружины Амазаспу 13 ноября No. 102 рисовало общее положение на левом фланге так:

"Вчера я получил приказание отвести весь отряд на зимние квартиры в Карадербент и Делибабу. Войска наши приняли пока оборонительное положение. Сегодня турки ведут опять наступление на линии Арди-Юзверан. С юга обходят курды около бригады с пулеметами. В Арди выслан Запорожский полк и пластуны. Я высылаю на Тык-Даг два горных орудия и роту, которая будет ночевать в Митки. Вам с добровольцами поручаю действовать по линии Алагез-Хосроверан, не давая туркам обходить наш левый фланг, дальше в глубь гор на юг не отдаляйтесь, все время поддерживая связь с нашим отрядом на Тык-Даге. Действуйте больше оборонительно".

До получения этого приказа полк. Кулебякина Амазасп утром 13 ноября занял Капанак, жители которого выразили полную покорность. Занятию селения предшествовала разведка, выяснившая отсутствие крупных сил противника в Капанаке.

Ввиду очевидного усиления противника положение на левом фланге по-прежнему требовало неослабного наблюдения линии Эндек-Тык-Даг-Пинадуз-Арди. Для закрепления этой линии из Эриванского отряда была вызвана 2-я пластунская бригада ген. Гулыги с Туркестанской горной батареей и 3-м Кизлярско-Гребенским полком. Ген. Гулыга прибыл со своим отрядом 14 ноября в Делибабу, откуда после ночлега выступил в Мишки утром 15 ноября. Охрана

линии Эндек-Тык-Даг-Пинадуз-Арди перешла к отряду ген. Гулыги, ввиду чего и 3-я Армянская дружина была временно придана к 2-й пластунской бригаде "для обеспечения ее левого фланга, разведки в горах и действий против партизанских турецких отрядов" (предп. полк. Кулебякина от 15 ноября №. 153). Дружина, с переходом частей Карадербентского отряда на зимние квартиры, отозванная в Делибабу, вновь была выдвинута в Алагез для выполнения своей прежней задачи. Не предпринимая, согласно общему распоряжению, никаких активных действий, дружина ограничивалась ежедневными разведками в сторону Язылташ-Капанак-Хосроверан и перестрелкой с курдами, упорно охранявшими эту линию.

16 ноября вышел приказ по Сарыкамышскому отряду, в котором части отряда были распределены на зимние квартиры следующим образом:

Правый участок (ген. Слюсаренко) – штаб в Зивине, квартиры – в Кечасар, Зивин, Хорум и Сонамер. Средний участок (ген. Воропанов) – штаб в Занзахе, квартиры – Алакилиса, Ардос, Царс, Занзах. Левый участок (ген. Пржевальский) – штаб в Юзверане, квартиры – там же (состав: 1-я пластунская бригада, 12 орудий, 2 сотни 3-го Линейного полка и 3 сотни 1-го Горско-Моздокского полка).

Общий резерв (полк. Борковский) – штаб в Хорасане. Конница (ген. Баратов) – штаб в Алиджакране, квартиры – Алиджакран, Чифтлик, Сюгютли, Исламдор, Пирали (состав: 6 сотен Запорожского полка, 6 сотен Кубанск. полка, 12 орудий 1-го конного дивизиона).

Карадербентский отряд особого назначения (полк. Кулебякин) – штаб в Делибаба. На этот отряд была возложена прежняя задача: оборона Карадербента и поддержание непрерывной связи с Эриванским отрядом.

На фронте Сарыкамышской группы стало тихо. А к тому времени (12-15 ноября) к противнику подошли значительные подкрепления в Тасанкалу: из Мосула 8 тысяч бойцов и из Сиваса 22 тысячи с артиллерией. По показаниям задержанного курдского вождя Мамеда-Лезги-оглы, в районе Кепри-Кел сосредоточено было 80-100 тысяч турок. Курды продолжали тревожить нашу линию в районе Алагез-Капанак и дальше на фронте Карадербентского отряда,

в особенности в районе Эшак-Энляса, где они старались прервать связь с Эриванским отрядом. После перехода 3-й Армянской дружины обратно в Алагез (16 ноября) курды делали частые попытки с целью выбить армян из селения, дружина стойко удерживалась на месте. Наконец 28 ноября курды, при поддержке регулярных турецких частей, предприняли наступление на Алагез со стороны Капанак.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.5, лл.8-19.

№ 50

Исторический очерк об участии Арагатского отряда Вартана в Ванской операции

15 апреля – 6 мая 1915г.

15 апреля 1915 года Арагатский отряд под начальством Вартана, в составе 2300 пеших и 500 конных бойцов, выступил из Эривани по маршруту Игдыр-Чингильский перевал. Прибыв 21 апреля в Кизиль-дизу, дружины были включены в состав Баязетского отряда ген. Николаева (начальника Закаспийской казачьей бригады). С приходом армян Баязетский отряд получил следующий состав: 1-й Таманский каз. полк полковника Перепеловского (6 сотен) с 8 бригадными пулеметами; 1-й Кавказский каз. полк полковника Мигузова (6 сотен); 4-я Кубинская каз. батарея (6 орудий); 1-я батарея Кавказского конно-горного дивизиона (6 орудий); 1 батальон 27-й Эриванской пограничной бригады подполковника Ушакова (одна конная и 4 пеших сотни с пулеметами); армянский Арагатский отряд Вартана (3 дружины); 5-я рота 2-го Туркестанского саперного батальона с кабельным отделением и 4-я станция 2-й Кавк. искровой роты. Общее командование принял ген. Николаев.

Согласно приказанию командующего армией на 24 апреля было назначено форсирование Тапарезского перевала (к югу от Баязета), занятого турками и преграждавшего путь к Вану. Для выполнения этой задачи 23 апреля была дана следующая диспозиция:

А) Правая колонна – Дро:

Арабатского отряда 2-я дружина.

Б) Средняя колонна – Вартан:

Арабатского отряда 3-я дружина Амазаспа.

4-я Кубинская каз. батарея
2-я конно-горн. батарея, Саперная рота.

В) Левая колонна – подполк.

Ушаков:

батальон пограничной стражи и 2 пулемета.

Г) Общий резерв – Кери:

Арабатского отряда 4-я дружина.

Д) Конница – полк. Мигузов:

1-го Таманского полка 3 сотни с 6 пулеметами.

1-й Кавказский полк. – 6 сотен.

Е) Колонна связи – полк.

Перепеловский. 1-го Там. полка 3 сотни.

Пограничной стражи
конная сотня.

Выступить из сел. Зурава в 5ч. утра 24 апреля в направлении на озеро Сарингель, разбить и отбросить противника за линию озер Сарингель и Дасынгель.

Выступить из сел. Беясор в 6ч. утра 24 апреля в направлении на с.Гавре-Шамие, которое и занять, разбив и отбросив противника, артиллерии, в случае боя задачу получить от начальника Баязетского отряда. В прикрытие артиллерии назначить одну роту от дружины.

Выступить из сел. Джамая в 6ч. утра в направлении на с.Гавре-Шамие. Разбить, отбросить противника и занять это селение. О дальнейшем получить особое распоряжение.

Выступить в 7ч. утра у с.Беясор и следовать за средней колонной.

Выступить из сел. Тапарез в 7ч. утра и следовать за средней колонной. Иметь в виду, по переходе пехоты и расчистке дороги, быстрое выдвижение с конно-горной батареей в глубь Абаги.

Выступить из с. в 7ч. утра в направлении на сел. Арап-дизе и Шалиан, через Хангядукский перевал. Задача колонны: держать связь с макинским отрядом, в частности, отбросить противника от перевала и занять.

Форсирование Тапарезского перевала должно было произойти с таким расчетом, чтобы в тот же день (24 апреля) был бы разбит противник, сосредоточившийся в районе с.Гявре-Шами и озера Дасынгель, и был бы занят район Шалиан, Соуксу, Шарапхане. Силы противника определялись, по данным разведки, в 1000 турецких жандармов и 4000 курдов.

На 24-го же апреля было назначено командующим армией наступление и на соседних фронтах: 1) Азербайджанский отряд, 18 апреля под Дилманом одержавший крупную победу против отряда Халил-бея, получил приказание предпринять энергичное преследование противника, отступавшего в Ванском направлении; 2) Алашкертскому отряду было приказано продвигаться к Мелязгерту и Копу и охватить с запада Ванское озеро. Общей задачей всех трех отрядов (Алашкертский, Баязетский и Азербайджанский) было, таким образом, занять всю котловину озера. Победа Азербайджанского отряда под Дилманом, одержанная при самом активном участии 1-й Армянской дружины, проложила дорогу к выполнению этой задачи

К моменту перехода русских войск в общее наступление на указанных фронтах, в городе Ване, куда стремились Баязетский и Азербайджанский отряды, происходило событие крупной важности: восстание местного армянского населения против турок. Восстание это, вспыхнувшее еще 7 апреля, т.е. до выступления Араратского отряда из Эривани, и постепенно усилившееся, достигало, к началу боев в Ванском направлении, кульминационного пункта. Восстание ванцев было вызвано систематическими преследованиями армян, не скрывавших своего тяготения к России и ее союзникам. Турки стремились к ослаблению во всей стране армянского элемента путем экономического разорения, равно как и посредством единичных убийств видных армянских деятелей и массовых арестов и избиений. Особенно в районах, смежных с театрами военных действий, турками принимались против армян суровые беспощадные меры. Так, например, в районах Абага и Беркри в марте 1915г. было поголовно вырезано все население. Были перебиты также армяне, населявшие Агбакский район, прилегавший к персидской территории на восток от Вана. Очередь доходила до Вана и его окрестностей.

Ванским губернатором Джавад-беем уже был выработан план организации избиения ванцев раньше, чем могли подойти армянские дружинники, о готовившемся выступлении которых из Эривани предварительно было известно турецкому командованию. По этому плану ванцы постепенно заключались в тесное железное кольцо. Создавалось для них тяжелое, трагическое положение. Осведомленные о кровавых событиях, разыгравшихся в Абаге, Беркри, Тимаре, Арчаке, Агбаке и т.д., и убежденные в неизбежности и близости такой же участи и для себя, они в отчаянии взялись за оружие с решением: или погибнуть с честью, или освободиться. Искрой, зажегшей буйный огонь восстания, послужили два происшедших одновременно события: предательское убийство Ишхана, крупного деятеля, и арест Врамяна, выдающегося политического вождя армян всего Ванского вилайета, члена турецкого парламента. 7 апреля вечером, когда к Айгестану, исключительно армянской части Вана, подтягивались турецкие войска, ванцы поднялись.

Итак, 24 апреля Баязетский отряд должен был форсировать Тапарезский перевал. Накануне, 23 апреля, отряд перешел в с.Белясор, где было приказано устроиться на ночлег в полной боевой готовности.

Дул сильный ветер, и хлопьями падал густой снег. На каждого человека выдали по 1/2ф. хлеба.

В связи с известиями о восстании в Ване настроение армяндружинников было напряженное: все они с нетерпением ожидали утра, с началом которого должен был начаться и первый бой. У всех взоры и мысли и чувства были обращены в сторону Вана. Занятие Вана стало яркой мечтой армяндружинников, из которых многие были уроженцами гор. Вана и окрестностей. Никакие трудности не могли ослабить порыва вперед, который охватил армян.

В подчеркивание этого настроения и в воздание прежних боевых заслуг дружин, вошедших в состав Баязетского отряда, ген. Николаев отдал 23 апреля приказ No.5 следующего содержания:

“Дружинники — армяне!

Несколько столетий ваши братья по нации и вере находятся под жестоким, рабским гнетам турок. Ненависть к вам, как к

христианам, а еще более боязнь перед вами как сынами способной и трудолюбивой нации, — причина этому.

Веками кровь ваших братьев лилась по всей кровожадной Турции. Что делается там теперь, вы знаете: старики, женщины, дети, имущество — все погибло. Настал час отмщенья!

Помните! Трудна ваша задача, но тот пыл, с которым вы идете в бой, есть верный залог будущего успеха вашего и вашей высокой задачи освобождения и защиты единоплеменников и наказания их угнетателей-турок. Вся мощная русская рать за вас! Знаете, что деды и отцы, пославшие вас сюда, и матери и сестры, благословившие вас на этот путь, с тревогой ждут от вас скорейших побед. Со своей стороны я уверен, что где прошли безоружные, голодные беженцы-армяне, пойдете и вы. А геройских подвигов от вас ждать не долго придется”.

К рассвету 24 апреля весь отряд был готов к выступлению. Погода за ночь ухудшилась еще больше: разыгралась сильная снежная буря. Снег резко бил в лицо, заслонял глаза. Лошади заledenели. Колонны, согласно диспозиции, двинулись к Тапарезскому перевалу, держа направление на Гяври-Шамие и Дасынгель. Было время наибольшего бездорожья, так как снеговой наст уже утратил свою зимнюю плотность, а сильный покров был очень толст, доходя в углублениях до сажени и больше. Люди и лошади буквально проваливались в снег, и им приходилось оказывать помощь на каждом шагу. Пущены были вперед саперы и пешие дружинники, чтобы пробить дорогу через глубокий снег. Буря продолжалась и усиливалась по мере подхода дружинников к перевалу. Приходилось тянуться гуськом по одному, узенькой, натопанной стелькой, с ежеминутным риском оступиться в сторону и увязнуть по пояс, а то и глубже в рыхлый, зернистый снег, под которым сочилась вода, попадаясь в огромные сугробы, скрывавшие глубокие впадины и трещины. Особенно тяжело приходилось пехоте, которая сама еще двигалась под своим грузом, то и дело помогала вытаскивать из снега свалившихся лошадей, повозки и орудия. Особенно с последними возня была истинным мучением: кони и люди выбивались из сил; на бесчисленных перегибах колеса неудержимо сворачивали под уклон, а на спусках накатывали орудия, сбивая скользящих лошадей.

Такова была дорога, по которой двинулся отряд. По мере подъема на хребет снегу все прибавлялось, что называется, и снизу и сверху. Задувал ледяной ветер, постепенно перешедший в снежную метель. Бешеный ураган крутил и сыпал в глаза идущим мелкую колючую крупу, сбивая с тропинок, мешая видеть кругом, захватывал дыхание. В промежутках сравнительного затишья, когда прояснилось небо, начинал слепить зрение яркий свет солнца, отраженный на гладкой пелене устилавшего все горы белого снега. Глаза слезились и слепли от света. Судя по донесениям, заболело глазами около 30% всего отряда.

Выступив из с.Белясор, средняя колонна Вартана выпустила вперед 3-ю дружину Амазаспа. С неимоверными трудностями, делая едва 2 версты в час, дружина к 10ч. утра вошла в соприкосновение с противником и, распавшись в цепь, повела энергичное наступление. В 10ч. 20мин. раздался первый выстрел со стороны противника, занимавшего южные склоны Тапарезского перевала. Начался бой. Под натиском дружинников курды и турки постепенно отошли на высоты севернее Гяври-Шамие, где стоял их резерв. Огонь усилился, загремели залпы.

27 апреля объединенной конницей дружин под начальством помощника командира 4-й дружины М.Арзуманова с боя были заняты сел. Шарапхане, Баязет-ага. Вслед за конницей в указанные селения прибыла пехота 3-й дружины. Из Баязет-ага были высланы конные разъезды в глубь долины Абага, которыми и было выяснено, что противник через с.Давтриш по ущелью реки Бендимаху отступал к Беркри-Кале. Не имея приказа идти дальше, объединенная конница осталась в Баязет-ага, тем более, что уже наступала ночь.

После занятия Шарапхане и Баязет-ага на Араратский отряд была возложена задача: запереть выход из Беркринского ущелья, не переходя, однако, сел. Баязет-ага и Давтриш (приказание генерала Николаева от 27 апреля, 7ч. 30 мин. №58). Конница полковника Мигузова, по распоряжению командира корпуса, была направлена на сел. Хараба-Макисор, к югу от Соук-Су, для оказания содействия отряду ген. Трухина (Забайкальская казачья бригада), продвигавшемуся со стороны Маку. В резерве были оставлены пограничный батальон, 6 конных сотен, 4 горных орудия, 8 пулеметов. К этому времени 2 ба-

тальона Кубинского полка прибыли в с.Гяври-Шамие на подкрепление Баязетскому отряду.

В выполнение данной задачи 28 апреля 3-й дружиной было без боя занято сел. Давтриш у самого входа в Беркрийское ущелье р.Бендимаху. Взвод конницы дружины, высланный к югу от Давтриша, подтвердил правильность добытых накануне сведений об отходе сил противника к Беркри-Кале, являющимся важным стратегическим пунктом, как ключ к выходу на Беркринскую равнину, которая открывала пути к Ванскому озеру. Ввиду создавшейся благоприятной обстановки форсирование Беркринского прохода было назначено на 30 апреля. А на 29 апреля было приказано занять исходную линию Гендурма-Гюмиш-Хавидан. При занятии с.Гендурма 3-я дружина имела бой с курдами, которые были, однако, быстро отброшены к Беркри-Кале. Селения же Гюмиш и Хавидан были заняты 2-й и 4-й дружинами без боя.

Для форсирования 30 апреля Беркринского прохода и овладения Беркри-Калой приказом от 29 апреля No.11 отряду была дана следующая диспозиция:

Правая колонна – Амазасп:
3-я Армянская дружина.

Сегодня (29 апреля) занять с.Гендурма и завтра 30 апреля начать наступление в 8ч. утра вдоль хребта по правому берегу ущелья в направлении на с.Сюкула-Мазахан и на монастырь Сурп Степанос и оказать содействие остальным колоннам пройти ущелье.

Средняя колонна – Дро:
2-я дружина и Таманского полка одна сотня с 2 пулеметами.

Занять сегодня с.Гюмуш, а завтра начать наступление в 8ч. утра в направлении на Беркри-Калу вдоль Беркринского ущелья и овладеть южным выходом из последнего.

Левая колонна – Кери:
4-я дружина и Таманского полка 2 сотни с 2 пулеметами.

Занять сегодня с.Хавидан, а завтра начать наступление в 8ч. утра в направлении на Кючук-кей (Пети-кех) прямо через хребет и овладеть Беркри-Калой совместно с другими колоннами.

Штаб отряда с резервом оставался, впредь до выяснения обстановки, в районе Баязет-ага и Давтриш.

29 апреля, когда давалась армянским дружинам задача форсирования Беркринского ущелья, Макинский отряд ген. Трухина занимал с.Хараба-Макисор, к юго-востоку от Давтриша. Под давлением отряда силы противника, бывшие в южной части равнины Абага, отошли к югу от горы Дергазян в сторону Сарая. На Алашкертском фронте отряд генерала Абацнева, перевалив Клыч-Гядук, через Дутах продвигался по Евфратской долине к Мелязгерт, выдвинув колонну в сторону Патноса, который и был занят конницей 29 апреля. На Азербайджанском фронте колонна ген. Назарбекова (правый фланг отряда ген. Чернозубова), преследуя отходившего противника, подступала к Ханесурскому перевалу.

Утром 30 апреля все три колонны двинулись к Беркри-Кале. 3-я дружина повела обход левого фланга турок, упиравшегося в горы на правой стороне ущелья. Завязалась жаркая перестрелка, перешедшая быстро в бой.

На следующий день после занятия Беркри-Калы, 1 мая в 10ч. утра, начальнику Араратского отряда Вартану было предписано ген. Николаевым "выступить в направлении на Ван для освобождения в нем армян. Наступать осторожно, имея конницу впереди себя". Согласно этому предписанию все выступили в с.Кешк, где и построились в резервном порядке, имея обозы сейчас же за собою. В Кешке должен был быть выработан план дальнейшего продвижения на юг. В означенном предписании ген. Николаева от 1 мая говорилось, между прочим, следующее: "По выяснении положения у Арджиша за Араратским отрядом вышлю сильный конный отряд с конной артиллерией". По прибытии дружин в Кешк выяснилось, однако, что подкрепление Араратскому отряду выслано быть не могло, так как положение у Арджиша, через который должна была быть установлена связь с левофланговой колонной отряда ген. Абацнева, оставалось неопределенным. Мелязгерт и Патнос были заняты русскими войсками 28 апреля; Арджиш же упорно оборонялся курдами района Зелан-дараси.

В 12ч. дня в Кешке состоялось совещание командиров дружин при участии адъютанта корпуса капитана Озоля. Невзирая на не-

возможность получения в ближайшие дни подкрепления, было единогласно решено выступить на Ван немедленно. Последние известия рисовали положение ванских повстанцев как безнадежно критическое. В тот же день, 1 мая, в 4ч. дня, Араратский отряд без единого орудия и пулемета, выступил с задачей занять, с наступлением темноты, хребет Гир-Решид. Дружины пошли: 2-я – по дороге через Корсот, 4-я – через Шебекяр, а 3-я – вдоль устья реки Бенди-маху к восточному побережью Ванского озера. Раньше чем наступила темнота, все вершины хребта были заняты после незначительной перестрелки с курдами, без боя оставивших сел. Корсот, Шебекяр, Деркашен, Панз и ряд других мелких деревень, расположенных по хребту. Курды отошли к Джанику с очевидным намерением удерживаться на линии Джаник – Кебябик – Ахбулаг.

Утром 2 мая дружины в том же порядке (3-я дружина – правый фланг, 4-я – центр, 2-я – левый фланг) двинулись дальше в глубь района Тимар, населенного преимущественно армянами, но к тому времени совершенно опустевшего от жителей, истребленных курдами. 3-я дружина заняла с.Аствадзадзин и двинулась дальше на юг, правым плечом своим упираясь в побережье озера и не встречая сопротивления со стороны противника. 4-я дружина, также без боя, более или менее серьезного, продвинулась по линии Артавер, Погос, стремясь выйти к западному берегу озера Арчак у сел. Кизильджа. 2-я дружина к вечеру успела подойти к сел. Гаспишад (на северном берегу озера). Курды, не сумевшие удержаться на линии Джаник – Кебябик – Ахбулаг, отступили, но фронт их был прорван быстрым продвижением 4-й дружины, которая глубоким клином врезалась в центр расположения их сил. Этим прорывом фронта, можно сказать, был решен ближайший исход наступления Араратского отряда на Ван.

Главные силы противника отступили в сторону Хошаба, часть же, не сумевшая пробиться через Ван, была прижата к озеру по линии Амик-Зеве, по которой должна была продвинуться к Вану 3-я дружина.

Переночевав в районе с.Дерибек, все дружины 3 мая утром продолжали движение на юг. Вплоть до самого Вана, пути перед 2-й и 4-й дружинами оказались свободными от неприятельских сил,

между тем как 3-й дружине пришлось преодолевать сопротивление курдов и турок, укрепившихся вдоль берега озера. 4 мая дружина имела два жарких боя одновременно: под старинной крепостью Амник и у сел. Молна-Гасум.

Еще 3 мая вечером турки, считая дальнейшую борьбу бесполезной, оставили город Ван, который, таким образом, всецело перешел в руки повстанцев. На следующий день уже могла быть установлена связь, и к вечеру 5 мая дружинная конница под начальством Хечо вступила в Ван. Торжественное же вступление всего Баязетского отряда было назначено на 6 мая.

В то время, когда 2-я и 4-я дружины вступали в Ван, 3-я дружина имела серьезный бой за овладение Зеве. Зеве расположено было на берегу Ванского озера, на юго-западном склоне маленького плоскогорья, тянувшегося вдоль левого берега р. Карасу, с запада на восток на расстоянии 3 верст. К берегам Карасу плоскогорье спускалось крутыми склонами. По верхам этих склонов противником было вырыто пять окопов. Целый ряд других окопов тянулся по плоскогорью к берегу озера, закрывшего доступ к селению. В 24. дня 6 мая из с.Мармет, куда только что прибыла дружина, был послан разъезд из 10 конных в сторону Зеве. Противник встретил их залпом. Перейдя через Марметский мост на левый берег р.Карасу, эти 10 дружинников пошли окружной дорогой и поднялись на холм, который находился против Зевинской возвышенности на расстоянии выстрела. Двинутые вслед за ними роты и взвод конницы быстрым обходным движением перешли, под неприятельским огнем, два других холма и к 34. дня, появившись на возвышенности, открыли усиленный огонь по окопам противника. 3-я рота была направлена вдоль правого берега Карасу к с.Экмал в тыл туркам и курдам. Противник, укрепившийся в окопах, осыпал дружинников градом пуль. Развернулся бой по всей линии. Курды и турки стойко держались на своих же позициях, и продвижение армян вначале замедлилось. Лишь после того, как левофланговая пехота, разбившаяся на три части, предприняла широкими цепями обхват правого фланга противника, с.Зеве оказалось окруженным и прижатым к озеру.

Смелой штыковой атакой группы спешившихся кавалеристов противник был выбит из окопов по склонам возвышенности. Однако

неприятельский огонь успешно продолжался на соседних участках и нашим приходилось продвигаться под непрерывным градом пуль. Очевидно было, что противник решил защищаться до последней возможности; эта решительность и упорство, с которыми курды и турки действительно дрались, сильно затрудняли дело дружинников, которым поэтому приходилось продвигаться медленно. Но и у дружинников было свое решение во что бы то ни стало занять селение. И постепенно, хотя медленно, но упорно они все ближе и ближе подступали к линии окопов, дугою окаймлявшей селение. Уже вечером лучи закатывавшегося далеко за противоположный берег озера солнца врезывались прямо в глаза дружинников и мешали меткости их стрельбы по окопам противника. К 7 ч. была предпринята общая атака против всех неприятельских позиций. Натиск оказался настолько стремительным, что противник не выдержал и в панике отхлынул в самое селение. Турки и курды, не успевшие или не пожелавшие оставить окопы, были переколоты штыками (около 80 человек).

Перейдя линию окопов, дружинники, вслед за бежавшими курдами и турками, вошли в селение, где бой возобновился с большей ожесточенностью. Улицы покрылись трупами. Пытавшиеся было укрепиться в некоторых домах, курды были перебиты. Оставшиеся в живых бросились к реке, чтобы вброд переправиться на противоположный берег. Но рота, заранее расположившаяся по ту сторону реки, встретила их дружными залпами. Этим и завершился бой. Селение Зеве было взято. Потери противника были крупными: около 300 убитых и 100 раненых. Дружинниками было взято свыше 250 винтовок. Со стороны дружинников оказалось 14 убитых и 23 раненых.

Помета на 1 странице.

"1920г. 30 августа. Читал. Ген. Назарбеков.

Следовало указать, из каких частей состоял Араратский отряд: 2, 3 и 4 армянские пешие дружины."

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.6, лл.1-18.

**Исторический очерк о боевых действиях армянских
добровольческих дружин в направлении вдоль южного
побережья Ванского озера**

10 мая — 20 июля 1915г.

8 мая 1915 года, на третий день после вступления Араратского отряда в Ван, 2-я дружина была отправлена в Шатах, в районе которого местные крестьяне — армяне, восставшие в первых числах апреля, уже второй месяц упорно продолжали вести неравный бой с отрядами турецких жандармов и курдов. 10-го же мая 4-я дружина была передвинута в Востан.

Дружины выступили одни: без орудий и пулеметов. Продвижение в сторону Шатаха, а также в направлении на Битлис (через Востан) в то время пока не входило в планы дальнейших действий отряда ген. Николаева. Влево от Вана действовал правый фланг Дилманского отряда под начальством ген. Назарбекова (2-я Кав. стрелковая бригада), но фланговые его части, перевалив 4 мая Халесур, были еще далеки от соприкосновения с Ванским отрядом: 6 и 7 мая они лишь подходили к Башкале и Муха-Гядуку. В задачу ген. Назарбекова первоначально входило также продвижение в Ванском направлении, однако, с занятием Вана Баязетским отрядом, ему было приказано переменить направление, и 10 мая его отряд продолжал наступать вслед за разбитым под Дилманом Халил-беем по линии селений Арик, В.Реган (к югу от Башкала).

На подкрепление Ванскому отряду 10-14 мая начали прибывать части 2-й Забайкальской казачьей бригады ген.-л. Трухина. Две сотни забайкальцев 17 мая были двинуты через Вахранц-Касрик вдоль р.Тигрис-су (южного притока Вохтана, впадающего в Тигр) на юг для установления связи с рядовыми частями отряда ген. Назарбекова, к тому времени вновь свернувшего на запад от сел. Реган и продвинувшегося по линии сел. Сакуниз-Устаян (в Нордузе), вплоть до берегов Тигриса. На высотах севернее сел. Устаян забайкальцы 19 мая встретились с авангардом отряда ген. Назарбекова в лице 1-й Армянской дружины Андраника.

Установлением этой связи обеспечивался левый фланг Ванского отряда, и лишь после этого было предпринято общее продвижение в направлении на Битлис вдоль южного берега озера.

31 мая из Вана на подкрепление 4-й и 3-й Армянских дружин, с боем продвинувшихся к тому времени до Сорпа, были отправлены 2 сотни забайкальцев с 4 пулеметами. Продвижение это диктовалось и ходом событий к северу от Ванского озера: отрядом ген. Абациева были заняты 23 мая гор. Арджиш, а 30 мая Ахлат, надо было подравняться с общей линией русского наступления.

2-я дружина, выступившая 8 мая, имела ряд столкновений с курдами, которые, скопившись в районе Кюрандашта, заграждали путь на Шатах. Но, побеждаемый на каждом шагу, неприятель скоро очистил и этот район, и дружина 12 мая вступила в Шатах.

Для обеспечения своего правого фланга командир дружины Дро выделил, еще накануне боев у Кюрандашта, полуроту под командой Казара и направил ее по равнине Гесан-Дашт в сторону Гяваша. Этим одновременно обеспечивался левый фланг 4-й дружины на линии Востан-Ахтамар. По занятии Шатаха на дружину была возложена новая задача: взять Мокус.

В связи с восстанием армян в Шатахе началось брожение и в Мокусе; однако вследствие скопления отступивших из Вана и Шатаха сил неприятеля положение мокусских повстанцев стало критическим, после горячего удачного боя с курдами и турецкими жандармами у д.Цоканц (к западу от Шатаха) 2-я рота дружины вступила в Мокус 18 мая, в два дня пройдя тяжелый путь по малодоступным горам и ущельям.

С переходом в наши руки Мокуса и всего прилегающего к нему района создавалась возможность установления прочной фронтальной связи между Мокусом и Ахтамаром (занятым 4-й дружиной 16 мая). Неприятель, стремившийся выйти своим правым флангом в тыл 4-й дружины, продвинувшейся на берегу озера далеко на запад от Ахтамара, пытался прорвать линию Ахтамар-Мокус, которую кроме 2-й и 4-й дружин, занимавших фланги, в центре обороняли восставшие жители-армяне под начальством Тиграна и Левона. Однако все атаки, непрерывно предпринимавшиеся турками в течение 4 дней — 22, 23, 24 и 25 мая, отбивались дружинниками

совместно с вооруженными армянами из Мокуса. Также были парализованы попытки неприятеля отрезать Мокус от Шатаха обходом с юга. Успешности этих оборонительных боев, которые 2-я дружина вела по линиям Мокус-Шатах и Мокус-Ахтамар, способствовали два обстоятельства:

1) смежный с Шатахом район Нордуза был занят 1-й Армянской дружиной, от которой, как уже упомянуто, была установлена связь с отрядом генералов Назарбекова и Николаева:

2) 4-я дружина, подкрепленная 3-й, выступившей из Вана. 19 мая, успела продвинуться по линии Ахтамар, Сурп-Акоп и Зеван, угрожая этим левому флангу неприятеля, оперировавшего на Мокус.

Обороной районов Мокуса и Шатаха главным образом и ограничивалась деятельность 2-й дружины за время от 18 до 31 мая, когда с прибытием к Зевану русских частей отряда ген.-л. Трухина начались уже операции в Битлисском направлении по южному берегу озера.

11 мая в 7ч. утра конные разведчики дружины донесли, что противник занимает позиции перед сел. Атаман. Предполагая, что силы его незначительны, командир дружины выслал один взвод с 15 конниками, чтобы очистить от турок дорогу. По дополнительным сведениям, однако, оказалось, что противник насчитывал 400 чел. пехоты и эскадрон кавалерии, ввиду чего и были выдвинуты две полные роты: одна по берегу озера, другая в обход правого фланга противника. Завязался бой. На правом фланге цепи дружинников успешно и почти безопасно продвигались по берегу озера; зато в центре они наткнулись на упорное сопротивление турок, стойко державшихся на своих позициях. В 11ч. противник открыл орудийный огонь как в центре, так и против нашего правого фланга, но одновременно и турки, заметив наше обходное движение, оставили фронтальные позиции и отошли к сел. Атаман. Конница дружины, видя отступление противника, бросилась вслед в атаку, невзирая на сильный орудийный огонь. Одновременно с конницей два взвода роты, обходившей турок слева, тоже бросились в атаку под командой ротного командира Араманса; противник не выдержал и отхлынул, оставив около 60 убитых. Ввиду отхода турок с фланга командир дружины Кери лично повел резервную роту в атаку на непри-

яательские позиции с фронта и после часового жаркого боя турки принуждены были оставить сел. Атаман, которое и было занято к 2ч. дня. Бой, однако, продолжался, так как турки, став на высотах к западу от с.Атаман, открыли сильный ружейный и артиллерийский огонь с целью остановить дружину, предпринявшую всеми силами общее наступление. Заметив местонахождение турецких орудий на высотах, прикрывавших сел. Востан, Кери двинул с правого фланга цепь пехоты и часть конницы прямо на орудия, а с левого фланга две полуроты под командой ротных командиров Шерама и Арамаиса, которые получили приказание занять, во чтобы то ни стало, высоты, на которые опирался правый фланг турок. Сам же Кери с фронта вошел в сады, лежавшие между с.Атаман и холмами по дороге на Востан. Противник дрогнул и, не выдержав натиска, начал отходить. Кери решил завладеть всеми турецкими орудиями, из коих 2 находились против нашего левого фланга и 2 — в садах. С криком "ура!" дружинники бросились вперед. Неприятельские снаряды разрывались повсюду кругом, но дружинники были охвачены таким сильным воодушевлением, что их движение не могло быть остановлено ни на минуту. К 5ч. дня первыми замолчали орудия, расположенные в садах: ими завладел ротный командир Шерам с одним взводом своей роты; прислуга была перебита. Затем замолчало еще одно орудие, попавшее в руки прапорщика Арсена Шахмазяна и начальника команды ординарцев Касума Касумяна. Противник был отброшен с фронта и с правого фланга, однако продолжал держаться на левом фланге, опираясь на высоты западнее Востана. После занятия с.Востан Кери с одной ротой поднялся на холм, находившийся в 400-500 шагах от места, где стояло последнее турецкое орудие. Противник оставил свои позиции. Орудие было взято взводом из роты Арамаиса. Наши преследовали турок, обратившихся в паническое бегство, и лишь с наступлением полной темноты преследование было прекращено. Все высоты западнее с.Востан были заняты дружиной. За 12-часовой бой дружина потеряла 6 убитыми и 18 ранеными; убито было также 11 лошадей. Потери противника исчислялись сотнями.

Теперь надо вернуться к событиям, предшествовавшим занятию Зевана.

11 мая вечером 4-я дружина имела первое, после Вана, столкновение с неприятелем у западных возвышенностей Востана. Турки действовали также пушками, вывезенными с укреплений Вана. Прекратившийся к ночи бой возобновился на следующий день. Без всякой артиллерийской поддержки обстреливаемая орудийным огнем дружина оказалась в настолько серьезном положении, что командир ее Кери вынужден был просить о высылке из Вана подкрепления. Однако, раньше чем просьба дошла до начальника Араратского отряда Вартана в Ване, дружина, сама перейдя в атаку, одна отеснила противника, который и отступил к Ахтамару, оставив в руках армян 3 орудия.

Воодушевленная победой, дружина пошла вперед и вновь ввязалась в бои с турками: 16 мая у сел. Варкунис и 17-го у сел. Тахмус (южнее Варкуниса). И здесь турки принуждены были отступить дальше по берегу озера. Дружина преследовала их по пятам, и 21 мая у Сурп-Акопа вновь произошел бой, в котором приняла участие также 3-я дружина Амазаспа. Турки отошли к Зевану. Обе дружины под общим начальством Кери продвинулись вперед и 25 мая после горячей перестрелки заняли Зеван.

Заслоненные слева полуротой 2-й дружины, перешедшей из Гяваша в Кяркяр, 4-я и 3-я дружины за истощением патронных запасов на время прервали свое продвижение, но с получением патронов возобновили его и 30 мая с боем достигли Сорпа.

Турки, предвидя угрозу охвата своих частей, оперировавших против Мокуса, и получив значительные подкрепления, перешли в контрнаступление против Сорпа. 31 мая после вторичного боя под Сорпом дружины принуждены были отступить к Зевану и дальше за Сурп-Акоп вплоть до линии Норкев-Мокус, которую и удержали. Таким образом, 31 мая линия русского фронта к югу от озера проходила через районы селений Норкев, Мокус, Шатах и Нордуз. Эту линию, считая справа, занимали 4-я, 3-я, 2-я и 1-я дружины совместно с повстанцами. Русские части находились тогда в Ване, держа связь через Нордуз и Башкалу с Азербайджанским отрядом ген. Чернозубова, оперировавшим в Урмийском направлении.

Активные действия армян приостановились. Лишь расположенная в Мокусе рота 2-й дружины предприняла 2 июня под коман-

дой Месропа набег в районе Спаркерта западнее Мокуса. Целью набега было освобождение местных жителей-армян, захваченных курдами. При этом было освобождено и переведено в Мокус свыше 4000 армян.

Период затишья длился две недели: с 1-го по 14 июня, т.е. до начала новых Зеванских боев, разыгравшихся 15 и 16 числа этого месяца.

За это время к 3-й и 4-й дружинам присоединилась также 2-я, из которой одна рота была оставлена в Мокусе, один взвод пехоты в Шатахе и один взвод конницы в Кюрандаште. И туда же 15 июня прибыла и 1-я дружина, вышедшая 28 мая из Нордуза, а 12 июня из Ардамета.

Накануне Зеванских боев все четыре дружины перешли из отряда ген. Николаева в отряд ген. Трухина. К моменту этих боев расположение частей отряда было следующее.

После победы, одержанной под Зеваном 16, 17 июня, наступило затишье, длившееся до 28 июня. За это время к противнику подошли из Битлиса на подкрепление 105-й и 107-й пехотные полки. В связи с начавшимся к тому времени июльским наступлением Халила-паши в направлении на Алашкерт-Каракилиса турки принимали меры к приостановлению дальнейшего продвижения отряда ген. Трухина, стремившегося одной колонной к Битлису, а другой к Намруд-Дагу на соединение с ген. Назарбековым, который находился в районе Прхус-Кармундж.

Турки сосредоточили 105-й и 107-й полки у Сорпа, укрепленного ими в качестве опоры их правого фланга, в задачу которого входило: не пропускать русских к западу от бухты Сорп-Ваник. Здесь 29 июня завязался жаркий бой, длившийся весь день и к вечеру окончившийся полным поражением турок, которые отступили. В наши руки попало: 4 орудия (из всех шести, находившихся при 106 и 107 полках), много снаряжения и оружия.

В этом бою особенно отмечены: 1) Атака 1-го пограничного батальона под командой ротмистра Колесникова, захватившего важную высоту и отбившего своей конницей у противника 4 орудия. 2) Победоносная атака дружин Андраника и Дро на левый фланг позиции противника. 3) Наступление дружины Амазаспа в весьма

тяжелых условиях, не имея поддержки артиллерией, по снеговым горам и настойчивое преследование противника, несмотря на усталость. 4) Преследование разбитого противника 2-й и 3-й сотнями 2-го Нерчинского полка под командой есаула Бочкарова. 5) Героический конно-артиллерийский выезд на позицию взвода полевых орудий 4-й Забайкальской батареи, поддержавших с дистанции 500 саженьей нашу атаку на левый фланг противника под сильным встречным огнем. 6) Поддержка атаки взводом 2-й Кавказск. конно-горной батареи, выехавшей вперед для преследования противника" (приказ по отряду г.-л. Трухина от 2 июля 1915 года).

Этот успех отрядно повлиял на настроение отряда, быстро передавшись и мирному армянскому населению, видевшему в каждой русской победе новый залог своего освобождения от турецкого ига.

После победы под Сорпом наши войска в один день, в течение 30 июня, продвинулись до юго-западного края озера и к утру 1 июля русские передовые части занимали линию Тух-Памдзоркен-Котом, а разъезды проникали до линии деревень Уртаб, Нель и Карб-Саак.

Турки, отступившись от Сорпа, остановились к западу от линии Уртаб-Анд, по которой выставили наблюдательные посты. Одновременно ими укреплялись восточные склоны горы Кюркюр и Намруд-Дага против нашего правого фланга, опиравшегося на Уртаб.

К этому времени начали развиваться активные действия 4-го Кавказского корпуса по линии Коп-Кормундуз 30 июня (на второй день после поражения турок у Сорпа). Коп был занят генералом Воропановым. Генерал Назарбеков двигался на Тортон. Генерал Вивьен (бригада Кавк. кавал. дивизии), атакуя Прхус, занял ближайшие к селению высоты к югу от озера Назик-Гель. Наконец, генерал Стояновский (1-я Забайкальская бригада) вплотную подошел к Кармунджу по берегу озера, заняв часть турецких окопов к северу от этого селения.

Действия эти в целом означали переход русских войск Коп-Ахлатского фронта в наступление, целью которого было: расстроить окончательно выявившиеся наступательные планы Халила-паши в сторону Алашкерта.

В связи с этими успехами отряда ген. Трухина было приказано быть готовым к переходу за линию Тух-Котом, и 3 июля, накануне

предполагаемого наступления, расположение отряда было в общем таково: Андраник с дружиной, одной сотней нерчинцев и двумя орудиями занимал позицию на высотах южнее сел. Хиндзоркен. 4 утром туда же перешла дружина Дро и вместе с Андраником составила правый боевой участок выжидательного расположения отряда, под общей командой Андраника.

Кери со своей дружиной, а с началом боя и с полевыми орудиями, 4 утром занял дежурной частью хребет южнее Андраника и составил левый боевой участок.

Общий резерв (1-й пограничный батальон, дружина Амазаспа, 2 горных орудия 4-й батареи, 4 горных орудия 2-й батареи и 6 сотен Читинского полка) под командой войск. старшины Васильева до начала боя должен был оставаться на занимаемых им бивуаках, а с началом боя дружине было приказано перейти к сел. Сари, где был расположен Керн. Связь с Ваном была по телефону, а с северным берегом озера сообщались по радио. Штаб отряда был при общем резерве.

Таково было первоначальное приказание ген. Трухина, но последующие события приняли, однако, иной оборот к западу и северо-западу от Зеванского озера.

Отряд начальника Кавк. кавалер, дивизии ген. Шарпантье после шестидневного боя в районе Прхус-Тортон-Кармундж, не добившись положительных результатов, 3 июля отошел под давлением турок на линию Еникей-Цахки-Ахлат, где и закрепился.

Накануне, 2 июля к вечеру, турки перешли в энергичное наступление также против ген. Вивьена, который, как указано выше, 1 июля занял высоту у сел. Прхус. На рассвете 2 июля ген. Вивьен возобновил было наступление с целью занять высоты северо-западнее Прхуса, но успеха не имел. С контр наступлением турок положение отряда ген. Вивьена оказалось угрожающим, поэтому на подкрепление к нему были брошены две роты стрелков: последнее, что осталось в резерве ген. Шарпантье. Турки перешли в атаку также и против отряда ген. Трухина и 3 июля, заняв со стороны горы Кюркюр линию Джурхор-Аладек, подошли к Уртабу. Этим они хотели разобщить генералов Трухина и Шарпантье.

Ввиду перехода наших войск на северном берегу озера к

обороне отряду Трухина было приказано занять оборонительную позицию на линии Сорп-Харзит.

4 июля вечером отряд без боя начал отходить от линии Хиндзоркена-Котом в указанном ему направлении.

Расположение отходивших частей, согласно приказу по отряду ген. Трухина за №6, было указано так:

1) Отряд для обстрела дефиле Сорп-Харзит-в.с. Лисицын.

Дружина г.Амазаспа и 4-я Забайк. батар. с конной пограничной сотней. Выступить в 2 часа дня, идти впереди обоза, занять позицию согласно полученным особым указаниям.

2) Правый боевой участок – г.Андраник: дружина Андраника, дружина Дро, 2 орудия 2-й конно-горн. батар. 3 сотни 2-го Нерчинск. полка. Начать отход в 9^{1/2} час. вечера, подойти к перекрестку у с.Сари (Сари-Хач), двигаться по дефиле впереди левого боевого участка. Нерчинским сотням с 2 пулеметами прикрыть отход правого боевого участка: пройдя за Сорп три версты, остановиться на бивуак в ущелье.

3) Левый боевой участок – г.Кери: дружина г.Кери. Начать отход в 11 час вечера, идти с позиций нижней (левой) дорогой. Пройдя к перекрестку дорог у с.Сари, пропустить вперед себя правый боевой участок, двигаться через дефиле за ним, остановиться на бивуак в ущелье, пройдя 3 вер. за с.Сорп. Для прикрытия отхода будет выслано 5 сотен Читинского полка с 2 пулеметами.

4) Арьергард – ротмистр Колесников: 1-й Погранич. батальон, 1-я сотня Читинского полка. Оставаться на занимаемом бивуаке до подхода хвоста колонны левого боевого участка Кери. Спустя час после прохода хвоста этой колонны начать отход на Сорп. Подойдя к Сорпу, занять позицию левее дружины Амазаспа. В случае натиска противника задерживать его, заставляя развернуться, но в упорный бой не вдаваться.

5) 4 орудия 2-й Кавк. конно-горн.батар. присоединить к колонне Андраника при ее проходе мимо бивуака батарей.

Для прикрытия отхода: коннице удерживаться на занимаемых сейчас позициях до 2 час. ночи, после чего 5 сотням Читинского полка и 3-го Нерчинского пол. под общей командой в.с.Васильева отойти за отрядом и расположиться на бивуаке рядом с пехотой.

Для маскировки отхода отряда поддерживать костры на позиции и бивуаке.

Коннице охраняться высланными дозорами.

Вскоре после отхода, начавшегося 4 июля вечером, разыгрались новые события, вследствие которых отряд, занявший было оборонительное положение по линии Сорп-Харзит, 7 июля вечером вновь появился у Уртаба. Нашему обратному на запад продвижению предшествовал бой, неожиданно начатый противником утром 6 июля с целью: разбив Ванский отряд, обеспечить себя от вторжения русских в Битлисский район и помешать ген. Трухину соединиться с Шарпантье, который уже двигался по дороге между озером и Нимрудом к Уртабу, так как ген. Назарбеков после взятия Копа, двигаясь в Мушскую долину, вышел в тыл турецким войскам, находящимся у Кармуджа, Прхуса и Тортоня против отряда Шарпантье, после чего противник стал отступать к Нимруду в Мушскую долину.

Но бой 6 июля, продолжавшийся и на следующий день, окончился поражением турок, и они отошли: большею частью на Битлис, а меньшую – к южным склонам Нимруда.

ПРИКАЗ ПО ОТРЯДУ ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА ТРУХИНА

4 июля 1915 года, сел. Сорп №6

I

А) Отряд ген.-лейт. Шарпантье после однодневного боя, не добившись результатов, отходит на линию Еникей, Цахки, Ахлат, где займет оборонительную позицию.

Б) О преследовании турками ген. Шарпантье сведений не имею. Турецкий отряд против нас активных действий не предпринимает, продолжая укреплять позицию. В долине Хизан-Су без перемен.

II

Ввиду перехода к обороне на северном берегу озера решаю перейти к обороне и занять позиции на возвышенностях к юго-западу от Сорпа.

III

Для чего:

1) Обозу всего отряда отойти и расположиться бивуаком между селением Ваник и Пюгаб. Начать отход в два часа дня 4 июля. Начальником обозов всего отряда назначаю подъесаула Зботокова.

2) Отряд для обстрела дефиле Сорп-Карзит, войск. старш. Лисицын, дружина г.Амазаспа и 4-я Забайкальская батарея с конной пограничной сотней, выступать в два часа дня, идти впереди обоза, занять позицию согласно полученным особым указаниям.

3) Правый боевой участок: г.Андраник, дружина Андраника, дружина Дро, 2 орудия 2-й конно-горной батареи, 3 сотни 2-го Нерчинского полка. Начать отход в 9^{1/2} вечера 4 июля, подойдя к перекрестку у с.Сари (Сари-Хач), двигаться через дефиле впереди левого боевого участка. Нерчинским сотням с двумя пулеметами прикрыть отход правого боевого участка: пройдя за Сорп три версты, остановиться на бивуаке в ущелье.

4) Левый боевой участок: г.Кери, дружина г.Кери. Начать отход в 11 часов вечера. Идти с позиции нижней (левой) дорогой. Пройдя к перекрестку дорог у сел. Сари, пропустить вперед себя правый боевой участок, двигаться через дефиле за ним, остановиться на бивуаке в ущелье, пройдя три версты за сел. Сорп. Для прикрытия отхода будет выслано 5 сотен Читинского полка с 2-мя пулеметами.

5) Арьергард. Ротмистр Колесников. 1-й пограничный батальон, 1 сотня Читинского полка. Оставаться на занимаемом бивуаке до прохода хвоста колонны левого боевого участка Кери. Спустя час после прохода хвоста этой колонны начать отход на Сорп. Подойдя к Сорпу, занять позицию левее дружины Амазаспа. В случае натиска противника задерживать его, заставляя развернуться, но в упорный бой не ввязываться.

6) 4 орудия 2-й Кавк. конно-горной батареи присоединить к колонне Андраника при ее проходе мимо бивуака батареи.

7) 4-й передовой отряд Красн. Креста в два часа дня отойти за общим обозом, с которым и расположиться на бивуаке.

IV

А) Для прикрытия отхода: коннице удерживаться на занимаемых сейчас позициях до двух часов ночи, после чего 5 сотням Читинского полка и 3 Нерчинского полка под общей командой войск. старш. Васильева отойти за отрядом и расположиться на бивуак рядом с пехотой.

Б) Для маскировки отхода отряда поддерживать костры на позиции и бивуаке.

В) Коннице охраняться высланными дозорами.

V

До 12-ти часов ночи я буду при первом пограничном батальоне, после чего пойду при колонне Кери.

VI

Заместители войсковой старшина Лисицын, войсковой старшина Васильев.

Начальник отряда ген.-лейт. ТРУХИН
Верно: И.д. нач. штаба кап. ПОПОВ.

Таким образом, не удался их план окончательного изолирования ген. Трухина от Шарпантье, который вступил в проход озером и Нимруд-дагом. Наоборот, турки отойдя по упомянутым двум направлениям, совершенно очистили путь, и 9 июля отряды генералов Шарпантье и Трухина соединились в районе Джурхор-Шамирам.

Вслед за отходом турок из-под Сорпа ген. Трухин предписал 7 июля 1-й, 2-й и 3-й дружинам при 4 горных забайкальских орудиях под начальством Андраника занять позицию от северного конца

хребта, что к юго-западу от Тазана, до первой острой сопки включительно, а 4-й дружине занять совместно с 1-м пограничным батальоном при 6 орудиях 2-й Кавк. конно-горной батареи левый фланг той же позиции. Всего в этом отряде действовали, кроме армян и артиллерии, 6 сотен Нерчинского полка, 6 сотен Читинского полка и пограничная конная сотня. Кавалерия, включая и конницу всех четырех армянских дружин, кроме 6-й и 2-й сотен Читинского полка и пограничной конной сотни, которые остались по распоряжению начальника отряда, была двинута для преследования убегающего противника.

В приказе по отряду от 8 июля за №.9 по поводу этой победы сказано: "В двухдневном бою 6 и 7 июля доблестные войска введенного мне отряда сбили противника с занимаемых ими позиций. Победа главным образом явилась следствием упорного огневого боя, веденного нашей пехотой, на 2/3 составленной из армянских дружинников. Пехота две ночи не смыкала глаз, окончательно же противник был сбит метким огнем нашей артиллерии".

По занятии линии Татван-Хохрен отряду было предписано: "Впредь до перехода в наступление занять выжидательное положение".

РАСПОЛОЖЕНИЕ ОТРЯДА ГЕН. ТРУХИНА К 8 ИЮЛЯ 1915 года

Отряду впредь до перехода в наступление занять выжидательное положение, для чего:

1) ПРАВЫЙ УЧАСТОК.

г.АНДРАНИК

Дружина Андраника, 1 батальон
2-го Нерчинского полка 2 сотни
и 2 пулемета.

4-й Забайкальской батареи 4
полевых орудия.

Итого: 1 бат. 2 сот. 4 оруд. и 2
пулемета.

Занять линию от северного хребта, что юго-западнее Уртаба, до второй от озера острой сопки включительно.

2) ЛЕВЫЙ БОЕВОЙ УЧАСТОК.
г.КЕРИ.

Дружина Кери, 1 батальон, дружина Амазаспа,

1 бат. со своими конницами и 2-й Кавказской конно-горной батареи 6 орудий.

Итого: 2 бат. 6 оруд. и конница.

3) ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЛЕВОГО
ФЛАНГА.

Войсковой старшина Васильев. 2-го Читинского полка 6 сотен и 2 пулемета. 4-й батареи 2 горных орудия.

Итого: 6 сотен, 2 оруд. и 2 пулемета.

4) ОБЩИЙ РЕЗЕРВ.

Войсковой старшина Лисицын. 2-го Нерчинского полка 1 сотня, пограничного батальона 1 батальон.

Итого: 1 батальон и 1 сотня.

Занять снеговые горы и иметь наблюдение за сел. Анд.

Обеспечить левый фланг отряда со стороны сел. Анд и Вграван.

Сосредоточиться у устья реки, впадающей в озеро у сел. Тух.

5) ОБЕСПЕЧЕНИЕ ТЫЛА.

Есаул Авалов.

2-го Нерчинск. полка 3 сотни.

Оставаться у ущелья Хизан-Су и продолжать выполнение задачи согласно особым указаниям.

Штаб отряда находился в сел. Тух. На дружины была возложена задача: вести наблюдение: 1) на Битлис через сел. Анд и 2) на Вгрван, где в то время уже появлялись мелкие группы противника, а в направлении от Текке на Хизан замечены были одинокие всадники в защитной форме. Эти группы и всадники, очевидно, являлись предшественниками натиска, который вскоре и был принят турками со стороны Хизана с целью отрезать Ванский отряд с востока.

9 июля, как уже сказано, произошло соединение отрядов ген. Трухина и Шарпантье. Последний состоял из 2-го батальона 7-го стрелкового полка, 12 сотен 3-й Забайкальской бригады при 6 орудиях и 6 эскадронов Нижегород. драгун. полка с 4 пулеметами, 4 полевыми и 4 горными орудиями. (Нижегородцы и 1-й Заб. полк с 3 орудиями подошли было еще 6 июля, но тогда еще не могла установиться связь. Они в бою от 6 июля активного участия не принимали).

Большая часть отряда Шарпантье была перелита в Ванский отряд, который и имел к утру 10 июля следующий состав: 1) 2 батальона 7-го стрелк. полка, 2) 1-й пограничный батальон, 3) 2-я и 3-я Забайкальские казачьи бригады со своей артиллерией. 4) 18-й драгунский Северский полк, 5) 1-я Армянская дружина и Арабатский отряд (2-я, 3-я и 4-я Армянские дружины).

В распоряжении ген. Шарпантье осталась лишь конница (Нижегородский драгунский полк), с которой он вечером 10 июля должен был выступить из сел. Варан (на южном склоне Демруда), к Мушегашену.

На соединенный под общим начальством ген. Трухина отряд была возложена задача: "Держа связь с ген. Назарбековым, который двигался по Мушской долине на Муш, обеспечивать активные действия тыла Назарбекова, а Армянские дружины и часть конницы двинуть на Битлис" (приказ по отряду от 10 июля No.10, сел. Тух).

Во исполнение этой задачи были составлены три колонны:

1) Полковника ОБРАЗЦОВА: 2 батальона 7-го стрелк. полка, 1-й пограничный батальон с 2-мя пулеметами, пограничная конная сотня, 18-й драгунский Северский полк, 2 сотни 2-го Нерчинского полка, 4 полевых орудия 4-й Забайкальской батареи.

Задача: 11 июля до 12^{1/2} часов дня двинуться по дороге Шами-

рам — высота 7144 — Тегут с целью действовать активно против правого фланга турок, наступающих на фронте Прхус-Кармундж (ген. Назарбеков).

2) Колонна войск. старш. ВАСИЛЬЕВА (дружины Андраника, Дро, 2-й Читинский полк с 2-мя горными орудиями и 2-мя пулеметами). *Задача:* 11 июля в 2 часа дня выступить по дороге Уртаб, Морх-Кесрани, Чухур-Норшен, Вартенис с целью: а) разбить турецкий батальон, бывший 9 июля в с.Вартенис и б) привлечь на себя часть сил противника, наступающего на Прхус-Кармундж (с этой именно целью и предписано было ген. Шарпантье двинуться на Мушегашен).

3) Колонна ген. М.СТОЯНОВСКОГО: 3-я Забайкальская бригада со своей артиллерией — 2-я Кавк. конно-горная батарея, 3 сотни 2-го Нерчинского полка (в сел. Текке, в ущелье Хизан-Су) и дружина Кери. *Задача:* занять район Уртаб-Сорп-Ван; вести наблюдение за противником в направлениях: 1) Котом-Вгрван. 2) Котом-Анд, 3) Текке-Хизан и 4) Текке-Вгрван.

В резерве оставались: дружина Амазаспа и 1-я сотня 2-го Нерчинского полка.

Таково было расположение соединенного отряда ген. Трухина 11 июля, т.е. накануне ожидаемого наступления на Муш и Битлис. Однако события пошли иным путем.

Турки, успешно наступая на Прхусском фронте, угрожали обойти правый фланг ген. Назарбекова, который ввиду этого принужден был отступить с намерением принять бой у Тапаванка. На него шло около 10-ти таборов. Противник значительными силами наступал также против ген. Вивьена на фронте Лиз-Тортон. В районе Мелязгерта наши дела приняли настолько худой оборот, что туда были спешно переброшены часть отряда ген. Назарбекова под его начальством, большая часть Ванского отряда: колонна полк. Образцова и войскового старш. Васильева и конницы ген. Шарпантье. В Ванском отряде после этого остались лишь: 9 сотен забайкальцев, дружина Амазаспа и дружина Кери. Дружины Андраника и Дро ушли на север в направлении к Ахлату. Ванскому отряду пришлось перейти в оборонительное положение, а вскоре затем и отступить в сторону Вана. Приказано было на Ахлат, но это распоряжение не дошло до ген. Трухина.

Дружина Кери, вплотную подошедшая к турецким позициям у с.Камах и по собственной инициативе готовившаяся к атаке с целью выйти на Битлисское шоссе, была отозвана в Ванский отряд.

Отход отряда начался 11 июля в 2 часа дня. Турки не преследовали, но зато усилилось движение курдов на фронте Мокус-Шатах. В Мокусе стояла, как уже сказано, одна рота 2-й дружины, а в Шатахе – взвод ее же конницы. В ночь с 10 на 11 июля курды напали на Мокус, но нападение было отбито дружинниками, давшими одного убитого (командир взвода) и 26 раненых. Нападения возобновились в последующие дни, и к 14 июля положение Мокуса стало критическим. Курды появились у Текке. 14-го турки двинулись по южному берегу озера вслед за нашим отрядом, отошедшем на линию Сорп-Харзит.

В это время на северном берегу озера наши войска отходили к Арджишу (Шарпантье), часть отряда ген. Назарбекова от Прхуса. Ген. Воропанов отошел на фронт Мармуз-Хасунап.

15 июля утром Ванский отряд отошел к Зевану. На него была возложена задача: “Под напором противника отходить южным берегом озера” (приказ по отряду ген. Трухина от 16 июля, бивуак у с.Зеван).

Ген. Трухин решил “занять позиции на высотах к югу от Зевана и в случае наступления турок принять бой с целью выяснить силы наступавших против нас колонн, а также выиграть время для эвакуации армянского населения из района Ван-Зеван” (см. тот же приказ).

15 июля противником был занят Текке, а 16-го Мокус. Вследствие этого отряд, не имея более возможности оставаться на Зеванских позициях, продолжал отход к Вану. К тому времени из отряда, находившегося в Ване в распоряжении генерала Николаева, был выделен 3-й Таманский полк полковника Ширая с 2-мя орудиями и 4-мя пулеметами к Арджишу.

Тем временем развивалось наступление Халила-паши, охватившего уже линию Арджиш-перевал Клыч-Гядук.

Положение отходивших, почти без боя, по всему фронту наших войск 19 июля 1915 г. обрисовано приказом ген. Трухина.

Ген. Абациев (22 батальона с соответствующей артиллерией и дивизией конницы) обороняет Палатекенскую и Клыч-Гядукскую

позиции. К нему на помощь из Арджиша окружным путем через Беркри-Диадин выступили ген. Шарпантье (12 эскадронов, 10 орудий) и ген. Назарбеков (7 батальонов с артиллерией). Ген. Николаев готовился выступить из Вана в направлении Панз-Беркри-Кизилдиза, имея задачей охранение этой линии.

Охрана Вана и его района переходила к отряду ген. Трухина. Штаб его был уже в городе.

Группа войск. старш. Васильева, 11 июля отделенная от отряда и вместе с ген. Шарпантье ушедшая вдоль северного побережья озера, прибыла в район сел. Сорп и получила задачу прикрыть направление Арджиш-Беркри, войдя в связь с главными силами Ванского отряда. Ген. Шарпантье получил приказание с Нижегородским и Северским полками двинуться на Беркри-Кала, Косул-даг на Каракилису. Остался прикрывать Арджиш ген. Назарбеков, а после приказано идти за колонной ген. Шарпантье. На долю этого отряда выпала тяжелая задача: прикрывать Беркринское ущелье, через которое отходило армянское население Мокус-Шатаха и всего Ванского района.

3-я и 4-я дружины шли в арьергарде левого фланга. К ним примкнули также оставшиеся в Мокусе части 2-й дружины (рота и взвод конницы).

22 июля отряд двинулся из Вана на север, но ввиду невозможности пробраться в Беркри-Калу, уже занятую противником, свернул на юго-восток в сторону Персии.

Волны отхода русских войск по всему фронту в июле месяце 1915 года выбросили 1-ю и 2-ю дружины в Игдыр, а 3-ю и 4-ю в Дилман.

Отход, громадным бедствием обрушившийся на армянское население всего Ванского вилайета, имел роковое действие, в частности, на дружины. Араратский отряд, блестяще завершивший Ванскую операцию и выдержавший много испытаний в течение двухмесячных действий (10 мая – 19 июля) в Ван-Битлисском направлении, распался. Утомленные непрерывными боями, огорченные и подавленные гибелью всех своих боевых успехов, купленных ценой многих жертв, дружинники по прибытии в Игдыр и Дилман начали расходиться. В особенности турецкие армяне,

составлявшие во всех дружинах большинство, уходили в поиски за своими родными и близкими, попавшими в стихийный поток армян, бежавших на русскую территорию и неизвестно куда заброшенных. Никакими приказаниями, никакими уговорами и доводами нельзя уже было удержать их. Слишком уж велико было горе людей, потерявших своих родных и все свое достояние. Дисциплина окончательно расшаталась, и в среде командного состава сильно было отчаяние, щедро питаемое недоумением и негодованием по поводу самого факта отхода из Вана. Отступление это, неожиданное и по ходу боевых действий на общем фронте казавшееся бессмысленным, стало источником многих тревожных сомнений у войск. Создалось впечатление искусственной инсценировки эвакуации Вана с целью разорения армянского населения. Ряд фактов, характеризующих недоброжелательное отношение некоторых высших военных начальников к армянам, в частности, к армянским дружинам, усиливал это печальное настроение. Здесь, конечно, не место обсуждать, насколько правильно было такое толкование причин эвакуации Вана. Мы подчеркиваем лишь то деморализующее влияние, которое эвакуация имела на психику дружинников. Армянское национальное бюро приняло меры против массового ухода добровольцев. Однако ряды их продолжали быстро редеть, и к началу августа во всех четырех дружинах, насчитывавших вначале около 4000 человек, оказалось не более 1200. Все они были крайне утомлены и нуждались в отдыхе.

Национальное бюро, тоже поддавшееся было разочарованию и отчаянию, решило, однако, невзирая ни на что, восстановить дружины и продолжать дело борьбы против Турции. Решению этому способствовало наличие двух новых дружин – 6-й и 7-й, сформированных в Эривани в течение лета и готовых к выступлению на фронт. В результате переговоров с штабом Кавказской армии решено было: 1) оставить 3-ю и 4-ю дружины в Дилмане и для их пополнения немедленно выделить 750 человек из 6-й и 7-й дружин и 2) в кратчайший срок пополнить и вновь отправить на фронт 1-ю и 2-ю дружины.

Согласно с этим решением, 8 августа из Эривани было послано в Дилман 750 добровольцев, выделенных из 7-й дружины и была

предпринята реорганизация 1-й и 2-й дружин. Постепенно начали прибывать новые добровольцы, а также вернулась часть ушедших.

Для характеристики этого нового подъема духа и желания продолжать борьбу против турок приводим призыв Андраника к его разбредшимся добровольцам: "Призываю вас немедленно выехать в Эривань в дружину, которая должна быть реорганизована до 10 сентября. Други мои! В течение десяти месяцев мы измучились в горах и ущельях, перенесли всякого рода лишения, прошли громадные расстояния, часто терпя голод и недостаток обуви. Но все это не должно бросать вас в отчаяние. Настала минута, когда мы должны проявить смелость и мужество и любимое нами дело должно двинуть нас в нашу отчизну, жаждущую отмщения и освобождения".

Реорганизация дружин длилась около трех месяцев: август, сентябрь и октябрь. Приказом по 4-му армейскому корпусу от 3 августа 1915 года за №61 "все армянские дружины, как уже сформированные, так и вновь формируемые", были подчинены начальнику 1-й Кавказской ополченской бригады ген.-м. Юркевичу, на правах начальника дивизии. Приказ этот вполне совпадал с желанием армянского национального бюро, стремившегося вновь собрать дружины, разрозненные распадением Арабатского отряда, или же дать им, по крайней мере, единство постоянного управления. Это было сделано с целью увеличить бое-способность дружин, чтобы они имели возможность выполнять на фронте более ответственные и крупные задачи.

Эта мысль всегда занимала руководителей дружин, и с такой же целью был сформирован и Арабатский отряд.

Однако, несмотря на приведенный выше приказ и на некоторые меры, предпринятые начальником штаба 1-й Кавк. ополчен. бригады полковником Бежанбеком для проведения в жизнь идеи соединения всех дружин под общим начальством, они, по возобновлении боевой деятельности, опять принуждены были по-прежнему разбрасываться по фронтам 4-го Кавказского армейского корпуса и Азербайджано-Ванского отряда и опять потеряли связь между собою.

Здесь нужно отметить, что перебрасыванию дружин с фронта способствовало стремление начальника Азербайджано-Ванского отряда ген.-л. Чернозубова оставить дружины у себя. Решение оставить 3-ю и 4-ю дружины в Дилмане было вызвано ходатайством

этого начальника, дорожившего боевыми заслугами армян, но это же и отделило их от других армянских частей.

По распоряжению ген. Чернозубова, из 3-й и 4-й дружин было выделено по полуроте пехоты, и 7 сентября 1915г. их отправили из Дилмана в Ван на подкрепление Ванского отряда, вскоре снова занявшего уже разоренный Ван. Передовая часть Ванского отряда под начальством командира 1-го Сунженско-Владикавказского каз. полка полковника Земцова в то время занимала высоты западнее с.Востан, являвшегося главным опорным пунктом Ванского отряда. На эти позиции, занятые русскими, и были отправлены обе полуроты. Турки в 25 верстах к западу занимали сильную позицию на так называемой “Черной горе” у сел. Варкунис, опирающуюся правым флангом в Нарекский монастырь, а левым — в берег озера против острова Ахтамар. Обе стороны стояли спокойно, не предпринимая никаких боевых выступлений. Происходили время от времени лишь незначительные перестрелки. Бездействие стало своего рода хроническим явлением, однако с середины сентября турки начали проявлять заметную активность, и 27-го числа вечером после перестрелки в сторожевом охранении полк. Земцов счел себя вынужденным оставить Востанский перевал.

Неожиданный отход полк. Земцова, безусловно не оправдываемый обстановкой, а основанный исключительно на его личном преувеличенном мнении о турецких силах, якобы угрожавших ему, сразу поставил в очень трудное положение отряд полк. Нальгиева, находившегося в 4-х верстах сзади у сел. Атаман. Полк. Земцов бросил Востанские высоты с наступлением темноты 27 сентября и спустился в сел. Востан. Турки же после него без боя лишь к полудню 28 сентября заняли брошенный им Востанский перевал, откуда своим огнем откинули Земцова из Востана к с.Атаман. 28-е и 29-е прошли без боя.

В ночь под 30 сентября турки, выслав часть своей пехоты на плотках и лодках озером в тыл Атаманской позиции, остальными своими силами обрушились на полк. Нальгиева с фронта. Нападение это, произведенное в полной темноте, когда отряд уже спал, застало врасплох сторожевое охранение, состоявшее из пограничников и частью из армян-дружинников.

Русская позиция у сел. Атаман представляла из себя неширокую полосу прибрежной низменности, упирающуюся правым флангом в озеро, а левым — в отдельную горку, примыкающую к отрогу Артоса. Под этой отдельной горкой в садах с.Атаман был расположен бивуак отряда, а остальные силы находились в Ване.

Когда сторожевое охранение в темноте отхлынуло на свой бивуак, в пехоте началась большая паника, и она отдельными группами стала быстро отходить в сторону Вана. Полк. Нальгиев, командовавший в то время 1-м Полтавским полком, лично бросился в толпу отступавших и стал останавливать пехоту, что ему отчасти удалось, и по всему фронту завязалась перестрелка. В это же время высланные им две сотни полтавцев окончательно остановили отступавших пограничников и повернули их навстречу неприятелю к передовой линии, где уже вели отчаянный бой армяне-дружинники, казаки-полтавцы и часть оправившихся пограничников.

Восстановив порядок в отряде, доблестный полк. Нальгиев лично повел его в наступление. Турки были опрокинуты и в беспорядке, с большими потерями отступили на Востанские высоты.

С рассветом Нальгиев атаковал позиции Востана и сбил турок за с.Варкунис к Сурп-Акопскому перевалу, после чего, не имея задачей дальнейшее оттеснение противника, занял первоначальное свое положение на Востанских высотах, а турки, увидев это, вернулись к Варкунису и вновь заняли Черную гору.

Таким образом, на южном берегу Ванского озера восстановилось прежнее положение, и до 16 ноября турки продолжали оставаться на укрепленной ими позиции у Варкуниса. Настало полное боевое затишье, изредка разнообразившееся частичными перестрелками казачьих разъездов и пеших охотников, пытавшихся проникнуть в глубину турецкого расположения. Как уже сказано, могучие Востанские позиции, наглухо замыкавшие Ван-Битлисскую дорогу, составляли главную опору Ванского отряда, а с юга их продолжало естественное прикрытие высоких отрогов острозубого Артоса, которое, огибаясь еще ниже, переходило в группу высот у сел. Хан, запиравших путь к Шатаху.

В Хане стоял небольшой фланговый отряд. Затем конницей наблюдалось еще большое курдское селение Хошаб, и этим занятым

в трех пунктах полукругом позиций Ван, при тогдашней малой предприимчивости турок, более или менее надежно заслонялся с запада, юго-запада и юга, имея коммуникационной линией направление на Хой, т.к. Ванский отряд в оперативном отношении тогда подчинялся начальнику Азербайджанского отряда и, кроме того, Тапаризский перевал к зиме, благодаря снегу и неразработанности дороги, делался совершенно непроходимым.

Путем Беркри-Кала-Баязет тогда почти не пользовался, т.к. все снабжение подвозилось из Персии по Сарай-Котур-Хойской дороге, с каждым днем становившейся все более удобной благодаря начатой ген. Чернузовым разработке. Так обстояло дело на южном берегу озера, когда одна за другой в Ван стали прибывать армянские дружины: 9 октября прибыла 7-я Аргутинского, 14-го – 1-я, а 12 ноября 3-я. Ввиду прибытия этих дружин полурота 4-й дружины была снята с Востанских позиций и 10 октября отправлена в Дилман на присоединение к другим ротам своей дружины, остававшейся тогда на месте.

15 ноября ген. Чернузов, находившийся тогда со штабом в Ване, предпринял усиленную рекогносцировку Варкунисских позиций турок с целью боем разведать их силы и освободить от слишком близкого их давления на Востанский боевой участок. В этом бою армяне непосредственно не участвовали, одна только 3-я дружина находилась при начальнике отряда, но ген. Чернузов, несмотря на просьбу Амазаспа, до конца боя не двинул ее в дело, как свой последний резерв, 7-я же дружина в это время сторожила Шатахское направление у Хана. Русские двинулись тремя колоннами, из которых левая полк. Нальгиева, совершив глубокий дальний обход по высоким снежным горам, только к утру 16-го смогла выйти на указанную ей высоту над Нарекским монастырем, чем поставила всю линию неприятеля под угрозу флангового огня.

Бой, в общем довольно вялый, длился два дня, и 16-го турки нашим наступлением были сбиты к Сурп-Акопскому перевалу, а Востанский отряд вернулся на свою прежнюю позицию. Таким образом, между русскими и турками освободилось расстояние в два перехода и посередине его оказалась незанятой Варкунисская гора, на которую русские поставили сильную казачью заставу. Опять наступила почти полная тишина.

Из всех трех дружин в Ване была оставлена впоследствии одна лишь 3-я, которая стояла там вплоть до начала марта 1916 года, когда она получила задачу двинуться на Хизан.

7-я дружина, на некоторое время поставленная в сел. Хан, по дороге на Шатах, для обеспечения левого фланга Востанского отряда, в конце ноября получила приказание перейти на Урмийское направление. Дружина эта, хотя и имела первую стычку с противником, в лице скопившихся к северу от Шатах курдов, однако стычка эта, незначительная сама по себе, не могла вполне выявить ее боеспособности. Славные дела этой дружины начались лишь впоследствии на Соудж-Булагском и Ревандузком направлениях.

1-я дружина Андраника, под временным начальством Смбата, 7 ноября была отправлена из Вана в Арджиш, и на ее долю выпало крупное дело занятия почти всего северного и западного побережья Ванского озера.

В виде предпосылки к дальнейшему описанию необходимо здесь упомянуть состав всего Ванского отряда, получившего 17 ноября 1915 года, после отъезда в Хой ген. Чернозубова с его штабом, своего нового начальника в лице ген.-м. Кулебякина.

А) 1-й Полтавский полк – 6 сотен, из коих три стояли в Ване, три в Арджише. Командовал полком полк. Нальгиев, а затем полк. Белый.

Б) 1-й Сунженско-Владикавказский полк – 5 сотен, все в Ване. Командир – полк. Земцов.

В) 292-я Пермская дружина – полк. Фон-Кеппинг.

Г) 294-я “ – “ – подполк. Иванов.

Д) 2-й батальон 3-го пограничного полка – полк. Остреев.

Е) 1-й Грузинский батальон-полк. Квинихидзе. (Батальон этот прибыл в Ван в январе 1916 года и затем в марте был переброшен в Ушну).

Ж) 1-я Армянская дружина – Андраник.

З) 3-я Армянская дружина – Амазасп.

И) 7-я “ – “ – кн. Аргутинский (ушел в конце ноября).

И) 4-я легкая батарея, 4 орудий.

К) 3-я горная батарея, 5 орудий.

В частности, в состав Арджинской колонны входили: 3 сотни

1-го Полтав. полка, 1-я Армянская дружина, половина 292-й Пермской дружина и полубатарея 4-й легкой батареи (2 орудия). Начальником колонны состоял полковник Александров.

Небезынтересно будет хотя бы коротко обрисовать ту картину, которую представлял из себя разоренный Ван в период зимнего затишья 1915-1916гг. Эта когда-то людная и оживленная столица древнего Вазпураканского царства обратилась вследствие июльского отступления русских войск в 1915 году в обширную груду развалин, среди которых лишь кое-где возвышались точно чудом уцелевшие дома. Старый турецкий город под Ванской скалой был разрушен несколько меньше армянской садовой части, но войска в нем не стояли вследствие страшной загрязненности и зловония от множества трупов людей и животных, а затем, постепенно разбирая дерево на топливо, и его привели в совершенно невозможное для жилья состояние. Айгестан (город садов - армянская часть) также сильно разрушенный, однако приютил под своими уцелевшими кровлями все части отряда и значительное количество местных жителей, которые, видя наступившее успокоение, постепенно со всех сторон начали сходитьсь на свои обороченные пепелища и выкапывать из засыпанных упавшими земляными крышами ям спрятанное во время бегства добро.

Порядком среди армян ведала местная добровольческая дружина, которой командовал Арменак Екарян - один из сподвижников Арама по защите Вана в апреле 1915 года.

Кроме того, русское правительство прислало в город и начальника Ванского округа, или, как его тогда называли, "губернатора" подполковника А.И.Термена, высокогуманного и всем сердцем преданного интересам несчастного населения человека. Светлая личность этого своеобразного местного деятеля относится уже к гражданской истории Армении, и поэтому в настоящем очерке мы ограничимся сказанными о нем краткими словами.

В числе тыловых учреждений, обслуживавших тогда Ван, следует отметить Красный Крест, Земский союз и Кавказский союз городов, который первоначально прибыл в город в декабре 1915 года под начальством А.Л.Атанесяна, впоследствии замененного К.И.Амбарцумяном.

Кавказский союз городов, имея общей задачей помощь войскам, ввиду сравнительной обеспеченности отряда в санитарном и продовольственном отношениях, естественно сосредоточил свою гуманную деятельность на помощи бедствующему местному населению, равно помогая наряду с армянами и айсорам и курдам, если таковые попадались, помогая одеждой, пищей, лекарствами, лечением, всем, чем мог. Много интеллигентных армян, идейно съехавшихся бескорыстно помогать обездоленному дотла ограбленному голодному народу, работали в рядах Ванского отряда Союза городов и принесли немалую пользу. Мало по малу город оживился населением, которое стало занимать и брошенные деревни в тылу отряда (в передовые линии жителей не допускали). Вся эта масса людей сильно страдала от холода, голода и неустроенности, но все-таки была довольна, что находится под охраной русских войск и чувствовала себя сравнительно спокойной, готовясь весной 1916 года приступить к посевам, долженствовавшим обеспечить народ хоть частью хлеба к будущей зиме. И действительно, весной 1916 года Тимарский округ к северу от города Вана был во многих местах вспахан и засеян.

Зима 1915-1916гг. по южному берегу озера у Вана была малоснежна, но дальше в сторону Битлиса, по дороге Анг-Шатах и Ван-Хошаб, дороги были занесены настолько, что совершенно исключали всякую возможность передвижения войск. Но особенно много снега было на северном берегу озера в районе Арджиша, где стоял отряд войск. старш. Александрова, в состав которого вошла 1-я дружина Андраника.

1-я дружина, выступившая 28 сентября из Эривани и пополнившаяся в Игдыре, прибыла в Ван, как уже сказано, 14 октября. Начальник Азербайджанско-Ванского отряда г.-л. Чернозубов, радушно приветствуя дружину, высказал убеждение, что армяне продолжают свою славную боевую деятельность с прежней энергией и доблестью. В Ване дружина осталась до 7 ноября, после чего была вместе с казаками-полтавцами отправлена в Арджиш на смену ушедших в Урмию казаков-таманцев с задачей: рассеять курдов, которые постоянно беспокоили Арджишский отряд. Новый начальник отряда войск. старш. Александров, неоднократно донося о нападениях

неприятеля, указывал, что курды, скопившиеся в Зиван-Дараси, к северу от Арджиша, стремятся постепенно охватить его также с запада и с востока.

И действительно, угроза эта проявлялась постепенно все более и более. Район Зиван-Дараси, населенный воинственным курдским племенем (Зиван), был превращен турками в лагерь, куда стекались вооруженные курды. Под руководством турецких, а также нескольких немецких офицеров, курды усиленно готовились к операциям, которые намечались турецким командованием, и первым предвестником их явился набег на Мелязгерт в середине ноября.

Угрожая Арджишскому отряду с севера, курды являлись одновременно угрозой и для отряда IV корпуса, который находился в Патносе и в состав которого была впоследствии 13 декабря включена 2-я Армянская дружина. Курды клином врезывались в пространство между Патносом и Арджишем, вследствие чего и связь, установленная было между Азербайджано-Ванским отрядом и IV Кавказским армейским корпусом через Арджиш-Патнос, постоянно прерывалась.

По прибытии в Арджиш 1-я дружина 12 ноября была выслана на разведку с целью определить силы курдов и места их расположения. Разведка выяснила очевидное наличие около Арджиша курдских отрядов, с которыми ей и пришлось ввязаться в бой. Курды, почти окруженные, вырвались и, оставив около 30-ти убитых, бежали. Район Иришад-Кумбет-Зартун, непосредственно прилегавший к Арджишу, был таким образом очищен от них. Но они все же продолжали угрожать Арджишу, расположившись в районе сел. Агбаши. Необходимо было прогнать назойливого врага дальше в глубь ущелья реки Зилан-Дараси-Су. Тогда ген. Кулебякин приказал войск.старш. Александрову снарядить экспедицию против курдов, что и было выполнено 30 ноября.

ДИСПОЗИЦИЯ ОТРЯДА К НАЧАЛУ ЭКСПЕДИЦИИ

АВАНГАРД:

5-я сотня 2-го Читин. полка.

Выступить в ночь с 30 ноября на 1 декабря (к 4 час. утра) в северном направлении и в 4 час. 40 мин. пройти через Иршад-Уля и двигаться через Акбаши, Союк в направлении на перевал Аги-Гедеш.

ГЛАВНЫЕ СИЛЫ:

1-я и 2-я роты Армянской дружины. 2 орудия и 2 пулемета.

Выступить в 4 час. 20 мин. в северном направлении, пройти в 5 час. 20 мин. через Иршад-Уля, двигаться на Союк, чтобы атаковать Асб-Синак со стороны Союка.

БОКОВОЙ ОТРЯД:

4-я сотня Нерчинского полка.

Выступить вместе с 5-й сотней до Иршад-Уля и следовать через Дагирманляр на Меджорис и атаковать от последней Асб-Синак. В Дагирманляре оставить пост в 10 чел. Через с.Бабушкин на Инджа-Су выслать разъезд.

АРЬЕРГАРД:

Взвод от конной сотни
Армянской дружины.

Держаться в версте от главных сил.

ГАРНИЗОНЫ АРДЖИША:

3-я рота Армянской дружины.

Занять окопы и гору Зиярет. Вести разведку в тылу Арджиша.

После первых же выстрелов из орудий курды, укрепившиеся в сел. Акбаши, бросили свои позиции и перебрались на горы Али-Кетел, лежащие к северо-востоку от Агбаши. Эти горы представляли из себя целый ряд последовательно расположенных друг за другом трудно доступных природных позиций. При поддержке орудийного огня 1-я и 2-я роты дружины цепями начали подниматься вверх по крутым склонам гор, под градом неприятельских пуль. Не в состоянии воспротивиться бесстрашному продвижению армянских цепей, с громкими криками "ура" рвавшихся вперед, курды, отступая все дальше и дальше, сделали попытку оказать решительное сопротивление на гребне, где сосредоточились их главные силы. Однако дружинники сломали и это сопротивление, и курды, потеряв до сотни убитых, принуждены были бежать в глубь ущелья. Около 15-ти курдских деревень в районе Акбаши были разрушены. Дружина потеряла четырех убитыми и 8 ранеными, в том числе и помощника командира конной сотни Аршака.

По окончании этой экспедиции дружина была возвращена в Арджиш. Дальнейшие операции в этом же направлении были признаны нецелесообразными, чтобы без нужды не дробить и без того малочисленный Арджишский отряд и не удлинять линию его связи с Ваном. В результате этого оттеснения курдов была установлена связь с отрядом IV корпуса в Патносе.

Курды, однако, не успокоились и вскоре опять начали тревожить отряд. Сообщение с Патносом снова стало небезопасным. Такое положение длилось до конца декабря, когда ген. Кулебякин исходатайствовал у ген. Чернушова разрешение принять новые меры против курдов, на этот раз уже более решительные. По этому поводу было испрошено специальное приказание командующего армией, который отдал распоряжение командиру IV корпуса ген.-л. де-Витту согласовать действия своего Патносского отряда с наступлением войск. старш. Александра от Арджиша. Выполнение этой задачи со стороны Патноса было поручено командиру 1-го Лабинского казачьего полка полковнику Носкову. Первая экспедиция Арджишского отряда имела место 27 декабря, а вторая 29-го. Обе экспедиции превратились в бои с курдскими вооруженными массами.

Задачей первой экспедиции было вытеснение курдов из Су-Согуна и смежных с ним селений, второй же экспедиции было задано выступить по направлению на Патнос с целью очистить этот путь от курдов и установить постоянную фактическую связь Арджиша с Патносом. Отряд выступил на рассвете 29 декабря в следующем составе: две роты и конница Армянской дружины, полторы роты 292-й Пермской дружины, две с половиной сотни 1-го Полтавского полка, 4 легких орудия и 2 пулемета.

Навстречу отряду в тот же день (29 декабря) из Патноса выступил отряд полк. Носкова в составе: 2-й Армянской дружины, одной сотни казаков, лабинцев, двух рот 6-го стрелкового полка и 2-х горных орудий.

Действия Арджишского отряда во время означенных экспедиционных боев изложены в реляциях командира 1-й Армянской дружины, посланных начальнику Ванского отряда ген. Кулебякину. Приводим с некоторыми сокращениями реляцию о бое 29 декабря

В 9 час. утра отряд выступил из Арджиша для следования через с.Акбаши к Аги-Гядуку, навстречу Патносскому отряду. Сбившись с пути, колонна уклонилась к сел. Меджорис и лишь здесь заметила свою ошибку. Тем временем авангардная сотня казаков-полтавцев была уже втянута в перестрелку с курдами на склонах Мандан-Дага. Сотне было приказано отойти, а отряд, после некоторой остановки, повернул влево, имея в виду следовать к перевалу Аги-Гядук уже через с.Аеб-Синак. Продвинувшись на 1^{1/2} версты, отряд стал в ожидании подхода отступавшей сотни авангарда и полуроты 292-й Пермской дружины. Курды в числе до 400 конных и пеших, преследуя сотню, спустились с высоты; в то же время с левой стороны дороги в направлении на Адильджеваз показалась другая их группа, силой до 200 человек. Воспользовавшись бездействием отряда, осмелевшие курды приблизились на расстояние выстрела. К 3 час. дня отряд перешел в наступление против обеих групп противника. Первой роте, коннице Армянской дружины и сотне казаков удалось при помощи орудий занять высоты Майдан-Дага; одновременно были оттеснены курды и в сторону Адильджеваза казаками при содействии орудий и пулеметов. Переночевав в деревне, что севернее Меджориса (на карте не обозначена), отряд

на другой день с утра принялся за дело вытеснения курдов из самого Зиландараси. Выполнение этого дела было поручено 3-й роте и коннице армян и сотне казаков. При содействии артиллерии спустившись в ущелье, части эти прогнали курдов, сожгли 7 деревень и согласно распоряжению войск. стар. Александрова вернулись на свою исходную линию. Этим и окончился день 30 декабря. Ночевали в Меджорисе. На следующий день (31 декабря) в 8 час. утра колонна двинулась через Асб-Сенак и Шукюфтакан навстречу Патносскому отряду. Со стороны Зилана неприятеля больше не было видно; от Адильджеваза же курды хотя и показывались на горах, однако активных действий не предпринимали.

К полудню 31 декабря состоялась встреча с передовыми частями Патносского отряда, чем и завершилась экспедиция. Отряд вернулся в Арджиш. Потери дружины: ранены 3 добровольца, из которых один по доставлении его в Ван скончался, убиты 4 лошади и ранены 6. (В бою 27 декабря были ранены командир 2-й роты дружины и один доброволец).

После боев 27-31 декабря Арджишскому отряду все-таки приходилось быть очень бдительным и готовым ко всяким случайностям. Курды, вытесненные из Су-Согуна и окрестностей, вскоре начали возвращаться на свои места. Так, разведкой от 15 января, лично руководимой командиром 1-й Армянской дружины Андраником, который прибыл в Арджиш 10 января, было выяснено, что "Су-Согун и ближние к нему три селения заняты жителями. При нашем приближении часть курдов угнала скот в горы, а остальные заняли позиции выше своих селений" (донесение Андраника от 15 января за No.376). Также все деревни в направлении на Зиландареси и с.Бабушкин оказались полны курдов. Разъезд, отправившийся туда 16 января, был обстрелян ими.

В результате этих двухдневных разведок выяснилось следующее: "Курды охватывают Арджиш дугой, начиная с сел. Су-Согун, Хаджи-Али, Хаджи-Аш, Бабушкин, Аеб-Сонак, Шеник-Ова и Джанчикур" (донесение Андраника начальнику Ванского отряда за No.378).

Так обстояло дело у Арджиша накануне выступления отряда в поход в направлении на Адильджеваз, Ахлат и т.д. к Битлису.

Части IV Кавказского корпуса тем временем развertyвали свои боевые успехи в Хныс-Мушском и Коп-Нимрудском направлениях. Отряд выступил 20 января.

За время своего двухмесячного слишком пребывания в Арджише дружина потеряла 5 убитыми и 17 ранеными. Ко дню выступления в поход в дружине было налицо 800 чел. (из коих 110 конных) и 196 лошадей (из них 86 обозных).

Здесь важно будет несколько осветить вопрос о тыловых курдах, которые, будучи включены в расположение наших войск, причиняли нам столько беспокойства. По этому поводу Андраник послал начальнику Ванского отряда ген. Кулебякину подробное письмо в том смысле, что если русское командование по-прежнему будет оставлять в линии и в тылу своего расположения враждебных курдов, то наше продвижение вперед всегда будет связано с заботой о необеспеченном тыле и никогда не может развить полного успеха. Ген. Кулебякин неоднократно и раньше сносился с ген. Чернозубовым по этому же вопросу, но решение его зависело от более высших инстанций командования, откуда шли совсем иные директивы, покоившиеся на надежде привлечь курдов на нашу сторону для борьбы с турками. Планы эти, давно уже разбитые печальной действительностью на местах, продолжали все-таки занимать отдаленный Тифлис, где за курдов хлопотали некоторые влиятельные лица, из которых иные были даже искренно проникнуты высокими принципами общечеловеческой гуманности, забывая в то же время истинную суть фактического положения вещей, которое эти гуманные принципы обращало во вред другим интересам, более близким и существенным. Исходя из этого направления мыслей, еще в ноябре 1915 года штабом Главнокомандующего Кавказской армией было предписано всем крупным боевым начальникам держаться в отношении курдов завоеванных областей мирной и благожелательной политики. Этим самым всем начальникам фактически воспрещалось выселять из районов своих отрядов так называемых "мирных курдов", вынужденная покорность которых, очевидно, никогда не могла быть искренней, т.к. их же отцы и братья в организованных курдских алаях в то же время воевали с русскими

на турецкой стороне. Кроме этого, войска, проходя через курдские районы, неизбежно реквизировали для своего питания курдский скот и необходимые продукты и фрукты, доставка которых интендантством не всегда своевременно могла поспеть за отрядами. Естественно и курды в районах, оставленных русскими войсками, старались возмещать эти потери на соседях-армянах, систематическим ограблением которых они и раньше искони веков привыкли заниматься. Курды эти никогда не переставали считать армян и русских своими врагами и при всяком удобном случае старались им вредить, до поры до времени притворяясь лояльными. Помимо мелких разбоев курды были чрезвычайно вредны для русской армии той постоянной связью, которую они через отдельных людей поддерживали с турками, своевременно и точно ставя их в известность о расположении и движениях русских войск, не говоря уже о более тонком шпионстве, которое они вели через русскоподданных курдов и господ, подобных Абдур-Ризаку, Симко и др.

Ясно, что тыловые курды при каждом отходе русских войск являлись как бы передовыми отрядами неприятеля, прерывая наши сообщения и нанося много вреда и беспокойства, которых не было бы, если бы русские войска, при первоначальном своем продвижении в глубь страны, сразу и бесповоротно удаляли всех курдов из районов боевых действий.

Более подробно об этом будет сказано в особой главе о курдах, а теперь перейдем к описанию дальнейших действий Арджишского отряда.

Занятие Кепри-Кея и Хныс-Калы окончательно определило решительное действие русских войск для овладения Эрзерумом, Мушем и Битлисом. В этих целях командиром IV корпуса была направлена сильная колонна ген. Абациева для овладения Битлисом.

Ко второй половине января 1916 года отряд ген. Абациева занял район горы Нимруд и повел окончательное наступление на Битлис.

Для помощи ему с левого фланга начальнику Ванского отряда ген. Кулебякину было приказано двинуть две колонны: одну по северному берегу озера для очищения от враждебных курдов тыла ген. Абациева и для дальнейшего движения на присоединение к

нему через Ахлат и Кармундж и другую — вдоль южного берега озера для левофлангового удара на битлисских турок.

19 января войск. старш. Александровым было получено приказание от начальника Ванского отряда о выступлении и занятии с. Норшен, лежащего к западу от Арджиша на восточных склонах горы Сипан на пути к Ахлату. Между прочим в Хныс-Калу 13 января вступил отряд полк. Носкова, в который входила 2-я Армянская дружина.

20 января Арджишский отряд (в составе 1-й Армянской дружины, 3-х сотен полтавцев и 2-х полевых орудий) выступил в сторону сел. Норшен. Приблизительно в 10-ти верстах к западу от Арджиша отряд наткнулся на курдов, занявших высоты по обе стороны дороги на сел. Норшен. Курды первые открыли огонь. Две полуроты армян цепью двинулись к центру расположения противника, между тем как часть полтавцев предприняла обход курдских позиций слева и справа. Курды, не устояв после двухчасового боя, отступили к перевалу Зераклю, преследуемые одной ротой дружинников и одной сотней полтавцев под непосредственным руководством Андраника. Линия преследования растянулась вплоть до Зераклинского перевала и параллельно. Главные силы Арджишского отряда беспрепятственно продолжали путь и вдоль озера подошли к селению Норшен. Уже вечером, когда вернулись преследовавшие курдов дружинники и казаки, весь отряд вступил в селение. Дружина не имела потерь. Убит был лишь один казак. А потери противника исчислялись десятками. Курды оставили в наших руках значительное количество добычи: скота, муки и прочего продовольствия.

В сел. Норшен отряд остался восемь дней и лишь 29 января, согласно приказанию, вступил в направлении на Адельдживаз. Как во время наступления на сел. Норшен, так и теперь дружина шла в авангарде. И вообще, в течение всех дальнейших операций по северному и западному побережью озера, вплоть до соединения отряда у Тадвана с колонной полк. Земцова, посланной из Востана 7 февраля по южному берегу, дружина, всегда впереди, выносила все тяжести похода.

Итак, Арджишский отряд получил задачу занять Адельдживаз. Курды, по ходу событий подготовленные к встрече отряда, заранее

заняли пространство между южными склонами Сипана и берегом озера, где должен был пройти отряд. Бой начался в 10 часов утра 29 января.

Во главе своей конницы и одной сотни казаков Андраник повел стремительную атаку на левый фланг противника, опиравшийся на подножья Сипана. Курды дрогнули и, не в силах противодействовать занесенному над ними решительному удару, бросились бежать в сторону Адельдживаза. Линия курдских позиций между Сипаном и озером была прорвана.

Правый фланг противника, опиравшийся на сел. Кочерор на самом берегу, включая главные их силы, был разобщен с левым флангом и вскоре совершенно отрезан также от своего тыла Адельдживаза и прижат к озеру. Пехота дружины окружила тесным полукругом сел. Кочерор, а конница Смбата преследовала убегающих курдов. Запертые со всех сторон и не желая добровольно сдаться, курды оказали из сел. Кочерор упорное и действительно героическое сопротивление. Под сильным перекрестным огнем нашей пехоты и двух орудий курды защищались до последней капли крови: все их бойцы были перебиты. Селение было занято. Среди курдских женщин оказалось около 32 пленных армянок с детьми.

Поражением противника у сел. Кочерор решилась судьба Адельдживаза, который и был занят на следующий день 30 января без боя: курды очистили это местечко, еще накануне отойдя к Ахлату.

Вследствие плохого состояния дороги полевая артиллерия не могла двинуться дальше Адельдживаза, поэтому оба орудия капитана Громова были возвращены в Арджиш.

Однако и в Ахлате курды вместе с турецкими жандармами не сумели удержаться и после короткого боя оставили его и под давлением дружины отошли к Тадвану. Путь отступления на запад в направлении Мушской равнины им не улыбался ввиду подхода передовых частей IV Кавк. корпуса к линии Назык-гел-Битлис.

В Ахлате наш отряд остановился. Результаты боев, развернувшихся у Муша, сказались быстро: 2-го же февраля отрядом ген. Назарбекова был взят Муш, после чего отряду ген. Абациева было приказано предпринять наступление на Битлис. 6 февраля Арджишский отряд, включенный уже в Битлисскую группу, вместе

с прибывшим в тот же день в Ахлат с озера Назык-гея отрядом командира 1-го Черноморского полка полк. Филиппова выступил в направлении на Тадван, который без боя был занят на следующий день, 7-го. Туда же прибыл ген. Абациев.

По приказанию ген. Абациева, 1-я Армянская дружина вместе с 292-й Пермской дружиной (половинного состава), при двух орудиях и четырех пулеметах, 8 февраля утром выступила из Тадвана в долину Рахви-ова с задачей: занять вход в Битлисское ущелье. (Полтавцы остались в Тадване ввиду глубокого, местами доходившего до 1-1^{1/2} сажень высоты снега, в котором кони буквально пропадали).

Для выполнения этой задачи нужно было отрезать дорогу из Муша в Битлис, проходящую через равнину Рахви-ова. Однако противник, располагая превосходными силами (по агентурным сведениям – 8 батал. аскеров с артиллерией и значительным количеством курдов), крепко удерживал эту дорогу, по которой тянулись в Битлис массы мусульманского населения, бежавшего из Мушского района. Турки занимали пространство долины между горой Кюркюр и входом в Битлисское ущелье.

Невзирая на превосходство сил противника, Андраник повел наступление на правом фланге с целью прорваться на Муш-Битлискую дорогу.

Были выставлены вперед 1-я и 2-я роты дружины без артиллерии и пулеметов. Завязался бой, длившийся неослабно до наступления сумерок. Армяне потеряли 4-х убитыми и 9 ранеными. (Потери имела также и Пермская дружина: один убитый и 14 раненых).

В результате боя в наших руках остались лишь позиции с юга и юго-запада, прилегающие к Тадвану. Выяснилось, что при значительном численном перевесе противника пока нельзя было рассчитывать на такую крупную победу, как занятие входа в Битлисское ущелье, что должно было решить судьбу самого Битлиса. Необходимо было выждать подхода подкреплений. Из Вана уже была послана колонна полк. Земцова в составе 294-й Пермской ополченской дружины, 4-х сотен 1-го Сунженского Владикавказского полка при 4-х орудиях 3-й горной батарее. Колонна эта, выступившая 7 февраля, прошла без боя по южному берегу озера, и 13 февраля ее

передовые части уже занимали селения Тоб, Саак и Тух. Турки оставили Сурп-Акопский перевал тотчас же после появления русских отрядов в районе Кармунджа.

Шла также колонна полк. Носкова, выделенная из отряда ген. Назарбекова, со стороны Муша. В этой колонне находились 8-й стрелковый полк Лабинский казачий полк и 2-я Армянская дружина. 14 февраля к полудню авангард ее прошел к сел. Чухур-Норшен, а главные силы остановились в сел. Мушегашен.

Лишь к 14 февраля отряд ген. Абациева, подкрепленный с обоих флангов, оказался в состоянии предпринять решительную атаку против Битлиса. В этот же день он получил следующую диспозицию:

1) ПРАВАЯ КОЛОННА

Полк. Носкова:

3 батальона 8-го стр. полка
2-я Армянская дружина, 2
сотни 1-го Лабин. полка, 4
горных орудия.

Сосредоточиться 15 февраля в районе Морх-Кесрани и произведя разведку противника, находящегося перед правой колонной, к рассвету (5 час. утра) 16-го занять исходные положения.

Задача колонны: в 5 час. утра энергично атаковать противника в обхват лев. фланга его на высотах южнее с. Тахтал. Левым флангом колонны наступать по главной дороге Муш-Битлис.

2) СРЕДНЯЯ КОЛОННА

Полк. Филиппова:

6-го стрелк. полка одна рота
и одна команда разведчиков.
1-я Армянская дружина, 4 пу-
лемета ополчен. друж. 2 гор-
ных орудия 4-й бат. 66-й ар-

К рассвету (в 5 час. утра) 16 февраля занять исходные положения:

а) правым флангом южные отроги горы Кюркюр, которые были заняты Арджишским отрядом 8 февраля, и холмики между ними и развалинами Хана;

тил. бригады. 2 горных орудия 3-й бат. 4-й Кавк. артил. бригады, 1 сотня Черном. полка.

б) средним участком-окопы, которые были достигнуты нашими цепями перед развалинами Хана;

в) левым флангом, пройдя от Уртаба, достичь гребня высоты, что между Аламеком и Хохревом. Путь на эту высоту укажет команда разведчиков. Задача колонны: в 5 час. утра энергично атаковать противника на фронте: выступающий угол горы (что между Тахталом и мельницей), где большая дорога делает изгиб, высоты северо-восточнее Хохрева, стремясь охватить левый фланг турок.

3) ЛЕВАЯ КОЛОННА

Полк. Земцова:

534-я ополч. дружина
292-я " - " (2 роты), 2 сотни
1-го Сунж.-Владик. 2 горных
орудия 3-й бат. 4-й Кавк.
артил. бригады, 4 пулемета
ополчен. друж.

Занять к 5 час. утра 16 февраля исходные положения в районе селений Онак и Тоба.

Задача: в 5ч. утра энергично атаковать противника в направлении монастыря Нарека-Ванк и Бора в обход правого фланга и тыла турок. Полк. Земцову при атаке обеспечить себя с юга (со стороны Гюзель-дараси). Иметь в виду, что от энергичной работы колонны зависит успех нашей операции.

4) ОБЩИЙ РЕЗЕРВ

Кап. Богословский:

6-го стрелк. полка-2 роты,
1-го Сунжен.-Владик.полка
1 сотня, 3-го Вол. полка 1/2
сотни 590-й ополчен, друж.
1 рота, 6-го стрелк. полк. 2
пулем.

Оставаясь в распоряжении начальника отряда, быть готовыми к выступлению из Тадвана с рассветом.

Такова была диспозиция, выработанная 14 февраля. Наступление должно было начаться к рассвету 16-го. Но ввиду полученных накануне сведений, что турками уже оставлены передовые линии, приказано было начать наступление 15 февраля. Действительно, у самого входа в Битлисское ущелье противника не оказалось, и колонне полк. Филиппова удалось без боя занять сел. Аламис-Хан и Баш-Хан, в которых турками были брошены большие запасы патронов.

В этот же день к 5-ти часам вечера колонна двинулась от Баш-Хана в самое ущелье и здесь только встретила противника, занимавшего высоты по обе стороны теснины. Однако бой вскоре прекратился вследствие наступления темноты. Колонна остановилась.

Ночью было получено приказание начальника отряда: штыковым ударом выбить противника из его позиций. Выполнение этой задачи было возложено на две роты дружины Андраника, которые выступили под начальством своего командира. Однако и эти позиции были уже оставлены, и дружинники заняли их без боя. Турки отступили к самому городу.

Ряд высот вдоль берега Битлис-Су преграждал доступ к городу. На этих высотах и укрепились турки. У подножья высот ущелье превращалось в узкую теснину, и дорога была подвержена близкому обстрелу. Оставалось – штурмовать самые высоты и через них проникнуть в город. И без того трудно доступные хребты были покрыты массами снега.

К утру 15 февраля начался бой за обладание высот. 1-я и 2-я роты дружины под начальством Андраника шли впереди без пулеметов и артиллерии, которые, вместе со стрелками, подошли лишь спустя два часа после начала боя. Турки, укрепившись на вершинах, встретили дружинников сильным артиллерийским и ружейным огнем. Армянам приходилось идти по глубокому, снегу и в нем же под огнем окапываться. Эти же трудности выпали и на долю стрелков и спешенных казаков 2-й Кавказск. каз. дивизии. На правом фланге карабкались армяне, а на левом русские. Но все усилия были тщетны: турки упорно оборонялись, и с наступлением темноты бой был прекращен. Дружина потеряла 15 убитыми и 55 ранеными.

Ввиду большого утомления 36-часовым пребыванием в снегу, дружина получила приказание отойти на отдых в сел. Свар. Ее сменил батальон 8-го стрелкового полка из колонны полк. Филиппова.

Батальон 8-го стрелкового полка, сменивший дружину, 17 и 18 февраля возобновил попытки к овладению Битлисскими высотами. Однако турки продолжали успешно обороняться, отражая все атаки.

Было решено, наконец, предпринять в ночь с 18 на 19 февраля решительный штурм города всеми силами. Частям отряда были даны соответствующие инструкции. В 12 час. ночи дружина выступила на крайний правый фланг колонны полк. Филиппова, имея задачей обойти турок с запада.

ПРАВAYA КОЛОННА: 3 роты 1-й Армянской дружины, 3 роты 6-го стрелкового полка и 2 пулемета.

ИСХОДНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ: с наступлением темноты смените боевое охранение стрелков 8-го полка. На горном участке вправо от Хана (Башхана) исключительно, начать смену в 8 час. вечера. Свой правый фланг протянуть и обязательно заблаговременно занять ту высоту, которую занимали 16 февраля лабинцы.

АТАКА: атаку начать в 3 час. ночи. Направление главного удара: своим правым флангом на командующие высоты, находящиеся против бывшей позиции лабинцев, и далее в обход Битлиса с запада.

По условленному сигналу ("ура" средней колонны) началось общее наступление. Двинулись 1-я и 2-я роты и спешившиеся всадники дружины под командой Смбата. Место их заняла 3-я рота, оставленная в резерве. Спустившись в ущелья, роты поднялись к турецким окопам, подошли вплотную, перестреляли и перекололи часовых. Было взято 2 горных орудия и 40 винтовок. Пройдя турецкие окопы, 2-я рота спустилась в город, а 1-я рота и спешенные всадники, преследуя бегущего противника, обогнули Битлис справа, по горным склонам и вышли на южную окраину. Перейдя через квартал Авер-Майдан, захватили турецкий лазарет, помещавшийся в здании приюта Американской миссии.

ЦГИА РА, ф.121, оп.2, д.8, лл.5-44.

Хизанская экспедиция 3-й Армянской добровольческой дружины

Февраль-март 1916г.

26/11 1916г. 3-я Армянская дружина, с позиций у Востана бывшая в г.Ван на отдых, была включена распоряжением начальника Ванского отряда за №.811 в состав особого разведочного отряда под общим начальством командующего дивизионом 1-го Сунж.-Владик. полка есаула Федюшкина. В состав отряда кроме отряда и дружины входили: одна сотня сунженцев, 2 пулемета и 7-я выучная искровая станция. Сунженцы для прикрытия службы станции связи, 3-я Арм. друж. — для специальной разведочной задачи, а в случае необходимости и для боевых действий. Пулеметы — для помощи в случае необходимости и совместных действий с дружиной.

На этот маленький отряд, однако, была возложена ответственная задача: идти на Хизан.

(Телеграмма ген. Юденича: "Немедленно сформируйте третью дружину для занятия Хизана и производства разведки в сторону Сгорта").

Задача эта обуславливалась необходимостью установления связи с Битлисским отрядом (г.Битлис был занят в ночь 18/19 февраля), равно как и обеспечения левого фланга этого же отряда от нападений курдов, скопившихся в районе к югу от г.Вгравана, и выполнение этой важной задачи выпало главным образом на долю 3-й Армянской дружины.

Отряд выступил из Вана в Востан 27 февраля, а затем, проведя ночь с 28 по 29 февраля в Норкове, где был этап, направился через сс. Мочур и Пелу к Хизанскому ущелью. Около сел. Пелу 1 марта произошло первое мелкое столкновение с курдами, а на следующий день (21/III) второе, уже около сел. Гяворк (у входа в Хизанское ущелье), развернувшееся в бой, который длился до вечера и в котором ранено было 11 дружинников. Курды отступили за сел. Соленц, где и после боя дружина устроила ночлег. Этот бой был началом операций против Хизана. Дорога к последнему, проходившая через мало-

доступное ущелье и заваленное глубоким снегом, представляла трудности, которые приходилось дружине преодолевать на каждом шагу. Плохие топографические условия местности и дурная погода влияли особенно сильно на передвижение разведывательных групп дружины, которым приходилось буквально карабкаться по скалам и снежным заносам.

К рассвету 3/III курды повели наступление на Соленц. Очевидно было, что они, получив подкрепления, решили отстоять ущелье и не дать нашим пройти к Хизану. Но, несмотря на силу, с которой курды наступали, они после десятичасового боя принуждены были не только отступить на свои исходные позиции, но и очистить с.В.-Текке и ряд прилегающих к нему деревень (в районе Каркара).

По признанию есаула Федюшкина за №.48 (3/III), дружина остановилась в с.В.-Текке с целью произвести глубокую разведку влево и вправо от Текке, т.е. на Хизан и с.Пертан. У последнего наши разведчики были встречены огнем курдов, которые, однако, быстро отступили, оставив порядочное количество вооружения и скота.

Разведка в сторону Хизана производилась в течение 4-6/III, а 8/III дружина, возобновив поход, с боем, длившимся 4 часа, заняла сел. Хорос (к западу от Текке). Курдские деревни, с запада прилегающие к Хоросу, а именно: Гульник, Крибо и проч. были очищены противником, что и дало возможность установления связи с полковником Долговым, который стоял в Вгрване; застава из его отряда занимала с.Кятеник. По дороге на Хизан было выставлено сторожевое охранение.

10/III утром дружина с боем заняла м.Карасу, с севера повиснув таким образом под самим Хизаном, лежащим в 10в. к югу от Карасу. По дороге на Хизан было выставлено сторожевое охранение.

В этом бою противник оказывал упорное сопротивление наступающей дружине. и исходом боя была решена судьба Хизана.

В Карасу дружина остановилась, вопреки готовности всех дружинников в тот же день к вечеру атаковать Хизан. Остановка обуславливалась выжиданием развития действий Вгрванского отряда, на который возлагалась задача перехода в наступление в сторону Сгерта через Шейхджума, Дизан и Кюфра. Дружине было лишь приказано: "В с.Крибо поставить пост для связи с отрядом полк. Долгова". В сс. Тах и Гульник оставались посты дружины.

10/III командиру дружины было предписано: "11 марта в 8 или 9 часов утра послать конный разъезд, поддержанный пехотой, на с.Хизан. Лучше было бы послать конных 30 человек, а пехоты полуроту. Разъезду вменить в обязанность, чтобы всячески постарался проникнуть в Хизан и узнать силы курдов и турок, какова дорога на Хизан, может ли пройти артиллерия, пулеметы, обозы и вьючные животные. Есть ли на пути хорошая позиция, а также на флангах есть ли, помимо одной дороги на Хизан, и другие обходные дороги. Словом, надо собрать больше сведений, необходимых для отряда. Есаул Федюшкин".

Дружинники опередили события. 10 марта по собственной инициативе в тот же вечер предприняли атаку на Хизан. Атака, произведенная 1-й ротой дружины под командованием Абро, была настолько стремительной и неожиданной, что противник, стягивавший было свежие силы для обороны Хизана, бежал, бросив много ружей, патронов, снаряжения, а также мелкого и крупного рогатого скота и вьючных животных. По донесению командира упомянутой роты бой начался в 2ч. дня. Не имея возможности без помощи конницы сделать обходное движение, я был вынужден занять оборонительное положение в ожидании наступления темноты. С наступлением темноты, часов в 6-6^{1/2} вечера, повел роту в атаку и занял с бою Текке Нижнее. Курды оставили свои позиции на горах и бежали. Хизан занят.

Занятием Хизана завершилась Хизанская операция, вся тяжесть которой всецело ложилась на Армянскую дружину. Дружина в течение 11 — дневного похода дала лишь 6 убитых и 21 раненого. Между тем как противник, насчитавший, по достоверным сведениям, около 2000 вооруженных курдов и 1000 турецких жандармов, понес чувствительные потери. Дружине удалось освободить свыше 500 армян, жителей Кяркяр-хизанского района, томившихся в плену у курдов.

11/III есаул Федюшкин, оставшийся с 3-й ротой дружины и остальными частями отряда в Хоросе, донес генералу Кулебякину, что необходимо "перейти всему отряду в Хизан и вести разведку на Сгерт, что особенно облегчит положение Вгрванского отряда, который может пройти дальше по р.Гюзальдере-су" (№33).

“Сегодня (12/III) отряд полковника Долгова переходит в Шейхджума, а 13/III дальше на Дизан-Кюфра. Из Битлиса 13/III тоже выступают наши паши на Хан. Задача – взять Сгерт. Я ожидаю срочную телеграмму генерала Кулебякина и завтра буду в Хизане – наверное, прикажут идти на Хизан. Вот и начинается наше дело.

Но выяснилось в течение того же дня, что отряд полковника Долгова не выступил ни в указанный день (12/III), ни в последующие дни. Не было выступления и наших из Битлиса на Хан. План наступления на Сгерт расстроили турки, которые сами повели значительными силами наступление со стороны Сгерта в сторону Вгравана в обход Битлисского отряда.

В ожидании развития хода событий дружина получила приказание пока что удержаться в Хизане, имея задачей: вести разведку как в сторону Сгерта, так и к востоку от Хизана в направлении на Спаркерт, где вновь собирались курды.

“Разведка была отправлена в направлении на Сгерт в тот же день. Результаты разведки (донесение командира дружины Амазаспа от 12/III (за No.87).” В 2в. от Хизана по дороге на Сгерт разъезд был встречен сильным ружейным огнем, в то же время началась сильная перестрелка к юго-востоку от Хизана в горах, где стояла наша сторожевая охрана. Я был вынужден отправить все наличные силы в бой. Сражение кончилось в 6^{1/2} вечера, и мы очистили весь Хизанский район, отбросив неприятеля, мы прижали его к ущелью, которым начинается дорога на Сгерт. Оставили там целую роту для сторожевой охраны”.

(По дополнительным сведениям /No.88.13/III/) в этом бою, кончившемся в 9ч. в., был убит 1 дружинник, ранен 1. Освобождено 40 пленных армян).

На следующий день (13/III) вновь был отправлен в сторону Сгертского ущелья разъезд, которому пришлось вновь ввязаться в бой с противником.

“Сегодня 13/III был послан разъезд – два взвода конницы под командой офицера Агабека Мелкумянца, в направлении ущелья, ведущего на Сгерт, а оттуда наш правый фланг, с.Дарик, где, как нам передали пленные, укрепились курды. Около сел. Бержум разъезд начал перестрелку с курдами и, отбросив их, направился на с.Дарик,

где, укрепились курды. Бой принял крупный размер, на помощь послали одну роту пехоты; однако конница, еще до подхода подкрепления, успела отбросить противника, и пехоте лишь пришлось преследовать убегающих курдов. Конница дошла до с.Сеарас. Отовсюду мирные жители (курды) успели уйти, а вооруженные курды, заняв горные проходы, упорно защищают их. Разведка к ущелью, ведущему на Сгерт, установила, что по ущелью проходят более 10 000 курдов-беженцев из Хизанского района. Вооруженная часть курдов, прочно заняв вход в ущелье, как видно, решила на отчаянную защиту. Природные условия ущелья таковы, что оно является почти неприступным" (донесение командира дружины от 17/III за No.88).

Результатами двухдневной разведки выяснилось в общем, что в целях содействия наступающему на Вгрван отряду турки выставили сильный курдский заслон к Хизану и намеревались, с продвижением к Вгрвану, перейти к активным действиям также против нашего отряда в Хизане.

Положение дружины становилось небезопасным ввиду ослабленности в ее составе: в Хизане по распоряжению есаула Федюшкина были оставлены лишь: одна рота пехоты и 2 взвода конницы.

(Другая рота дружины охраняла господствующие под Карасу высоты в сторону Битлиса; третья рота была в распоряжении есаула Федюшкина, также и два основных взвода конницы для охранения направления Текке-Хорос-Крибо). Этими ничтожными силами командир дружины должен был вести одновременно и разведки, и бои. Ввиду создавшегося положения Амазасп еще 12/III донес начальнику отряда: "С такими разбросанными силами, конечно, мы не можем продолжать движение" (No.85).

Того же дня вечером Амазасп, предвидя надвигающуюся на Хизан опасность, просил начальника отряда: "Или отправить в Хизан пулеметы и третью роту, или же, если нет возможности оставить в наших руках Хизан, прикажите мне с дружиной вернуться" (No.87).

Ввиду изменившихся обстоятельств 14 марта турки по трем направлениям начали наступление на Битлисский отряд, и отряд полк. Долгова принужден был отступить. Начальник отряда генерал Де Витт получил распоряжение отступить на Карасу и поддержать фланг отряда полк. Долгова.

Неопределенное положение длилось в течение последующих 2 дней (13-14/III), и лишь 15/III дружине было приказано "перейти в с.Карасу, откуда лучше держать связь с Вгрванским отрядом и охранять его левый фланг. Сторожевое охранение должно отойти сегодня ночью на Карасу. Пошлите сильный разъезд в Вгрван" (приказание есаула Федюшкина от 15/III, No.44).

Оказалось, что под напором наступающей турецкой колонны отряд полковника Долгова 15/III начал отходить на Битлис (тыловые учреждения направились по дороге Хази-Саан к Датвану).

Положение, по словам есаула Федюшкина, стало очень серьезным и Амазаспу было дополнительно предписано: "С темнотою отойти на Карасу и дальше на узел дороги Хорос-Вгрван-Карасу. Сам есаул Федюшкин, перешедший в Хорос, срочно телеграфировал ген. Кулебякину, что он продолжит отход дальше — на Текке.

Связь с полковником Долговым была прервана 15/III утром, с отходом Вгрванского отряда на Битлис.

Разъезд, посланный Амазаспом на Вгрван, с донесением есаула Федюшкина, и прибывший к месту назначения в 4^{1/2} ч. пополудни, уже не нашел никого (донесение Амазаспа от 16/III, No.90).

16/III дружина, согласно данному предписанию, заняла узел дорог Хизан-Текке-Вгрван, имея задачей: "Вести разведку по направлениям Вгрван-Карасу и по дороге на Хизан вдоль реки Хизансу" (No.48, предп. есаула Федюшкина).

Противник, стремившийся прорваться между Вгрваном и Текке, показался у с.Крибо, и одновременно курды, войдя в оставленный дружиной Хизан, продолжали двигаться на север за дружиной. Разъезд дружины, посланный в направлении на Карасу, наткнулся на курдов, обстрелявших разъезд с высот, с севера окружающих Карасу.

В течение всего 16/III части дружины оберегали узел дорог (Вгрван-Карасу-Текке), имея предписание отойти лишь в случае угрозы обхода или захвата, а также в случае получения приказа об отходе (см. предписание есаула Федюшкина No.52 и 54).

17/III есаул Федюшкин предписывает дружине "во что бы то ни стало удерживать (No.55) узел дорог. Разведку вести все время".

В тот же день и от ген. Кулебякина было получено приказание №1156: "Остаться на узле дорог и не допускать противника".

К тому времени положение на Битлисском фронте не выяснилось окончательно. Колонна турок, левым флангом подошедшая было к Вгрвану и Крибо, остановилась, а затем уже немного отодвинулась на юг от Вгрвана. Оказалось, что ввиду изменившейся обстановки к Битлисскому отряду подошли подкрепления (между прочим и 1-я Армянская дружина), и отряд после этого оттеснил наступающего противника через Вгрван-Гюзелдере-Кульник в тыл противнику. 17 же марта в Вгрване появились сунженцы (2 сотни) и стрелки 8-го полка. Прерванная с уходом полковника Долгова связь была восстановлена (через Кятеник Крибо).

Дружина все-таки оставалась на прежнем месте (узел дорог), выполняя прежние задачи: "Высылать разъезды на Карасу и дальше на Хизан" (No.62).

Разведка в сторону Хизана в течение 18, 19 и 20/III выяснила, что в Хизане постепенно собирались силы противника, в большинстве, по-видимому, турецкие аскеры и жандармы.

19/III командир дружины просил начальника Ванского отряда разрешить ему вновь атаковать Хизан с целью разбить укреплявшегося противника (No.96). Но генерал Кулебякин приказал (23/III) в силу полученной от начальника Ванского отряда из Урмии телеграммы "производить только разведки, а активных действий не предпринимать. Иметь связь с Вгрваном, посылать каждый день из Крибо разъезды для связи до Кятеника".

Положение на Битлисском фронте вновь принимало неустойчивый и неопределенный характер, потому что турки, подкрепленные свежими силами из Сгерта, вновь начали нажимать с юга.

По приказанию генерала Кулебякина, дружина 25 марта должна была перейти в с.Текке, а на следующий день – в Хекецир, выбранный местом стоянки для всего Хизанского отряда, ввиду того, что оттуда удобнее было установить связь с Зеванской бухтой, где был этап и подвозимое озером продовольствие. 26/III дружина, перейдя в Хекецир, выставила сторожевое охранение на дорогу в Текке, также пост в ущелье Пелу и дорогу в Зеван. Одновременно предписывалось дружине продолжать разведывание направления Карасу-Хизан.

Дружина в Хекецире приняла выжидательное положение,

готовая встретить противника. Были предварительно выбраны позиции на случай боя.

Турки, наступающие большими силами, охватывали Битлис с запада по линии Карп-Ормос и с юга по линии Ормос-Сурем-Баде. Через Баде они стремились выйти в район сел. Сумак, Хази и затем двинуться вверх по долине реки Гюзелдере-су к Датвану. На Вгрванский отряд, командуемый полковником Образцовым, выпала трудная задача остановить продвижение турецкого правого фланга. В целях содействия полковнику Образцову генерал Кулебякин приказал (№.1286, 26/III) дружине: "Поддерживать связь с Вгрванским отрядом, не допускать турок прорваться на дорогу Ван-Битлис".

(Сообщение полковника Образцова командиру дружины от 25/III №.425: "Сегодня с утра турки перешли в наступление 1) на гюзельдорейском направлении против подполковника Егунова; 2) на главном направлении от Хана на шоссе; 3) в обход правого фланга авангарда в общем направлении на Карп. Буду задерживать противника на авангардных позициях. Сообщаю для согласования ваших действий с Егуновым, с которым непременно поддерживайте связь").

Положение полковника Образцова становилось серьезным и 27/III 3-й дружине было приказано быть готовой "к выступлению в отряде полковника Образцова для обеспечения левого фланга Битлисского отряда". Телеграмма генерала Кулебякина №.4.

В тот же день было получено начальником Хизанского отряда есаул. Федюшкиным дополнительное приказание: "Немедленно направьте 3-ю Армянскую дружину в Вгрван через селение, ближе к Текке, кратчайшим путем".

27/III: "Ввиду того, что сегодня мною послана телеграмма на имя ген.Кулебякина, не могу выступить до получения ответа". Амазасп.

28/III №.12: "Левый фланг Битлисского отряда охватывается противником. Ускорьте движение Арм. дружины и прикажите ей активное действие". Ген. Воронов: "Предлагаю Вам дружиной немедленно выступить и двигаться форсированным маршем, ибо обстановка этого требует и всяческое замедление вашего движения может пагубно отразиться на Битлисском отряде и вообще на по-

ложении всего тыла. О часе выступления донести мне для донесения ген. Воронцову. Федюшкин.”

28/III, No.99: “Доношу, что дружина выступила в 7ч. утра и следует через Шеришанц по кратчайшему пути. Амазасп”.

28/III, No. 105: “Вашей дружине приказано двигаться через с.Текке, а вы идете на Зеван, прошу строго выполнять распоряжения высшего начальства. Федюшкин”.

С выступлением на Вгрван дружина вышла из состава Хизанского отряда и перешла в распоряжение полковника Образцова. Этим и окончился круг ее действий за все время Хизанской операции, распавшейся на два периода: периода наступления и занятия Хизана с 1-15 марта и периода оборонительных боев 16-28 марта.

С переходом в отряд полковника Образцова для дружины начался новый период действий, длившийся по день ухода дружины в тыл.

Ко времени перехода 3-й дружины на Битлисский фронт турки 30/III, разбитые о стойкое сопротивление наших, начали отступать из-под Битлиса. В деле обороны Битлиса сыграла значительную роль 1-я Армянская дружина.

ЦГИА, ф.121, оп.1, д.10, лл.20-32.

№ 53

Исторический очерк об участии 1-й и 3-й Армянских добровольческих дружин в наступательных боях в составе Битлисского отряда

25 марта — 15 апреля 1916г.

За время обороны Битлиса с 25 по 30 марта на долю Битлисского отряда выпала исключительно трудная задача. Турки с превосходными силами (вся 5-я дивизия) и днем и ночью производили настойчивые непрерывные атаки и почти охватывали наш отряд с обоих флангов. Благодаря численному превосходству противник, помимо перевеса в бою, имел возможность сменять своих утомившихся бойцов, между тем как все части нашего отряда почти бесменно удерживались на позициях под дождем и снегом, двигаясь

по невероятно трудной местности, имея при этом вдобавок совершенно износившуюся обувь. Терпя голод и холод, наши войска в течение целой недели ожесточенных боев не имели ни сна, ни отдыха.

Однако благодаря высокому боевому духу войскам Битлисского отряда удалось отразить все атаки противника вплоть до подхода частей Мушского отряда под личным начальством генерал-майора Назарбекова, которые, продвинувшись к Битлису по горам без довольствия и обуви и окруженные массами курдов, энергично ударили в левый фланг противника. Турки были отброшены на юг от Битлиса.

В первых числах апреля, с выдвижением самостоятельного Мушского отряда, командование войсками Битлисского района возложено на ген. Назарбекова, с задачей: 1) упорно оборонять выход в Мушскую долину с юга на фронте от Карпа до Вгвана включительно; 2) постепенно вытесняя противника с занимаемых позиций, овладеть высотами, обеспечивающими вход в Битлисское дефиле у Хана, укрепиться на них. Разведка должна была распространяться: на западе – до перевала между Хашта и Таб включительно, на юге – по долинам рек Битлис-су и Гюзельдере-су, до соприкосновения с противником, и на востоке – от Вгвана на Хорос.

Битлисский отряд составляли:

7-й и 8-й Кавказские стрелковые полки: 1-й батальон 6-го стрелкового полка, 292-я и 534-я ополченские дружины; 1-я и 3-я армянские дружины: 3 сотни 3-го Волжского казачьего полка, 2-я батарея 2-го Кавказского стрелкового артиллерийского дивизиона, 4 орудия 3-й батареи 4-го Кавказского артиллерийского дивизиона; кабельное отделение 3-й телеграфной роты 2-го Туркестанского саперного батальона; взвод 2-й Кавказской отдельной саперной роты и 9-я вычужная искровая станция. Итого: 13 батальонов, 3 сотни, 10 орудий, 28 пулеметов и 1 взвод саперов.

1-я Армянская дружина была оставлена в общем резерве подполковника Платонова ввиду необходимости для нее отдыха и пополнения. За бои с 25 марта по 2 апреля дружина сильно истощилась. Как пишет командующий дружиной Сибат в рапорте на имя полковника Образцова от 2 апреля: "Из состава до 800 человек налицо

теперь едва 150 человек; остальные вконец изнурены и подвержены разным болезням на почве переутомления и недоедания". Сибат просил разрешения о безотлагательном и продолжительном отдыхе.

Помимо столь большого численного уменьшения дружина пострадала также качественно вследствие выбытия из строя почти всего командного состава (см. приведенный уже список убитых и раненых командиров рот и взводов). Дружинники начали выходить из повиновения, чему способствовал приказ о ее расформировании, о котором речь впереди. Нельзя было рассчитывать на дальнейшую боеспособность этой дружины впредь до получения ею пополнения, и лишь 17 апреля она была выставлена на передовую линию на левом участке Битлисского отряда.

3-я же Армянская дружина была включена в левофланговую колонну полк. Образцова, в которую, кроме дружины, входили: 3 батальона 8-го стрелкового полка с 8 пулеметами, 1 сотня 3-го Волжского полка и 4 орудия 4-й Кавказской стрелк. артил. бригады. Отряд этот имел задачей: "Обеспечивать выход из Битлисского ущелья в Мушскую долину, заняв и подготовив для упорной обороны ряд последовательных позиций в секторе между линиями Битлис-Вгрван и Битлис-Хан, и иметь уступом за левым флангом отряд в районе Вгрвана" (приказ Битлисскому отряду No.1 от 5 апреля 1916 года).

Правее Битлисского отряда на фронте Муша ген. Абациевым была выдвинута пехота на линию Карга-базар, Ягли, Чанки-Килисса, перевал Боглан-Гядук и велась разведка впереди этой линии. В Муше колонна полк. Силикова упорно обороняла перевал Козьма-Гядук и выходы в Мушскую долину через Хачера-Су и Камшаут-даг у Кыдзанка и на пути из Тихниса в Нок.

На фронте левого участка Битлисского отряда турки по-старому занимали снежный хребет южнее д.Ельнев. Силы их определялись по данным разведки до 3 батальонов с 2 орудиями и 4 пулеметами. Позиции их были сильно укреплены.

Отряду полк. Образцова было приказано перейти 12 апреля в наступление и овладеть высотами, занимавшимися противником, для чего отряд получил следующее расположение:

а) ПРАВЫЙ УЧАСТОК

Капитан Зотов:

5-го стрелкового полка 4-й батальон,

8-го стрелкового полка 1/2 батальона,

2 орудия 66-й артил. бригады, 2 пулемета.

В 4 часа утра 12 апреля перейти в наступление против левого фланга турок.

б) ЦЕНТРАЛЬНЫЙ УЧАСТОК

Подполк. Шанский:

1-я стрелк. Пермск. дружина.

2 орудия 4-й стрелк. арт. бригады,

4 пулемета.

В 4 часа утра перейти в энергичное наступление по высотам, соединяющим наш левый фланг с позициями противника, оставив две роты на занимаемых ныне позициях.

в) ЛЕВЫЙ УЧАСТОК

Подполк. Афанасьев:

5-го стрелк. полка 3/4 батальона,

3-я Армянская дружина, 5-го

стрелк. полка команда развед-

чиков, 8-го стрелк. полка команда

разведчиков, 2 орудия 4-й стрелк.

артил. бригады, 2 пулемета.

В 4 часа утра атаковать правый фланг противника, стараясь охватить его со стороны Гюзельского ущелья.

г) ОБЩИЙ РЕЗЕРВ

Подполк. Голубятников:

5-го стрелк. полка 1 рота,

8-го стрелк. полка 1/4 ба-

тальона, 4 пулемета.

С переходом в наступление боевых участков перейти за левый из этих участков, оставив за центральным участком одну роту.

“Во время наступления на снежный хребет у сел. Ельнев, 12 и 13 апреля, 3-я Армянская дружина вела бой с большим подъемом. Особенно доблестно действовал командный состав, который, к сожалению, почти весь выбыл из строя. 12 апреля 3-й Армянской дружиной был взят последовательно целый ряд окопов, из которых турки выбивались огнем и рукопашным боем. Стремительность удара была настолько велика, что турки не успели снять своего бивуака, который попал в руки армян. Начальник левого участка Битлисского отряда, командующий бригадой 2-й Кавказской стрелковой дивизии полковник Образцов. 15 апреля 1916 года, город Битлис”.

Начальник Битлисского отряда приказал представить к награждению Георгиевскими крестами и медалями наиболее отличившихся в боях 12 и 13 апреля дружинников. Командир дружины Амазасп был представлен полк. Образцовым к Георгиевскому кресту 2-й степени.

Турки, однако, удержались на своих позициях по снежному хребту, которые они после боев 12 и 13 апреля начали укреплять еще сильнее. Очевидно было, что они придавали крупное стратегическое значение занимаемому ими хребту, который и стал для них исходной линией для наступлений, развернувшихся впоследствии по всему Битлисскому фронту. Первоначальные силы их (3 батальона при 4-х орудиях и 4-6 пулеметах) постепенно увеличивались. Одновременно и к другим боевым участкам турок начали подходить подкрепления.

Соотношение сил резко изменилось в пользу противника, и ввиду этого наше командование решило пока занять выжидательно-оборонительное положение по всему фронту Битлисского отряда. Левому участку была дана прежняя задача: “Обеспечить выход из Битлисского ущелья в Мушскую долину, заняв и подготовив для упорной обороны ряд последовательных позиций в секторе между линиями Битлис-Вгрван и Битлис-Хан”.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.8, лл.62-66.

Исторический очерк о взятии Битлиса, об участии 1-й и 3-й Армянских добровольческих дружин в наступательных и оборонительных боях

18 февраля — 28 марта 1916г.

Битлис был занят в ночь с 18 на 19 февраля 1916г. и 19-го же начальник отряда ген. Абациев приказом №.636 предписал есаулу 1-го Черноморского полка Мальчевскому с командуемой им сотней казаков, 1-й Армянской дружиной Андраника и находившейся тогда в Битлисе ротой 2-й дружины Дро, выступив утром 20 февраля, к вечеру того же дня сосредоточиться в селении Морх-Кесрани севернее Битлиса с задачей обеспечивать правый фланг отряда, ведя разведку в сторону Муша и на юго-западе.

Андраник донес ген. Абациеву, что дружинники чрезвычайно утомлены непрерывным походом от Арджиша вдоль озера и тяжелыми боями в снегу и тумане, обносились и сапогами и одеждой, надроглись, наголодались и очень нуждаются хотя бы в кратковременном отдыхе. Была в этом донесении и известная доля внутренней горечи, вызванной и в Андранике и во всех дружинниках другою частью того же приказа №.636, где между прочим было сказано: "Прошлою ночью лихим штыковым ударом стрелки вместе с казаками опрокинули турок, оборонявших Битлис, заняли город и преследовали их по большой дороге на Сгерт. Обходные колонны, пробиваясь снегами, сбили противника с высот, примыкающих к Битлису. В ночном бою захвачено около 40 офицеров, 500 нижних чинов и около 20 орудий. Наши потери незначительны. Турки оставили на поле битвы около 1000 трупов." Приказ, таким образом, как бы обходил молчанием выдающуюся боевую работу дружины Андраника. Кроме того, тогда же стало известно, что честь взятия 2 горных орудий официально приписано 13-й роте 6-го стрелкового полка, тогда как фактически они были отбиты 1-й ротой 1-й дружины, причем взводный Александр Акопянц лично застрелил оборонявшего орудия турецкого офицера и представил командиру дружины взятые им с убитого револьвер и бинокль (рапорт Андраника ген. Абациеву 20 февраля).

Все эти совпавшие по времени обстоятельства в связи с другими событиями сильно повлияли на психику и без того утомленных нервно и переживших глубокое разочарование армян. Им казалось, что заслуги их не признаются и приписываются другим, что их заставляют делать то, что можно было бы поручить менее утомленным частям, что к ним, как к армянам, относятся хуже, чем к русским и т.д.

Все нуждались во внимании начальников и в признании их заслуг, но, быть может, в общем вихре событий трудно было избежать недоразумений и удовлетворить все самолюбия. Возможно, что при таких хаотических условиях боевой обстановки был написан и приказ No.636, упомянувший о заслугах стрелков и казаков и не назвавший армян. Но во всяком случае Андраник и дружина были очень огорчены этим приказом и приписанием заслуги взятия 2-х орудий стрелкам 6-го полка. Желая выяснить это дело, Андраник подал рапорт, по которому ген. Абациев назначил расследование, установившее факт взятия орудий дружиной. Пока производилось дознание, дружине удалось отправиться на несколько дней в Битлис. За это время было получено сведение от битлисских армян, что в селениях Эльнев, Верхний и Нижний Олак, Хумач, Ардзнаванк, Гевроз, Карджом, находящихся в 10-15 верстах к юго-востоку от Битлиса, скрывается много армян. Добровольцы Андраника, среди которых было много уроженцев Битлисского вилайета, стремились вперед для скорейшего освобождения своих братьев, во множестве находившихся еще в живых в Сгерте и прилегающих к Битлис-Сгертской дороге районах.

Однако 22 февраля приказом No.782 был составлен новый отряд под начальством командира 1-го Черноморского полка полк. Филиппова, в который кроме 1-й дружины вошли еще: батальон 6-го стрелкового полка, с 2 пулеметами, 2 сотни 1-го Лабинского и 2 сотни 1-го Черноморского полков с казачьими пулеметами. Рота 2-й дружины была оставлена в Битлисе. Этому отряду было приказано: "Уничтожить курдов между Битлисом и Мушем, а после выполнения этой задачи перейти в Мушский отряд ген. Назарбекова".

Таким образом, 23 февраля дружина выступила на севере на Морх-Кесрани, где пробыла 4 дня, а затем передвинулась в сторону Муша и разместилась вдоль Битлис-Мушской дороги в 3 пунктах: в с.Чухур-Норшен 1-я рота с конницей дружины, в Хаскее – 3-я ро-

та и сам Андраник и в Морник – 2-я рота. Андраник, ставя роту в Морник, указал ее командиру Смбату на необходимость занять командующие над соседним селением Нок высоты, но курды предупредили исполнение этого приказа. Они непрерывно пытались отрезать Битлис-Мушскую дорогу, особенно напирая на Морник, как со стороны Нока, так и от сел. Авзут, юго-восточнее Марника. Под такой же угрозой оказалось и сообщение дружины на Чухур-Норшен и Хаскей. Положение непрерывно оборонявшейся 2-й роты стало трудным, и Смбат просил подкрепления, тем более, что курды все усиливались. Андраник выслал из Хаскея помощь, но 2-й роте удалось отбить наступление неприятеля, а с подходом поддержки из Хаскея курды отступили. Напор их прекратился, и в последующие дни происходили только частичные перестрелки.

В силу этого обстоятельства 7 марта от полк. Образцова, который с 4 марта заменил уехавшего ген. Абациева, Андраником была получена следующая телефонограмма: “На днях 1-я Армянская дружина примет участие в экспедиции, и 8 марта выступают на смену вашей дружине из Битлиса одна рота 294-й ополченской дружины в Чухур-Норшен и одна рота из Муша в Марник. После того, как эти роты сменят ваши части, соберите немедленно дружину в Хаскее, где получите задачу от ген. Назарбекова”.

Распоряжение это было вызвано донесениями Андраника от 2 и 3 марта относительно необходимости немедленного занятия Сурп-Ахперика (к югу от Муша), в районе которого и дальше на Хойте, по донесениям армян-перебежчиков, сосредоточилось до 10 тысяч вооруженных курдов.

С удалением этих курдов надо было поспешить до наступления весны, т.к. с исчезновением снега открывались горные тропы, и отлично знакомые с местностью курды благодаря теплоте воздуха могли ночевать под открытым небом и, не тяготея к селениям, как это бывало зимою, легче могли совершать свои передвижения. По этой естественной причине и набеги курдов обыкновенно развивались в сухое и теплое время года и прекращались зимою, когда снег заваливал перевалы. В силу этого-то обстоятельства Андраник и просил разрешения совершить в составе 1-й Армянской дружины и одного батальона русской пехоты экспедицию в сторону Сурп-Ахперика.

Просимое разрешение, как видно из приведенного выше распоряжения полк. Образцова, было дано. Однако экспедиция не состоялась, т.к. дружина 12 марта получила новое приказание: вернуться в Битлис, на который с большими силами наступали турки. Начинался период первой обороны Битлиса за время от 12 марта по 31 марта. В деле этой обороны 1-я Армянская дружина, прибывшая в Битлис 16 марта, сыграла крупную роль, выразившуюся в ряде боев в районе селения Карп к западу от Битлиса.

Однако, прежде чем перейти к боям у с.Карп, необходимо вернуться к общему стратегическому положению на Кавказском фронте за время от 23 февраля по 16 марта (время пребывания дружины вне Битлиса).

Разбитая под Эрзерумом турецкая армия отходила в направлении на Байбурт и Эрзинджан. Арьергарды ее задерживались на линии Испир-Учкилиса-Ашкала. Остатки 106-го и 107-го турецких пехотных полков, разбитых в боях к югу от Хныса, отошли от Кюм-Кюм-Вадыка в северо-западном направлении через Каргабазар. Это были те самые полки, которые и в бою под Сорпом 27 июня 1915 года были разбиты армянскими дружинами.

Имелись достоверные донесения, что турецким командованием направляются на Кавказский фронт значительные силы (части галиполийской армии), которые по всем признакам должны были первоначально сосредоточиться в Диарбекире. По дополнительным сведениям стало возможно предугадать и цели переброски турецких войск в Диарбекире: турецкое главное командование решило не только приостановить дальнейшее продвижение русских в глубь Анатолии, но и перейти в контрнаступление с целью вернуть Эрзерум.

5-й турецкий корпус уже собирался в Диарбекир, а одна дивизия готовилась двинуться от Сгерта на Битлис и Муш. Она ожидалась турками еще накануне падения Битлиса. Это была, по-видимому, та самая дивизия, головные части которой, по показаниям плененных во время нашей атаки 18-19 февраля турок, ночевали в с.Хан. По непроверенным сведениям дивизией командовал знаменитый Халил-паша. Интересно отметить, что еще в конце января турки, тщетно заграждавшие доступ в Муш, тоже ожидали скорого подхода дивизии под начальством именно Халила. Вообще чрезвычайно характерна

слава, которой пользовалось в русской армии популярное имя Халил-паши. Все более или менее удачные крупные операции турок приписывались водительству этого смелого генерала. Почти на всех фронтах донесения и слухи повторяли его имя, и нередко получалось впечатление, что один и тот же загадочный и неуловимый Халил наступает сразу в нескольких удаленных друг от друга местах. Недаром русское офицерство шутя называло его "вездесущим".

Ввиду ожидавшегося наступления противника было решено прочно удерживать Эрзерум и вообще весь занятый нашими войсками фронт.

Поэтому 4-му Кавказскому армейскому корпусу было приказано: 1) выдвинуться на линию горы Тильки-Тапаси-Кюмкюм-Бадик-Чорбох — западный берег Ванского озера; 2) удерживать за собой Битлис и Муш, укрепившись в их районах; 3) наблюдать и обеспечивать пути с юга: а) на север к Эрзеруму западнее Бингель-дага, б) к Хныс-кале восточнее Бингель-дага и в) на Коп и Мелязгерт; 4) производить непрерывную глубокую разведку в направлениях на Харпурт, Диарбекир и Сгерт; 5) правым флангом войти в непосредственное соприкосновение с частями 1-го корпуса у горы Тильки-тапаси; 6) наблюдать Бингель-даг.

Границы охранения и разведки: на северо-западе с 1-м Кавказским корпусом с.Кара-шейх — с.Шейх-Гасан — с.Шарок-гора Зиарет-тапаси — гора Карабабадаш; на юго-востоке с Азербайджано-Ванским отрядом — юго-западный угол Ванского озера — Сгерт.

В частности, положение на Битлисском фронте к 20 февраля было следующее.

Турки, отступившие к югу от Битлиса, заняли по обе стороны ущелья высоты юго-восточнее и западнее селения Хан. К 23 марта противник занимал район к югу от линии Шейх-Джума-Баде. Силы его предполагались до двух полков пехоты с артиллерией. К западу от Битлиса сс. Тералик, Салио и Хашта были в руках курдов, которые, начиная с 21 февраля, постоянно обстреливали наши разъезды у с.Карп. Курды скоплялись также по линии сс. Чухур-Норшен, Мчкан, Хисрик и Чавкис.

К этому же времени мы имели: 1) в районе Баде-Ельнеф (Гюзельское направление) отряд подполк. Егупова с артиллерией,

авангард отряда, в составе 1 батальона 8-го стрелкового полка с 2 пулеметами, находился впереди с.Сурем (против с.Кеги); 2) в районе Хашта-Мараток-Ванк отряд подполк. Шанского, в составе: одной роты стрелков и двух рот ополченцев с 4 пулеметами. В с.Карп стояла также рота стрелков к северо-западу от этого района, в направлении от Тихнис должен был продвигаться к линии Хашта-Карп отряд подполк. Щербанина из Муша.

На эту линию была отправлена и 1-я Армянская дружина с задачей: "Очистить от курдов район вправо и влево от дороги Карп-Хашта; вести разведку в сторону Моткана, стараясь проникнуть глубже в сторону гор с Мушской долины и обеспечивать Битлис с запада" (приказание полк. Образцова от 23 марта).

24 марта утром дружина выступила на линию Карп-Хашта. К моменту прибытия дружины на место уже ожидалось наступление турок с юга со стороны Кеги. Сторожевое охранение доносило, что из-за скалистой высокой горы, что западнее Кеги, наблюдалось движение колонны противника силою до батальона, в северо-западном направлении. Колонна эта явно двигалась в обход Карпа. Это движение в обход Битлиса с запада было началом осуществления плана турок: овладеть Битлисом с флангов. И действительно, одновременно с началом движения на левом турецком фланге началось наступление и на правом.

Командиру дружины было приказано: выслать немедленно усиленную разведку от Карпа по горам на юг и юго-запад навстречу противнику. Разведка должна была проникнуть возможно глубже. Высланной разведкой было выяснено, что турки действительно наступают и что означенная выше колонна являлась их авангардом.

В ночь с 24 на 25 марта ожидалось общее наступление противника, ввиду чего всем частям было приказано быть особенно бдительными.

К утру 25-го выяснилось, что на главном направлении турки уже двинулись. Силы их пока еще не были определены. Авангарду Битлисского отряда, колонне подполк. Голубятникова было предписано держаться южнее с.Сурем. По распоряжению полк. Образцова одна рота Армянской дружины была отправлена на Карпский перевал с задачей: "Во что бы то ни стало удерживать перевал". Одновременно

с ротой дружин была выдвинута и полусотня казаков для разведки на юго-запад от перевала.

Турки подошли в превосходных силах. Завязался бой за обладание Карпом и его перевалом. Перевал удерживался одной ротой дружины Андраника, и на нее главным образом стал нажимать противник. Рота очутилась в критическом положении. Ввиду одновременного наступления курдов со стороны с.Мариток частям, охранявшим район с.Хашта, было приказано подтянуться к Карпу. В промежутке между Карпом и авангардом были выдвинуты две роты стрелков при 2 орудиях и 2 пулеметах. Роте Армянской дружины было подтверждено крепко держаться на перевале.

Положение роты стало серьезным с самого начала боя, завязавшегося утром 26 марта. Под давлением турок рота ополченцев 292-й дружины, охранявших левый фланг армян, отступила, не уведомив их об этом. Армяне остались на перевале одни без поддержки. А между тем турки выдвигали все новые и новые цепи в обходе ее обоих флангов. Под этим охватом рота держалась до последней возможности, и когда наконец турки стали угрожать и ее тылу, она, не желая быть отрезанной от Битлиса, сочла более полезным для дела общей обороны очистить перевал, а затем постепенно, под давлением врага, отошла и за Карп.

К этому времени две другие роты дружины защищали вместе со стрелками подступы к Битлису с северо-запада, в ожидании появления отряда подполк. Щербанина в турецком тылу со стороны Тихниса. Хотя под давлением врага дружинникам и стрелкам приходилось отходить все ближе и ближе к городу, однако их отпор все-таки значительно замедлял продвижение турок. Целых два дня, 26 и 27, турецкое наступление задерживалось этой упорной обороной. Турки не только не могли прорваться в обход Битлиса ни с запада, ни с северо-запада, а наоборот, ночью 27 марта даже оказались вынужденными приостановить свое дальнейшее наступление и отойти обратно на юг к Кеги. К этому их принудило появление отряда Щербанина у дороги Мараток-Хашта.

28 марта вечером было приказано выслать полуроту из 1-й Армянской дружины в Карп для соединения с отрядом Щербанина. Сообщение между Карпом и Битлисом было прервано курдами, и

полурота должна была, согласно приказанию, во что бы то ни стало установить связь с Щербаниным.

Задача эта была выполнена, и подполковнику Щербанину передано приказание полк. Образцова немедленно перейти в Битлис ввиду того, что в ту же ночь, 28-го марта, ожидалось нападение турок на левый фланг отряда. 1-я дружина снова заняла Карпский перевал.

Центр тяжести боев в тот же день был перенесен на Вгрванский участок, в районе которого колонна Битлисского отряда соприкасалась с Хизанской колонной Ванского отряда. Ввиду того, что на долю Хизанской колонны выпала ответственная задача обеспечения левого фланга Вгрванской группы, а колонна эта состояла главным образом из 3-й Армянской дружины, считаем необходимым, прежде чем перейти к боям, разыгравшимся на левом фланге Битлисского отряда, описать действия Хизанской колонны за время похода ее на Хизан и деятельности после занятия района этого селения.

ЦГИА РА, ф. 121, оп. 1, д. 8, лл. 54-60.

МАТЕРИАЛЫ О ФОРМИРОВАНИИ И БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ АРМЯНСКИХ СРЕЛКОВЫХ БАТАЛЬОНОВ

№ 55

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 1-го Армянского стрелкового батальона

1-й Армянский стрелковый батальон формировался в гор. Эрзеруме из остатков 2-й Армянской дружины. Кроме того, для укомплектования его до штата было прислано от каждого из полков 39-й пехотной дивизии по одной роте, исключительно армян.

Нижние чины команды связи, пулеметной, санитары нестроевые и писари были исключительно русские.

Офицерский состав был вначале исключительно из армян, но через 2-3 месяца в батальоне было до 10 русских офицеров, изъявивших желание служить в нем. Командиром батальона был назначен полковник Бежанбек.

Указанные роты пришли с позиций в совершенно изношенном обмундировании, без оружия, снаряжения и почти без сапог.

Обмундирование удалось получить с большим трудом, но в ограниченном количестве из эрзерумского склада. Сапог получить не удалось, чинили и носили старые, а также шли поршни. Снаряжение было выдано далеко не на весь состав нижних чинов. Батальону были выданы из эрзерумского артиллерийского склада турецкие винтовки системы "маузер", в крайне запущенном виде; только 1 /2 винтовок имела штыки.

Обоз и лошадей батальону не дали. Приходилось собственными средствами переделывать турецкие тяжелые повозки. Лошади, крайне истощенные, частью прибыли из дружины, а частью пришлось купить в счет будущих сбережений. Наиболее чувствительным был вопрос о питании патронами. Единственным складом патронов "маузера" был Эрзерум. В передовых складах и в парках маузеровских патронов совершенно не имелось.

Имея в виду весьма ограниченный как штатный, так и нештатный обоз, пришлось, при выступлении на позицию, все патроны нести стрелкам на себе.

Пулеметная команда была сформирована дополнительно, после неоднократных просьб, в конце 1917 года.

Не окончив еще формирования, за неимением полностью снаряжения и обоза, батальон был двинут в первых числах июня 1916 года, в составе 39-й пехотной дивизии, на позицию у Еникея (в нескольких верстах к востоку от Мамахатуна), где и оставался в резерве названной дивизии. 22 июня, по приказанию начальника 39-й пехотной дивизии, батальон был пододвинут к сел. Кюркюртли, где сменил на позиции 4-й Донской пеший батальон.

К этому времени назревала победоносная для русского оружия Байбурт-Эрзинджанская операция.

Обстановка на фронте Кавказской армии была такова. Турки, сосредоточив большие силы в районе Гюмишхана-Ардоса (в 80-100 верстах юго-зап. Трапезунда), в половине июня 1916 года перешли в наступление против 5-го Кавказского армейского корпуса, действовавшего на приморском направлении. Первоначально турки имели успех, потеснив части названного корпуса верст на

25-30 к востоку, причем выяснилось, что главные усилия турок направлены к тому, чтобы обойти укрепленный Трапезундский район с юга и, наступая в северо-восточном направлении, прорваться к морю и выйти в тыл названному району, отрезав г.Трапезунд со всеми защищавшими его русскими войсками.

Как выяснилось, впоследствии турки готовили главный удар на другом, более важном для них направлении.

Уже с апреля 1916 года в штабе Кавказской армии стали получаться агентурные сведения о сосредоточении в районе Харпут-Диарбекир совершенно новой 11-й турецкой армии, формируемой из прекрасно обученных, вооруженных и снабженных галиполийских дивизий.

К концу июня авангардные части этой армии появились уже в районе Киги-Чолин-Огноте.

Главное турецкое командование рассчитало отвлечь внимание русских к приморскому району, а затем самим обрушиться всеми силами новой армии в направлении Огнот-Хныс-Кала-Кеприкей, выйдя в тыл и отрезав Эрзерумский укрепленный район.

Успешное выполнение этого плана сулило туркам победу огромной стратегической и политической важности – прорыв центра Кавказской армии заставил бы фланги ее быстро отойти далеко назад чуть ли ни к положению, бывшему в начале войны, лишив Кавказскую армию плодов славных побед. Надо было отразить надвигающийся удар, и командуя Кавказской армией ген. Юденич решил сам перейти в общее наступление по всему фронту, нанося главный удар 2-м Туркестанским и 1-м Кавказским армейским корпусом. Эта славная операция, протекая все время победоносно, привела к занятию таких стратегически важных пунктов, как Бейбурт (3 июля), причем турки были отброшены на 60 верст к западу от последнего пункта за перевал Чардакли (по Сивасскому шоссе).

Переход Кавказской армии в общее наступление был назначен в ночь 25 июня 1916 года.

Как сказано выше, 1-й Армянский стрелковый батальон, сменив 22 июня на позиции у с.Кюркюртли 4-й Донской пеший батальон, вошел в состав Кюркюртлинской группы войск полк. Фененко (командира 156 пех. Елисаветпольского полка), составлявшего правый боевой участок 39-й пех. дивизии.

В состав группы полк. Фененко входили, кроме 1-го Армянского стрелкового батальона, части: 156-й пех. Елисаветпольский полк с 8 пулеметами, 2 горных и 8 легких орудий 39 артил. бригады и 4 гаубицы 5 кавказского мортирного артиллерийского дивизиона.

Расположение частей на участке:

3-й и 4-й батальоны елисаветпольцев занимали участок позиции от реки Кара-Су-Чай до Кюркюртлинского перевала; за этими батальонами были расположены 4 гаубицы, которые должны были обстреливать высоты на правом берегу вышеназванной реки, так называемые двугорбые красные горки, высоты с отметками: 2300 и 2350; 1-й батальон елисаветпольцев с 2 ротами 2-го батальона того же полка и 2 горными орудиями стоял на самом перевале Кюркюртли и, наконец, 1-й Армянский стрелковый батальон протягивал свою линию почти до сел. Кюркюртли, имея за собой 8 легких орудий.

Участковый резерв, в виде одной роты и учебной команды Елисаветпольского полка, был расположен у с.Пурсур.

Левее 1-го Армянского батальона тянулись позиции 154-го пехотного Дербентского полка.

Таким образом, накануне назревавшего наступления 1-му Армянскому стрелковому батальону пришлось сменить батальон донцов, освоившийся со своей позицией, высмотревший и изучивший детально турецкую позицию и подступы к ней; армянские же стрелки и их начальники не успели не только изучить вперед лежащую местность и подступы к сильной позиции турок, но не имели возможности осмотреться и изучить собственное расположение. Это обстоятельство, как увидим ниже, было отчасти причиной больших потерь в славном 1-м Армянском стрелковом батальоне в боях 25, 26 и 27 июня, где он принял первое боевое крещение.

24 июня был получен приказ начальника 39-й пех. дивизии перейти в наступление на рассвете 25-го и овладеть передовой сильно укрепленной позицией турок, а также и высотой 2350.

Естественно, сильные позиции турок были отлично усилены ими несколькими ярусами окопов. День и ночь в продолжении месяца работали сотни их рабочих, из рук которых выросли грозные укрепления, взять которые на первый взгляд казалось немыслимым.

Отдав соответствующие расположения для боя и подтянув

свой резерв к перевалу Кюркюртли (т.к. главный свой удар полк. Фененко наметил вдоль хребта перевала, ибо только с этой стороны были удобные подступы к высотам 2300 и 2350), полк. Феңенко решил произвести атаку с 24 на 25 июня не позже 12 час. ночи, о чем и уведомил начальника участка полк. Нижерадзе. Ночной атакой полк. Фененко рассчитывал: во-первых, взять укрепленную позицию турок с наименьшими потерями для себя, а во-вторых, пользуясь покровом ночи, надеялся на неожиданность, тем более, что разведчики, ежедневно тревожа турок, усыпили их бдительность, что и должно было способствовать быстрому и неожиданному захвату турецкой передовой линии.

После долгих переговоров относительно часа наступления как с соседями, так и с начальником участка полковнику Фененко было разрешено начать атаку не в 12 час. ночи, а в 2 часа ночи.

Имея в виду, что рассвет в это время наступал в 4 часа, полк. Фененко оставалось от начала атаки до рассвета всего 2 часа времени, что являлось совершенно недостаточным, т.к. приходилось наступать в темноте по сильно пересеченной местности и являлось опасение, что рассвет застанет наши наступающие части на полдороге.

В 2 часа ночи елисаветпольцы повели энергичную атаку на высоту 2350. 1-й же Армянский стрелковый батальон получил приказание овладеть хребтом, составлявшим как бы отрог высоты 2350, отходящий в южном направлении, обеспечивая в то же время левый фланг елисаветпольцев.

3-му батальону елисаветпольцев была дана задача — овладеть сильно укрепленными двугорбыми горами — высоты восточнее с.Балинтапак.

К рассвету 1-й и 4-й батальоны елисаветпольцев овладели высотой 2350. выровнявшись с 3-м батальоном, выполнявшим тоже свою задачу.

1-й Армянский стрелковый батальон, хотя своевременно подошел к трехгорбой сопке, но пошел на атаку уже на рассвете, обнаружив себя, и был встречен жестоким огнем как с фронта, так и с левого фланга, который оказался открытым, т.к. дербентцы медлили с наступлением: угрожаемый с левого фланга 1-й Армянский стрел-

ковый батальон вынужден был, понеся большие потери, отойти в исходное положение.

Когда уже совсем рассвело, получилась такая картина: елисаветпольцами была занята линия: высота 2350, высоты восточнее с.Балинтапак и далее до реки Кара-Су-Чан.

Левый фланг елисаветпольцев оказался совершенно открытым и на нем висел целый батальон турок, бравший расположение елисаветпольцев под фланговый пулеметный и ружейный огонь с южного отрога высоты 2350. Спустя час после рассвета турки, уяснив обстановку, открыли ураганный огонь по высоте и перешли затем превосходными силами в контратаку против левого фланга елисаветпольцев, которым, во избежание громадных потерь, приказано было спуститься с высоты 2350 на восточный ее скат, после чего наша артиллерия в свою очередь открыла ураганный огонь по этой же высоте, чтобы не дать туркам занять ее.

В течение всего дня 25 июня 1-му Армянскому стрел. батальону не удалось продвинуться вперед, но чтобы дать ему возможность выполнить свою задачу в ночь с 25 на 26 июня, полк. Фененко приказал подготовить атаку артиллерийским огнем на участке Армянского стрелкового батальона с вечера 25 июня. Артиллерийская подготовка продолжалась 2-3 часа, причем было выпущено около тысячи снарядов.

На рассвете 26 июня 1-й Армянский стрелковый батальон с большим воодушевлением атаковал турок и занял южные отроги высоты, а елисаветпольцы в это же время вновь овладели названной высотой.

Полковнику Бежанбеку стало ясно, что турки, владея местностью на его левом фланге (т.к. дербентцы, наступавшие левее его, не продвинулись еще на одну линию с армянскими стрелками) и узнав, что их сбили армяне, приложат все силы, чтобы вновь отобрать свою позицию, а потому он настойчиво просил полк. Фененко усилить его какую-либо частью из своего резерва. Последний передал по телефону, что подкрепление – одна рота и два пулемета – уже послано, и в то же время приказал армянам немедленно продвинуться еще вперед, во фланг туркам, находящимся против елисаветпольцев. Приказ был выполнен, но это продвижение еще более ухудшило положение армянских стрелков, и в 2 час. дня турки, накопив

большие силы, обрушились на 1-й Армянский стрелковый батальон и сбили его с занятого им хребта, а последствием этого было оставление елисаветпольцами высоты 2350, которая вновь сделалась нейтральной.

В ночь с 26 на 27 июня полк. Фененко приказал елисаветпольцам и армянским стрелкам в третий раз атаковать и взять турецкие позиции, что и было исполнено как теми, так и другими. Елисаветпольцы и армяне, взяв опять высоту 2350, продвинулись далее на запад и заняли высоты: 2300 и 2660, после чего турки, понесшие большие потери, стали отходить, прикрывшись кавалерией. Между прочим в этих трехдневных боях был почти совершенно уничтожен совместными усилиями елисаветпольцев и армян-стрелков так называемый "Авджи-Табур" – охотничий батальон (сорганизованный на средства германцев и укомплектованный цветом турецкой молодежи).

В этом главном трехдневном бою елисаветпольцы потеряли: убитыми 1 офицера и ранеными 8 офицеров, убитыми 121 солдата и ранеными 443 солдата.

Потери же 1-го Армянского стрелкового батальона, как в офицерском составе, так и в составе нижних чинов, выразились цифрой 55% как тех, так и других.

Этот первый бой имел огромное моральное значение для незакончившего еще свое формирование 1-го Армянского стрелкового батальона, как первое тяжелое испытание, в котором батальон выказал высокую боевую доблесть, отличную дисциплину и то непоколебимое упорство, которое характеризует действия частей с высоким воинским духом. Потерять 55% своего состава и все же выполнить свою задачу – это не всегда бывает под силу и старым испытанным частям.

С 27 по 30 июня 1-й Армянский стрелковый батальон находился в резерве участка полк. Фененко, а затем был придан одной из колонн 39 пех. дивизии, где, находясь все время в авангарде, совместно с одним из батальонов 155-го пех. Кубинского полка, продолжал наступление через с.Печерич, Мамахатун к г.Эрзинджану, причем авангарду пришлось двигаться все время по крайне пересеченной бездорожной местности, подвергаясь неоднократно безнаказанному обстрелу отходящих турецких партий и одиночных людей.

Между тем наступление на фронтах 2-го Туркестанского корпуса, развивавшего операции в общем направлении на гор. Байбурт и действовавшего левее его 1-го Кавказского армейского корпуса, наступавшего на Эрзинджан, развивалось в такой последовательности.

3 июля, после упорного боя под г.Байбуртом, туркестанцы, совместно "с приданной им 4-й Кавказской стрелковой дивизией, овладели названным городом и продолжали затем безостановочное движение на г.Калкит. Правый фланг 1-го Кавказского армейского корпуса, 4-я Кубанская пластунская бригада, 156 пех. Елисаветпольский полк и 4 дружины государственного ополчения, овладев в боях 25, 26 и 27 июня сильно укрепленными позициями турок на высотах Бахтли-даги (2980 метров) и Куп-даги (2600 метров) и перевалом Куп-даги между ними, обошли г.Байбурт с юго-запада и продолжали дальнейшее наступление на с.Полор, сбивая на своем пути задержавшихся турок. Центр и левый фланг 1-го Кавказского армейского корпуса развивали наступление в районе к северу и югу от Эрзерум-Эрзинджанского шоссе к Эрзинджану.

7 июля 4-я пластунская бригада, с приданными ей частями и при поддержке левого фланга туркестанцев, овладевает с.Полор и наступает на перевале на Трапезунд-Эрзинджанском шоссе (в 27 верст от Эрзинджана), который был взят после упорного боя 10 июля, после чего турки совершенно разбитые в многодневных боях и деморализованные, не заходя в г.Эрзинджан, отступили по горам на Сивасское шоссе.

11 июля Эрзинджан был занят без боя. Первыми вошли в Эрзинджан части 39 пех. дивизии, в составе которой был и 1-й Армянский стрелковый батальон.

14 июля туркестанцы взяли с боя г.Калкит, а для преследования турок по Сивасскому шоссе была направлена 4-я Кубанская пластунская бригада и 155 пех. Кубинский полк.

22 и 23 июля пластуны и кубинцы овладели последними, заблаговременно укрепленными позициями турок на линии селений: Ахмеди-Аспехи-Чаира-Гуня, а также высотами 3031, 2760 и 2506 метров, что западнее Эрзинджана и, наконец, 24 июля сбили турок с перевала Чардакли на шоссе Эрзинджан-Сивас (в 60 верст западнее Эрзинджана), после чего дорога на Сивас была открыта, но дальнейшее

наступление частей Кавказской армии было прекращено, т.к. войска выжились из сил, ведя непрерывное наступление со многими боями в течение целого месяца, а главное ввиду возникших огромных затруднений в подвозе войсками всякого рода снабжений. 24 июля 4-я пластунская бригада была снята с позиции у перевала Чардакли и ее сменили части 39-й дивизии. в составе коей был и 1-й Армянский стрелковый батальон, занявший позицию между дербентцами и кубанцами у сел. Розелер. Находясь здесь в общей боевой линии, батальону приходилось участвовать в противодействиях усиленным рекогносцировкам турок, при попытках их сбить нас с командующих высот.

Осень и зиму 1916 года и начало 1917 года батальон простоял на позиции в крайне тяжелой обстановке, неся трудную сторожевую службу, участвуя в постоянных разведках и в поисках разведывательных партий к стороне противника. Ни турки, ни русские почти не предпринимали за это время крупных действий. В начале марта 1917 года батальон был передвинут на левый фланг Эрзинджанской позиции у горы Марджан-дагдари (3449 метров), где батальону было отведен несоразмерно его силам боевой участок.

На этой позиции батальон нес ту же разведывательную и сторожевую службу, вплоть до первых чисел августа 1917 года, когда все армянские стрелковые батальоны начали отводиться в тыл для переформирования их в 2-батальонные стрелковые полки и сведения их в Армянскую стрелковую бригаду, с приданием ей соответствующей артиллерии одного конного полка.

Для лучшего уяснения необходимости формирования отдельной Армянской стрелковой бригады, а затем и корпуса вернемся несколько назад.

Начавшаяся 27 февраля 1917 года революция в России в связи с последовавшим 2 марта того же года отречением от престола императора Николая II внесла на некоторое время как в армию, так и в народ большой подъем духа и новую энергию, но это продолжалось недолго. Роковой для великой русской армии приказ No.1, выпущенный Советом рабочих и солдатских депутатов, щедро наградив солдат разными правами, совершенно не напоминал им о великих обязанностях их по отношению к Родине в самую страдную пору ее жизни.

Это послужило сигналом к общей деморализации армий на всех фронтах. Параллельно с углублением революции и развращением народа развивался все больше и больше развал и в армии, в которой шла деятельная большевистская пропаганда, приведшая от начавшегося было 18 июня 1917 года наступления на западном русском фронте к полному отказу идти вперед.

Даже не посвященным в военные дела людям стало совершенно ясно, что русская армия потеряла всякую боевую ценность, и было только вопросом времени, когда она покинет фронт и с оружием в руках двинется в глубь страны по домам. Уже после июльского выступления большевиков в Петрограде поползли грозные слухи, что армия будет держать фронт только до 1 октября, а затем уйдет по домам.

Великие победы на Кавказском фронте привели к занятию большей части Турецкой Армении; с уходом же армии с фронта решилась участь не только Турецкой Армении, но и всего Закавказья, сводились к нулю все завоевания, освященные беспримерным героизмом, доблестью Кавказской армии, ее неисчислимыми жертвами. Особенно тяжело было положение армянского народа, мечта которого об освобождении от векового зверского турецкого владычества уже почти совсем осуществилась; и теперь приходилось серьезно думать об организации обороны занятых Кавказской армией армянских областей, на случай ухода русских. Вставал грозный вопрос об единоборстве армян с турками, т.к. на грузин и татар Закавказья надежда была плоха, что впоследствии и оправдалось.

Так постепенно из логического хода событий совершенно ясно вылилась необходимость немедленного формирования армянских национальных частей. Тогда же Армянским национальным советом и возбуждено было ходатайство о переформировании армянских стрелковых батальонов в двухбатальонные полки и сведении их в бригаду, а также и о необходимости дальнейшего разворачивания национальных частей всех родов войск.

Если высшее командование Кавказской армии раньше не особенно сочувственно относилось к формированию национальных частей по политическим соображениям, то теперь оно относилось к этому с полным сочувствием и направило ходатайство в Ставку Верховного главнокомандующего, которая тотчас же его и удовлетворила.

О том, в какой обстановке, военной и политической, происходило переформирование армянских стрелковых батальонов в двухбатальонные полки и сведение их затем в бригаду, а также какие затруднения встретились на пути осуществления этого дела, будет сказано ниже по окончании обзора жизни и деятельности всех армянских стрелковых батальонов, а теперь вернемся к 1-му Армянскому стрелковому батальону.

12 августа 1917 года 1-й Армянский стрелковый батальон прибыл в Гасан-Калу, где и начал переформировываться в двухбатальонный полк. Однако переформирование пошло так медленно, что к январю 1918 года почти ничего не было сделано: не прибывали люди, лошади, обоз и пр. К этому времени батальон перешел уже в район Сарыкамыш, поближе ко всем довольствующим учреждениям, где и простоял до отхода русских войск с фронта, после чего батальон (впоследствии полк), выдвинутый вперед силами событий, начал новую ответственную деятельность – защиту Родины-Армении, но это составит содержание особой главы настоящего очерка

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.15, лл.1-11.

№ 56

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 3-го Армянского стрелкового батальона

Командир батальона – полковник Тер-Никогосов, начал формирование 30 марта 1916 года в Джульфе и затем (через несколько дней) в Маранде. Из Маранды по сформировании батальон выступил в составе около 800 штыков 18 июня в составе Азербайджано-Ванского отряда в Гайдарабад и 22 прибыл туда, продолжали формирование и обучение до 4 июля, когда был получен приказ от генерала Чернозубова выступить в поход в (Герды-Самранды) (Горная цепь) к юго-западу от Ушлу, куда прибыли 11 июля, вечером после остановки в дер. Основа 5 дней. Занимали сторожевые охранения. В это время шли бои (отступательные от Ревандуза) ген. Рыбальченко.

29 июля был получен приказ выступить в помощь 3-го Кубан-

ского казачьего (... Захаров) к урочищу Торосан (около сел. Зевка). У урочища Торосан с 31 июля по 1 августа завязался бой, причем ввели в заблуждение турок. В конце концов отступили на Герды-Самранды, потеряв около 140 человек убитыми и ранеными и 20 человек без вести пропало.

2 августа вечером отряд Тер-Никогосова по приказу ген. Чернозубова отступил на высоту 859 (около с.Основа в 1 версте), где и задержался на $1\frac{1}{2}$ дня.

5-го после обеда турки повели наступление с двух сторон: со стороны Герды – Самранды и со стороны (Кемишлы), завязался бой, в результате – отряд отступил, потеряв около 20 человек убитыми и ранеными, к высоте 742 (около с.Дербен). К линии высоты 742 отошли отряды генерала Левандовского и ген. Рыбальченко.

6-го вечером было приказано перейти в общее наступление.

7-го выступили и вышли до с.Дуру (площадь) около 30 верст навстречу туркам.

8-го выступили на Кемишлы, который после недолгого боя был взят отрядом полковника Тер-Никогосова.

9-го оставались на занятых позициях.

10-го утром был получен приказ выступить на Сиакон (1660), Чеге-Дере (1724), Раят, отрезать путь отступления турок. Правее действовал отряд ген. Левандовского, а правее 5-й Армянский стрелковый батальон. Как только перешли с.Сиакон, турецкие разведывательные отряды вышли к нам в тыл. А мы к этому времени были у него в тылу, и турки ушли в сторону с.Седек. Наш обоз был временно отрезан разведывательным отрядом турок. Около Чеге-Дере мы встретили турецкий транспорт, который и захватили (80 выюков с мукой, ячменем и солью).

13 утром, не имея никакой связи ни с тылом, ни с отрядом полк. Тер-Никогосова, решили отойти на Герды-Самранды (на огни), где оказалось $1\frac{1}{2}$ сотни казаков там ночевали. 14-го выступили по приказу ген. Рыбальченко к с.Основа и далее на Кемишлы, где и заняли сторожевое охранение, где и простояли до 22 октября, там непрерывные разведки, перестрелки и охрана.

Природные условия были ужасные, приходилось голодать, одежда и обувь изнашивались. Состав батальона был около 700 человек, каждый солдат был ежедневно в наряде.

22 декабря, когда все было занесено снегом (2 – 2^{1/2} арш. глубины), было приказано отойти и занять Налос и, находясь в Налосе, охранять Кемишлы в правом и левом ущелье, ведущем от с.Герды-Чилгянды на Налос (несли разведывательную службу и охранение).

Здесь прожили всю зиму и весну. В конце мая 1917 года было приказано занять Кемишлы, что и было исполнено. 9 июня турки со стороны с.Сиакон затеяли перестрелку и небольшой бой, закончившийся 11-го. Турки пришли на Сиакон. Кемишлы остался нейтральным. Занимали опять там сторожевку. В начале августа был послан на смену 3-му Армянскому стрелковому батальону один батальон 261-го Ахульчинского полка, но в это время турки повели наступление на Кала-Пасовуно Караский пехотный полк. Карасцы отошли, и шедший на смену Арм. стрелк. 1-й батальон ахульчинцев пошел на помощь паросцам, а мы остались без смены. Через две недели, когда все утихло, ахульчинцы стянули батальон, и в это время пришел приказ о переформировании Арм. стрелк. батальона в двухбатальонный полк (приказ от 6 августа 1917г.).

Батальон отошел к селу Алагез (около Дербента), где сформировались в двухбатальонные полки. Пополнения стали прибывать в сентябре из запасных полков, а 16 октября был приказ выступить на Кавказ в с.Дилижан для окончательного переформирования. Был в Тифлисе до 6 марта, когда ушли на защиту Карса.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.17, лл.1-4.

№ 57

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 4-го Армянского стрелкового батальона

4-й Армянский стрелковый батальон начал формироваться в русской Джульфе. Командиром батальона был назначен подполковник Осепянц. Офицерский состав комплектовался из офицеров-армян, назначенных главным образом из 2-го Туркестанского корпуса и из других частей Кавказской армии. Состав солдат пополнялся: 1) из пятой армянской дружины (Вартана), причем эта дружина могла оставить в наследие 4-му батальону около 300 добровольцев-

дружинников из числа военнообязанных. Лучшая категория самых здоровых и опытных в боевом отношении дружинников под разными предлогами уклонялась от службы в регулярных частях; 2) из запасных полков Закавказья (218, 222 и 223 полки и другие). Прибывшие из этих полков солдаты были плохо обучены и наполовину больные ... Прибывали пополнения и из запасных полков Северного Кавказа. Эти люди были почти всегда хорошо обучены и физически здоровы. Офицерские и унтер-офицерские кадры стали прибывать с 28-го марта 1916г., а солдаты из запасных полков с начала мая. Это было тяжелое время для батальона. Прибывали люди, но от интендантства не были получены самые необходимые предметы артельного хозяйства. Вследствие неопытности чинов батальонной канцелярии в начале работ получались и большие путаницы.

Оружие, винтовки системы "Лебеля" были получены из джультинского артиллерийского склада и из Тифлиса. Обмундирование и снаряжение было выдано из джультинского интендантского склада, но плохого качества и с большей потерей времени. Часть обоза, лошадей была получена от 5-й дружины, а остальное было отпущено интендантством разновременно, поэтому батальону пришлось выступить в поход и принимать участие в боевых операциях без колесного и выючного обоза. Последний в период боевых операций приобретался на хозяйственные суммы и за счет военной добычи.

13 мая батальон для дальнейшего формирования был передвинут в город Маранда (Персия). Здесь формирование продолжалось под наблюдением начальника 70-й ополченческой бригады генерал-майора Блежинского, входившей в состав 2-го Кавказского кавалерийского корпуса (впоследствии 7-го Кавказского армейского корпуса генерал-лейтенанта Чернозубова). Начальство требовало скорейшего окончания формирования батальона, но довольствующие учреждения не отпускали самых необходимых предметов, несмотря на многочисленные телеграммы и на просьбы специально командированных для этого офицеров. К 25-му мая батальон был укомплектован людьми ... 1-го июня получился приказ о немедленном выступлении батальона в Шереф-хане (на восточном берегу Урмийского озера). 3-го июня батальон прибыл в Шереф-хане, а 5-го июня пришел приказ немедленно перебросить батальон из Шереф-хане, через озеро в

Гейдарабад. Батальон был перевезен на баржах двумя эшелонами. 1-й эшелон прибыл по назначению в ночь с 6 по 7 июня, а 2-й эшелон 8 июня. 10 июня, по приказанию начальника Азербайджано-Ванского отряда генерала Чернозубова, батальон в три перехода перешел в город Соудж-Булаг, где и вошел в состав Соуджбулагского отряда.

С 11 июня по 20 июля батальон простоял в Соудж-Булаге, продолжая формирование и неся гарнизонную службу, выставляя на ночь сторожевое охранение.

20 июля, по приказанию генерала Кулебякина, батальон был выдвинут на высоту 914, что в 16 верстах к юго-востоку от Соудж-Булага, для прикрытия этого пункта от нападения турок со стороны селения Бурхан. Тут-то и сказалась незаконченность формирования батальона.

Соуджбулагский отряд под общим начальством генерал-майора Кулебякина двинулся из Соудж-Булага двумя самостоятельными колоннами. В левую колонну (войскового старшины Гончарова) вошли: 3-й батальон Грузинского стрелкового полка с 2-мя пулеметами, 3 сотни 3-го Таманского полка и взвод Забайкальской казачьей батареи. Этой колонне было приказано двинуться через селение Бурхан прямо на Бокан и ударить в левый фланг турок. В правую колонну вошли: 3-й батальон 3-го пограничного конного полка, 4-й Армянский стрелковый батальон, 6-й Армянский стрелковый батальон, 5 сотен 1-го Полтавского казачьего полка, 2 сотни 3-го Таманского казачьего полка, 2 конных пулемета, взвод 4-й Забайкальской казачьей батареи и взвод 3-й горной батареи 3-го Кавказского отдельного артиллерийского дивизиона.

Начальник отряда генерал Кулебякин находился при правой колонне, которая была направлена из Соудж-Булага через Бараджо и Шарикенд с целью захвата линии селений Богда-Кенды, Качах и высоты 908, чтобы отрезать туркам дорогу на Саккиз и Банэ, ударить им в тыл и вместе с отрядом генерала Назарова окружить и разбить. К вечеру 26 июля левая колонна должна была занять село Тазакала, а правая — линию селений Шарикенд и Карагез с тем, чтобы утром 27 июля двинуться для занятия путей отхода турок от Бокана на Саккиз. В это же время генерал Назаров должен был ударить с

севера на Боканские позиции турок с охватом их правого фланга с востока, чтобы не дать им уйти на Саин-Кала. Обе колонны Соуджбулагского отряда, идя форсированным маршем, выполнили свою задачу охвата левого фланга и тыла противника, и уже к ночи 26 июля линия Таза-Кала, высота 908, Шарикенд, Богда-Кенды, Качах была в наших руках. Высота 908 была занята 6-м Армянским стрелковым батальоном (2 роты), Богда-Кенды – 4-м Армянским стрелковым батальоном и пограничниками, а дорога на Саккиз наблюдалась конной заставой у селения Качах. Передовым отрядом руководил командир 4-го Армянского стрелкового батальона подполковник Осепянц.

С рассветом, 27 июля, Соуджбулагский отряд, не имея донесений от генерала Назарова об уходе турок, двинулся в сторону Бокана, куда с севера уже подходили тавризцы. Выяснив, что турки ушли, генерал Кулебякин прекратил наступление на линии высоты 908 и села Сеса, а левую колонну остановил у села Кусе. Разъезды, посланные на высоту к юго-востоку от села Серчав, противника не обнаружили. 27 июля отряду был дан отдых у села Кучек. С рассветом, 28 июля, генерал Назаров продолжил движение к Саккизу, а из Соуджбулагского отряда была выслана глубокая разведка на Марахоз и Баглуджа.

В это время общая обстановка на фронте Азербайджано-Ванского отряда была таковая, что генералу Кулебякину необходимо было поспешить окончанием операций у Бокана, чтобы успеть вовремя перебросить свой отряд на левый фланг колонны генерала Рыбальченко, которую турки уже оттеснили в сторону Гейдарабада, сильно нажимая со стороны Калешинского и Шейхан-Гярюсинского перевалов. Положение генерала Рыбальченко было очень тяжелым, и отход его невольно принуждал генерала Чернозубова оттянуть и Соуджбулагский отряд, и поэтому он телеграфировал: "Изменение общей обстановки заставляет меня приказать отряду генерала Назарова с 4-м Армянским стрелковым батальоном и трофейным горным взводом, но без пограничников, сосредоточиться у Бокана. Прочим войскам собраться у Соудж-Булага. Перегруппировку начать с 29 июля и выполнить в кратчайший срок".

Ввиду этого приказа генерал Кулебякин решил 28 июля

выждать, пока отряд генерала Назарова войдет в соприкосновение с отошедшим противником и выяснит создавшуюся обстановку в связи с сильной разведкой Соуджбулагского отряда, высланной из Богда-Кенды в сторону Марахоза и Баглуджа, с приказанием занять высоту 1102 и удержать ее до подхода пехоты, если неприятель не покинет Саккиза. Занятие этой высоты, обеспечивало за нами угрозу левому флангу турок и путь их на Банэ, откуда они пришли. Разведка, дошедшая до перевала между селениями Сундж и Марахоз, обнаружила, что высоты 1027 и 1102. а также перевал между ними прочно заняты пехотой и конницей турок. В это время, по донесению генерала Назарова из селения Сера за N16/142, турки на его фронте располагались так: против Забайкальской бригады северо-восточнее Саккиза не менее трех батальонов с горной артиллерией: на высоте N985 не меньше двух батальонов, при 1-й или 2-х горных орудиях; на высоте N986 две роты, одно горное орудие и курды. У Саккиза был виден еще большой палаточный лагерь.

В 12 часов 50 минут дня генерал Назаров двинулся к высоте 985, с пятью с половиною ротой, но наступление их успеха не имело, и к вечеру генерал Назаров отошел к селению Сера. На подкрепление генералу Назарову вечером 28 июля из Богда-Кенды был передвинут 4-й Армянский стрелковый батальон. В этот же вечер генерал Кулебякин, по приказанию командира корпуса, объединил под своим начальством оба отряда, Соуджбулагский и Тавризский, и распорядился так: войсковому старшине Александрову непременно захватить высоты 1102 и 1027, а генералу Назарову, удержать за собою занятые позиции у села Сера и спешно подтянуть к себе находившуюся к востоку от него Забайкальскую бригаду, связь с которой у него было утрачена, что видно из следующего его донесения. "Армянский (4-й) батальон только что прибыл в Сера. Под его прикрытием выходят из боя остальные части отряда. Связи с бригадой забайкальцев у меня нет". Тем временем генерал Кулебякин, подтянул в Богда-Кенды 6-й Армянский стрелковый батальон и 3-й Таманский казачий полк. К вечеру 29-го сосредоточение было закончено, и генерал Кулебякин двинулся с отрядом к селению Марахоз, приказав только что подошедшей колонне Гончарова (3-й Таманский полк) переночевать в Богда-Кенде, а с рассветом двигаться к селению Агкэнд.

Дорогой генерал Кулебякин получил донесение от войскового старшины Александрова, что он с боем занял высоту 1102. но к вечеру турки, получив подкрепление, заставили его отойти на высоты севернее Марахоза. Прибыв к этим высотам ночью, генерал Кулебякин дал отдых войскам. В эту же ночь, по ознакомлении с обстановкой, было приказано генералу Назарову: "Начните атаку Саккиза с рассветом 30-го июля, охватывая его с трех сторон. Немедленно займите высоту 985. Против Вас будет наступать 4-й Армянский стрелковый батальон на высоту 1027, правее коего на высоту 1102 поведут атаку пограничники, конница направляется на высоты 979 и 960 и селение Мету, для захвата дороги на Бана. Я буду на высоте с севера, под Марахозом, куда и присылать донесения 502. Кулебякин".

Командиру 4-го Армянского стрелкового батальона подполковнику Оsepянцу было приказано взять высоту 1027. Командиру 3-го батальона пограничников подполковнику Ильину с двумя ротами 6-го Армянского батальона и сотней полтавцев приказано взять высоту 1102 и перевал между нею и высотой 1027. Отряду войскового старшины Гончарова послано приказание по прибытии в Агкенд дать краткий отдых людям и взять затем высоту 986, овладение коей, в связи с захватом нами высот 1102 и 1027, лишало турок возможности держаться и на высоте 985 против генерала Назарова. Трофейному горному взводу приказано было громить левый фланг турок, засевших на высоте 1102. а горному взводу 3-го Кавказского отдельного артиллер-дивизиона от села Марахоз помогать огнем атаки пограничникам и армянским стрелкам. Общее командование принял генерал Кулебякин, левой группой командовал генерал Назаров, а правой – войскового старшина Александров. Атака всех боевых участков была начата с рассветом 30 июля, и только отряд войскового старшины Гончарова за поздним приходом из Богда-Кенды и необходимостью немного передохнуть двинулся на высоту 986 после полудня. Могучие позиции турок тянулись длинной прерывчатой полудугой, совершенно заслонявшей цель атаки – Саккиз. Особенной массивностью и неприступностью отличались высоты: 1102, 1027 и 985... В 6 часов утра 4-й Армянский стр. батальон под жестоким ружейно-пулеметным огнем турок, карабкаясь по крутым склонам высоты 1027, отчаянным натиском в штыки опрокинул упорно за-

щищавшихся турок с первого скалистого зубца трехгорбой высоты 1027. Турки, оставляя трупы и унося раненых, отошли на следующие две вершины той же высоты, продолжая осыпать армян градом пуль, но подполковник Осеянц, несмотря на возрастающие потери, неудержимо шел вперед и, шаг за шагом последовательно выбивая яростно защищавшихся аскеров и курдов из их каменных гнезд, к 15 часам, овладев последним зубцом высоты 1027, частым огнем преследовал быстро спускавшегося вниз противника, которому не помогли даже подошедшие снизу подкрепления и выстрелы втащенных на соседнюю высоту над перевалом двух горных орудий, которые после нескольких выстрелов были приведены к полному молчанию горным взводом прапорщика Арзаянца и быстро ушли назад. Когда 4-й Армянский стр. батальон атаковал второй зубец высоты 1027, ему снова значительно помог своим огнем полевой взвод со стороны Агкенда из отряда войск. старшины Гончарова, который в это время наступал на высоту 986. Огнем этим был парализован огонь турецких резервов, находящихся между высотами 1027 и 986 и обстреливавших левый фланг подполковника Осеянца.

Одновременно с действиями 4-го Армянского бат-на шла невероятная по своей трудности борьба пограничников и двух рот 6-го Армянского бат-на за высоту 1102 и перевалом между нею и высотой 1027. Армяне 6-го бат-на с полтавцами, беря уступ за уступом, редкими цепями под сильнейшим ружейно-пулеметным огнем турок взбирались на перевал между вышеназванными высотами и, наконец, в 15 часов окончательно сбили турок со всего массива 1102. после чего они постепенно очистили в темноте и перевал. Отряд Гончарова только 14 часам подошел к Агкенду и, отдохнув около часа, тоже выступил в бой своей артиллерией и грузинским стрелковым бат-ом, совершил атаку на высоту 986, где было около двух рот турок и много курдов. Около 18 часов была взята первая сопка высоты 986, а к темноте вся высота перешла в наши руки. Со взятием этой высоты турки не могли уже держаться на высотах 985 и 1027 и в беспорядке стали отходить. По взятии же высоты 1027 армянскими стрелками высота 985 окончательно теряла для турок всякое значение, но турки все же держались на ней до темноты. С рассветом 31-го июля наши войска двинулись вперед и заняли передовыми частями

Саккиз, а конница была направлена в сторону Банэ, куда отступили турки. В этом упорном бою весь отряд потерял 279 человек убитыми и ранеными. Потери 4-го Армянского бат-на выразились: 1 офицер убит, 3 офицера тяжело ранены, убито 5 стрелков и ранено 38. Потери турок были гораздо больше.

Ими было кроме того брошено много оружия, патронов, ручных гранат и амуниции. Атаку армянских стрелков наблюдал генерал Кулебякин, который во время боя прислал батальону ряд благодарственных телефонограмм. По овладению батальоном высоты 1027 генерал прислал подполковнику Осепянцу следующую телефонограмму: "Поздравляю батальон с первым крещением и первой победой. Благодарю за отличную боевую работу. Сегодня лично был на взятой вами неприступной позиции и на месте оценил труд и доблесть одолевших ее армян-стрелков. – 553. Кулебякин".

От командира корпуса генерала Чернозубова была получена следующая телеграмма: "Подполковнику Осепянцу. Душевно рад, что Ваши молодцы показали себя под Вашим начальством. Да поможет Вам бог в будущем. – 1065. Чернозубов".

Значение победы под Саккизом было большое. Отошедшие от Саккиза на Банэ турки освободили от давления наш левый фланг (генерала Назарова), а это дало возможность Соуджбулагскому отряду своевременно оказать помощь еще больше теснимой центральной колонии генерала Рыбальченко, результатом чего было полное поражение турок 9 августа, когда была совершенно разбита у горы Асхаб и села Дритка 4-я турецкая Дарданельская дивизия и два ее полка взяты в плен со множеством трофеев. 31 июля 4-й Армянский стрелковый батальон перешел в город Саккиз и здесь вошел в состав Тавризского отряда генерала Назарова ...

Тавризский отряд к 5-му августа занял линию Саккиз-Марахоз. Отряду предстояла трудная задача "удержать превосходные силы турок со стороны Банэ и наблюдать пути на юго-востоке, откуда ожидалось появление турок". 8-го августа турки всеми силами перешли в наступление и к вечеру, сдерживаемые читинцами и наргинцами, заняли линию высот у села Мету. Весь день 9-го августа отряд сдерживал турецкий авангард. Наша пехота занимала позицию по линии села Мелкорани – высота 955 и высоту северо-восточнее

Марахоза. Силы отряда не соответствовали этой позиции. Состав рот армянских стрелков и ополченцев был слаб. Несмотря на это, отряд сдерживал натиск турок на Марахозских позициях весь день 9 августа. В ночь с 9 по 10 августа отряд без боя отошел на высоты южнее Серкея. 10 и 11 августа отряд сдерживал турок на линии Сундж-Агкенд и в ночь с 11 по 12-е опять отошел к Бокану, как уже было в июле. Утром 12-го турки появились в районе Кмоч-Тубут-Киризе и горы Туалка, но вплоть до 16-го не проявили никакой активности. С утра 17-го генерал Назаров решил сам перейти в наступление, направив читинцев с 2-мя горными орудиями в обход неприятельского левого фланга, а дивизион наргинцев – на Саккиз. Пехоте было приказано вести энергичное наступление из Гюльтапа на высоты Туалка и между Туалком и Тубутом, а дивизиону наргинцев со взводом артиллерии и 2-х рот 4-го армянского батальона наступать через Тубут на Клич. К часу дня три роты 4-го армянского батальона и 602-я ополченческая дружина со взводом артиллерии сосредоточились у села Гюльтапа. Наступление отсюда было поведено двумя боевыми участками: правый – 4-я армянская рота вперед и уступом за нею правым флангом две роты ополченцев, левый – 2-я и 3-я роты 4-го армянского батальона и за ними одна рота ополченцев, 1-я армянская рота в прикрытии артиллерии. Конные разведчики 4-го армянского батальона были высланы для наблюдения за правым флангом. Турки занимали укрепленную позицию на горе Туалка двумя ротами с двумя пулеметами, одна рота и 2 пулемета занимали окопы на северо-востоке склона Туалка. Батальон турок занимал вершины южнее села Киризе. Под прикрытием нашего артиллерийского огня пехота двинулась в атаку. 4-я рота армянского батальона была встречена жестким огнем пехоты и пулеметов, несмотря на потери, продолжала энергично продвигаться вперед. В то же время роты левого боевого участка продвинулись к Тубуту, где тоже были встречены жестким огнем с высоты южнее Тубута. Ротам пришлось наступать на совершенно открытой и ровной местности без прикрытий и подступов. Несмотря на губительный огонь турок и потери, 4-я рота атаковала и заняла северо-восточные окопы горы Туалка, а затем и самую ее вершину. К 16-ти часам роты левого боевого участка охватили турок справа, турки бежали

на Серкель. В этом бою батальон потерял ранеными одного офицера, убитыми 6 стрелков и ранеными 30 стрелков.

После боя 17-го августа от начальника Тавризского отряда генерала Назарова была получена следующая телеграмма: "Полковнику Осемянцу. Поздравляю молодцов-стрелков и их командира с успехом. Особое спасибо 4-й роте. 123. Генерал Назаров". 18 утром генерал Назаров приказал преследовать турок, причем 4-й армянский батальон и 602-я ополченческая дружина с двумя орудиями были двинуты на Серкель и Сундж. Турки отошли на гору Кулкула и Камханский перевал. К вечеру 18-го августа Тавризский отряд остановился на ночлег у села Сундж. Продолжая движение 19 и 20 августа, Тавризский отряд к вечеру 20-го занял село Мету. Командир корпуса приказал генералу Назарову воздержаться от атаки турок и ждать подхода Соуджбулагского отряда, который получил задачу войти в тыл туркам выдвижением через Шейх-Гопан к Банэ. Общее наступление началось 23 августа. 4-му Армянскому стрелковому батальону и 602-й ополченской дружине под общей командой подполковника Осеянца приказано было атаковать сильно укрепленную гору Кулкула, а кавалерия была направлена на Калиханский перевал. К 16 часам 23 августа пехота подошла на ружейный выстрел к горе Кулкула. Весь 4-й армянский батальон и одну роту ополченцев подполковник Осеянц направил для атаки названной горы, имея три роты ополченцев в резерве. Подготовив атаку артиллерийским огнем, 4-й батальон атаковал гору Кулкула и искусным продвижением первой роты батальона, занявшей фланговое положение, заставил турок к вечеру бросить свои позиции. С потерей горы Кулкула турки должны были очистить район Банэ. В бою 23 августа батальон потерял убитыми одного стрелка и ранеными 7 стрелков. Перед боем 23 августа в батальон прибыли 400 человек пополнения. В большинстве это были юноши 18 лет. Пополнение шло 13 дней без дневок, по опустошенной местности. На всем пути люди только три раза ели горячую пищу. Эшелон прибыл в плачевном виде, люди от усиленного марша и голода были изнурены, обувь сильно изнашивалась. 25 августа 4-й армянский батальон продвинулся южнее Банэ. 26-го генерал Назаров приказал своей казачьей бригаде произвести набег на Пенджвин а для поддержки набега 4-й армянский

батальон был выдвинут к селу Сейранбенд, но конница, не дойдя до Пенджвина 15 верст, была остановлена, а затем получила приказание отойти. 27 августа батальон возвратился в Банэ.

Так как район Банэ был сильно опустошен, командир корпуса приказал войскам отойти в район Бокана и Саккиза, где еще много было фуража. 28 августа батальон отошел к Миrade, а 29-го в Мету. Тавризскому отряду было приказано отойти главными силами к Бокану, имея авангард – 4-й Армянский стрелковый батальон, 2 сотни казаков и 2 орудия под начальством подполковника Оsepянца – в Саккиз. 30 августа авангард прибыл в Саккиз а к 3 сентября был передвинут в селение Алтуни-хтарю.

Таким образом, 4-й Армянский стрелковый батальон с 8-го августа по 3 сентября находился в непрерывных боях, стычках и тяжелых походах. Люди были почти босые и в рваной одежде. Питание было недостаточное. В Саккизе в батальоне началась холера, ежедневно заболевало до 10 человек.

5 сентября батальон был передвинут в Серкель, где и нес сторожевую службу, находясь в составе авангарда, получившего задачу оборонять Серкельские позиции и вести наблюдение на Сохаб, Шлаг и Каблаглуджа. В авангарде батальон простоял бессменно 2^{1/2} месяца. У людей не было теплой одежды и жили в походных палатках, сильно страдая от холода. Наконец 10 ноября батальону прибыла смена. 11 ноября батальон прибыл в Енгиджа, а потом в Бокан, где и расположился на отдых. В начале декабря в командование батальоном, вследствие болезни подполковника Оsepянца, вступил полковник Кузьмин, прокомандовавший им до 17 февраля 1917 года.

22 февраля 1917г. Тавризский отряд совершил демонстративное наступление на Банэ с целью привлечь внимание турок, наступавших против 1-го Кавказского кавалерийского корпуса у города Сенне. 27 февраля батальон, двигаясь по глубокому снегу, пробивая в нем коридоры и вынося на плечах людей и обоз, перевалил Суренский перевал, но ввиду невозможности дальнейшего движения вследствие глубоких заносов вернулся через селение Бороджо-Миrade на Калиханский перевал, где захватил турецкую заставу с офицером. 2-го марта батальон без боя занял село Сундж, а 4 марта вошел в город Банэ, где и стал готовиться к походу на город Пенджвин.

Пенджвинская операция

С 4 марта по 9 июня 1917г. 4-й Армянский стрелковый батальон простоял в Банэ, находясь в отряде генерала Назарова, а затем полковника Канцевича (командира 2-го Нерчинского казачьего полка). В это время в состав отряда входили следующие части: 4-й и 6-й Армянские стр. батальоны, 1-й пограничный стр. полк, 2-й Нерчинский и 2-й Читинский казачьи полки, один взвод полевой артиллерии и 4 горных орудия. 4-й батальон числил в своем составе около 600 штыков и 4 пулемета. Части отряда попеременно несли сторожевую и разведывательную службу. Сторожевая линия проходила через село Армирда, высоты 960,805,1017 и селение Сейранбенд. К 9 июня 4-й батальон занимал сторожевое охранение на правом фланге у села Армирда (в 3-4 верстах юго-западнее Банэ). 9 июня был получен приказ командира 7-го кавказского армейского корпуса об атаке Бистанских позиций турок, преграждавших путь к Пенджвину, взятие которого было целью операции. Отряду генерала Назарова были приданы еще 3 казачьих полка (2-й Екатеринодарский, 2-й Черноморский и 2-й Запорожский). 9 июня батальон выступил к высоте 805 в распоряжение полковника Вдовенко, куда и прибыл к 18 часам. Подполковник Осепянц с командиром 6-го Армянского стр. батальона полковником Мелик-Мурадовым выехали вперед к названной высоте, чтобы полковник Вдовенко мог ознакомить их с турецкими позициями, атака коих предназначалась 10 июня, но прибыли к 805 уже перед вечером, а турецкие позиции на этой высоте были в 8-9 верстах. Не удалось ознакомиться даже с местностью и подступами впереди турецких позиций. В 22 часа 9 июня 4-й и 6-й батальоны и 2 сотни запорожцев выступили с 805 к селу Ировдат с целью занять исходное положение для атаки. Ни конные разведчики батальона, ни казаки полковника Вдовенко, занимавшие посты, не знали точно дороги к селу Ировдат. Вследствие полного незнания местности и отсутствия проводников батальон уже засветло подошел к позиции турок, обнаружив себя. Турки открыли на нас артиллерийский огонь, а, по сведениям, артиллерии у них не было. Предстояло наступление по совершенно открытой долине реки Абишерван с переходом этой речки вброд, что, конечно, сопряжено было с большими потерями. После переговоров с полковником Вдовенко решено было атаку

приостановить, а произвести ее в 1 час ночи с 10-го по 11 июня. Турки занимали естественно сильный и искусно укрепленный горный массив между рекой Абишерван и притоком ее Кизил-су, имея выдвинутый прочно занятый ими вперед горный мысок. Около 18 часов 10 июня началась с нашей стороны артиллерийская подготовка. 6-й Армянский стр. батальон должен был атаковать правый фланг Бистанских позиций, взяв предварительно вышеупомянутый мысок, а 4-й батальон левый фланг турок. После артиллерийской подготовки 3 роты 6-го батальона с большим воодушевлением атаковали передовой мысок, сбили с него турок и, продвинувшись вперед, к наступлению темноты заняли передовые позиции турок на мыске и скалистые скаты главных позиций турок. В 1 час с 10-го на 11 июня 4-й батальон подошел к р.Абишерван против левого фланга турок. Здесь батальон развернулся в боевой порядок для ночной атаки и затем начал переходить р.Абишерван. В это время со стороны правого фланга турок послышалась сильнейшая ружейная стрельба. 4-й батальон молча перешел реку и без выстрела двинулся к подошве гор и поднялся на гребень, занимаемый турками, сбив их с позиций. 2-я рота, преследуя турок, даже успела спуститься на южные склоны Бистанских позиций, но в это время было получено приказание полковника Вдовенко 4-му батальону отойти назад, так как 6-й батальон был опрокинут турками и потерял пулеметы. Таким образом, блестящая ночная атака 4-го батальона не привела к общему успеху и с болью в сердце пришлось отойти назад. Эта неудавшаяся атака побудила командира корпуса приказать подвезти полевые орудия, для чего нужно было предварительно разработать дороги, для чего понадобилось три дня. Войскам приказано было занять выжидательное положение в непосредственной близости от противника, занимавшего командующее положение. Это были тяжелые дни! Днем с тыла нельзя было нечего подвезти, ибо все обстреливалось турками. Хлеб и прочее подвозились ночью. По ночам турки тревожили нас, каждую ночь выбывало из строя по несколько человек. В ночь с 14-го по 15 июня турки даже вели два раза наступление силами до 3-х рот, но были отбиты. В эту ночь 4-й батальон потерял 11 стрелков, тяжело раненных. Наконец полевые орудия были подвезены, и с утра 15-го началась артиллерийская подготовка, а около 7 часов

утра последовало приказание начать атаку. 4-й батальон развернулся в боевой порядок, как на параде, смело и уверенно спустился в долину Абишервана и правильными цепями, почти без выстрела, наступал под ружейным и артиллерийским огнем турок. Почти с места начались потери, но стрелки-армяне неудержимо шли вперед. Предстояла тяжелая задача пройти открытое пространство около версты шириною, роты в один мах перебежали эту полосу, дошли до подошвы горы и, несколько передохнув здесь, ринулись на турецкие окопы. К 9 часам утра турки штыками были выбиты из окопов и обращены в бегство. Роты 4-го батальона дошли до артиллерийской позиции турок, где и захватили одно орудие. К этому времени сюда же вышла 4-я рота 6-го армянского батальона и стала оспаривать у третьей роты 4-го батальона часть взятия этого орудия.

Преследование турок продолжалось на протяжении версты. 4-й батальон в этом славном бою потерял 2-х офицеров ранеными, 1-го стрелка убитым и 35 ранеными.

15 и 16 июня войскам был дан отдых, причем 4-й батальон занимал правый участок Бистанских позиций. Не менее тяжело было это сидение на занятой позиции турок. Тропическая жара, отдаленность воды (около 3 верст), бессонные ночи создавали тяжелую обстановку. Надо сказать, что еще до начала Пенджвинской операции обувь, обмундирование, белье и снаряжение пришли в полную негодность. Люди положительно были босы и голы. Носили рубахи зимнего обмундирования и, чтобы прикрыть голое тело, люди в тропическую жару одевали шинели. Стрелки были переутомлены непрерывной тяжелой боевой работой, но, несмотря на все это, дух стрелков был поднят победой высоко, люди безропотно выполняли свой долг, сознавая ясно, что необходимо окончательно победить своего векового врага.

Взявший Бистанские позиции полковник Вдовенко не оценил обстановки и не занял соответствующими силами командующую часть хребта Сер-Сир-даг, лежащего южнее Бистанских позиций, а между тем 15 и 16 июня днем высота эта была совершенно свободна от турок, но к вечеру 16-го турки, оценив важное значение этой горы, заняли ее, подтянув для этого силы со стороны г.Сулеймани. Между тем еще 15 июня полковник Вдовенко получил приказание

от командира корпуса 17 июня овладеть Пенджвином. Полковник Вдовенко, видя, что 16-го турки заняли вершину Сер-Сир-дага и что, не овладев этим хребтом, нельзя взять и удержать г.Пенджвин, приказал 4-му батальону с 2-мя эскадронами пограничников и сотней полтавцев атаковать и взять Сер-Сир-даг и затем, оставив на хребте в виде заслона пограничников и полтавцев, спустился по хребту в долину, соединиться с 6-м армянским батальоном и идти на Пенджвин. В исполнение этой задачи батальон с преданной ему конницей в 5 часов утра 17 июня атаковал командующую высоту Сер-Сир-дага и, охватив левый фланг турок конницей, выбил турок из нескольких окопов. Турки яростно отбивались, но к 10-ти часам утра были окончательно сброшены с хребта. Потери 4-го батальона в этой блестящей атаке были следующие: ранен 1 офицер, убито 4 стрелка и ранено 52.

Оставив на высоте пограничников и полтавцев, 4-й батальон ушел на присоединение к 6-му батальону, но в это время завязался бой нашей конницы у юго-восточной оконечности хребта Сер-Сир-даг. К месту боя с Бистанских позиций спешил 6-й армянский батальон. Вскоре с высоты Сер-Сир-дага были оттянуты полковником Вдовенко оставленные там 2 эскадрона пограничников. На высоте осталась сотня полтавцев – 30 всадников. 4-му батальону приказано было принять позицию у села Кизилджик. Между правым флангом 4-го Армянского стр. батальона и 30 полтавцами, оставленными на Сер-Сир-дага, оказался разрыв около 5 верст. 18 июня левый боевой участок полковника Вдовенко начал наступление на Пенджвин, который и был занят казаками, туда же был направлен и 6-й Армянский стрелковый батальон, но, как потом оказалось, не дошел до него, так как разыгравшиеся события на нашем правом фланге у Сер-Сир-дага привели к общему отходу всего отряда сначала к Бистанским позициям, а затем и к высоте 805. 20 июня с утра турки силою больше батальона с двумя орудиями и одним эскадроном атаковали вершину Сер-Сир-дага и взяли ее, поставив в тяжелое положение 4-й батальон и весь левый фланг отряда, уже занявший Пенджвин. Отдано было приказание частям левого фланга начать отход, усилив частью сил правый фланг 4-го батальона. Эта мера, не принеся пользы правому флангу, сильно ослабила левый фланг,

турки, оценив обстановку и видя отход левого фланга, обрушились на него и принудили его отойти на Бистанские позиции, вследствие чего и 4-му батальону пришлось к 19 часам 20 июня отойти туда же. Ввиду обнаружившегося затем обхода нашего левого фланга большими силами турок отряду приказано было отойти сперва на те позиции, с которых началась атака Бистанских позиций 15 июня, а затем и их высоты 805. Таким образом, успешно начатая операция, приведшая к занятию Пенджвина, окончилась полной неудачей ввиду того, "то начальниками отряда не было своевременно уяснено огромное значение хребта Сер-Сир-даг, командующая высота которого была занята всего 30 казаками, а затем, когда уже обнаружилось важное значение этого хребта, то не только ничего не было сделано для исправления ошибки, но допущена была еще и новая – посылка 6-го армянского батальона к Пенджвину вместо того, чтобы усилить им правый фланг отряда у Сер-Сир-дага. Неправильна была инициатива и со стороны отдельных начальников и, в частности, командира 4-го батальона, который, уяснив вполне значение Сер-Сир-дага, не принял со своей стороны мер к занятию командующей высоты хотя бы одной ротой своего батальона.

По окончании Пенджвинской операции 6-й армянский батальон был отведен на отдых в с.Сунч, а 4-й батальон остался на высоте 689, занимая двумя ротами сторожевое охранение на высоте 805.

Турки, заняв Бистанские позиции, дальше не продвигались. 4-й батальон простоял на высоте 689 и 805 до 30 июня, после чего был отведен в с.Дерга-Шейхан (в 6 верст от высоты 805). 1 июля батальон был сменен 6-м армянским батальоном и по смене был отведен на отдых в с. Мучява. 4-й и 6-й армянские батальоны сменялись здесь через каждые 10 дней, неся сторожевое охранение.

3 августа турки, сосредоточив незаметно свои силы к высоте 805, открыли внезапный огонь из 4-х горных орудий по названной высоте, а затем повели наступление силами около 1^{1/2}–2-х батальонов с одним кавалерийским полком, сбили с высоты 805 две сторожевые роты 4-го батальона, оттеснив армян на 2^{1/2} верст к высоте, что южнее с.Взлюва.

В 16 часов того же дня 4-й Армянский стр. батальон перешел в наступление и сбил в свою очередь турок с высоты 805, заставив

их отойти в исходное положение. 4-й батальон в этот день потерял офицеров убитыми и ранеными 9, стрелков 80.

28 августа 4-й батальон был сменен 264-м пехотным Георгиевским полком, а батальон был отвезен в с.Тобзова – в 14 верстах от Гейдарабада, куда и прибыл 7 сентября. Здесь было приступлено к переформированию батальона в 2-батальонный стрелковый полк.

В с.Тобзова 4-й батальон был включен в состав Сулдузского отряда генерала Ефимова, в каковом и пробыл до 12 октября 1917г. За это время батальон обулся, оделся и получил пополнение.

13 октября, согласно распоряжению начальника сводно-пехотной дивизии от 28 сентября 1917г. за №745, батальон выступил в Эчмиадзин, куда и прибыл 16 октября. Только здесь и началось фактически переформирование батальона сначала в 2-х, а затем и в 3-батальонный стрелковый полк. Полк простоял здесь до февраля 1918г., а затем был двинут к Эрзеруму, которому угрожали турки.

Проследив боевую деятельность 4-го Армянского стр. батальона, нельзя не прийти к заключению, что она была безупречной. Неутомимость в походах, упорство в достижении поставленных боевых задач, вполне сознательное отношение всех чинов батальона при исполнении своих исключительно трудных обязанностей. безропотность в лишениях, особенно тяжких в таком отдаленном районе военных действий, как Ушнуэ-Соудж-Булаг-Банэ, наконец высокий патриотизм армян-стрелков – вот те положительные качества батальона, которые присущи высоко дисциплинированной, правильно организованной военной части.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.18, лл.2-29.

№ 58

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 5-го Армянского стрелкового батальона

5-й Армянский стрелковый батальон начал свое формирование в мае месяце 1916 года, в г.Маранда (Персия). Командиром батальона был назначен полковник Пирумов. Солдаты для укомплекто-

вания батальона прибывали из запасных полков г.Александрополя и из других пунктов. Среди прибывших людей довольно большой процент составляли мало пригодные к строевой и боевой службе. По-видимому, командиры запасных полков по обыкновению старались сбыть негодный материал. К концу мая батальон получил оружие, винтовки системы Лебеля и патроны к ним, по 350 штук на каждое оружие. Пулеметы системы Максима были получены батальоном только в августе 1916г. в г.Соудж-Булаг. Снаряжение и обмундирование люди приносили с собой из запасных частей, многих предметов снаряжения не доставало. Обоз в несколько повозок казенного образца был получен в Маранде, но обозные лошади прибыли только к половине июля. В конце июня 1916г. батальон, еще не вполне сформированный и далеко не снабженный всеми видами довольствия, выступил из Маранды по железной дороге на Шарапхане на северном берегу Урмийского озера. В Маранде удалось до некоторой степени обучить роты и главным образом рассыпному строю и сторожевой службе, а также пройти три упражнения стрельбы. В конце июня батальоны были перевезены на баржах через Урмийское озеро в Гейдарабад. 4-го июля батальоны были включены в состав 7-го Кавказского армейского корпуса, действовавшего в Азербайджане. Командир названного корпуса генерал Чернозубов осмотрел батальон, найдя его в хорошем состоянии, и приказал выступить в с.Зели-Хань, где формировался особый отряд из трех войск под командой полковника Пирумова. По приказу генерала Чернозубова к 5 батальону были присоединены остатки славной, боевой 4-й дружины народного героя Кери, павшего, кстати сказать, смертью храбрых в сражении при Ревандузе, сраженного в упор пулей на бруствере неприятельского укрепления. Дружинников присоединилось около 130 человек, они были плохо снаряжены, почти разуты, вооружены были кавалерийскими трехлинейными винтовками (русскими). Боевой дух их был очень высок. 12 июля Зели-Ханский отряд полковника Пирумова выступил по Калешинскому перевалу, где и занял боевую позицию на самом крайнем фланге корпуса. Здесь батальон впервые выступил лицом к лицу с турками. Здесь отряд был усилен несколькими сотнями конных казаков, 4-мя горными орудиями и одной ротой туркестанского этапного батальона. Общее

командование отряда после этого принял командир 1-го Полтавского казачьего полка полковник Белый. В первых числах августа 1916г. батальон по приказанию командира корпуса выступил к с.Софиан. в помощь 3-му Армянскому стрелковому батальону, занимавшему заднюю позицию. К этому времени турки сосредоточили большие силы, повели наступление на всех фронтах 7 корпуса, оттеснив русские войска несколько назад, но дней через пять русские перешли в контратаку, заставив турок спешно отступить. В преследовании разбитых турок принял участие 5-й батальон, занявший с.Дуру у подножья Калешинского перевала. Преследование велось энергично, на дорогах валялось много турецких трупов, брошены оружие и снаряжение. Несколько десятков аскеров было взято в плен.

У Калешинского перевала снова сосредоточился отряд полковника Блахо в составе 5-го Армянского батальона, 1-го батальона, 1-го пограничного пешего полка, 1-го Полтавского и 3-го Кубанского казачьего полка и 4 горных орудия. Спустя несколько дней срочной телеграммой командира корпуса 5-й батальон выступил из с.Дуру и в два перехода прибыл в с.Джалдян, где и вступил в состав отряда генерала Рыбальченко. Находясь в составе этого отряда, 5-й батальон принял участие в бою 9-го августа в районе села Дритка-Раяд-гора Асхаб, в котором 4-я турецкая (Дарданельская) дивизия была совершенно разбита, а оставшиеся 60 офицеров и около 2000 аскеров сдались в плен со множеством боевых трофеев. Спустя 3 дня по телеграмме командира корпуса, 5-й батальон был двинут в Соудж-Булаг в состав отряда генерала Кулебякина, который в то время готовился к походу на город Банэ. (?) августа этот отряд выступил из Соудж-Булага и в 4ч. дня форсированным маршем по трудно доступным тропам диких гор и ущельям достиг города Банэ, который заранее был очищен турками. Отряд генерала Кулебякина простоял в Банэ восемь дней, после чего возвратился в Соудж-Булаг. Простояв в Соудж-Булаге три недели, 5-й батальон был оттянут в село Чаяна в составе резерва совместно с шестым Армянским стрелковым батальоном, а в середине октября 1916г. 5-й батальон отошел в состав 7-го корпуса, до прибытия его в селение Чаяна на отдых. батальон совершал непрерывные походы, участвовал в боях и в мелких стычках, начинал от Калешинского перевала до занятия города

Банэ. Люди совершенно обносились, не имея ни белья ни обуви, а из верхней одежды только изорванные шинели, часто голодные по суткам. Несмотря на все эти невзгоды, люди не роптали, свято исполняя свой долг. Состав батальона, достигавший вначале 1200 человек, уменьшился до 800 человек, потеряв много больными, убитыми, ранеными и отставшими.

20 ноября 1916г. 5-й батальон выступил согласно телеграфному распоряжению командира корпуса в Гейдарабад, а отсюда перевезен на баржах на пристань Евгеньевскую, откуда в один день совершил трудный переход в сорок верст до города Хоя. В городе Хой 5-й батальон простоял два дня, после чего выступил через Котурское ущелье в город Ван. После весьма трудных переходов батальон прибыл в город Ван 6 декабря 1916 года, где и был включен в состав 4-го Кавказского армейского корпуса и особого Ванского отряда под начальством командира 2-й бригады 4-й Кавказской казачьей дивизии полковника Стопчанского. За участие в военных действиях батальона в составе 7-го корпуса как офицеры, так и большинство солдат получили боевые награды. За одни только августовские бои были представлены к наградам 100% офицерского состава, а вслед за тем и еще 50%, что и было впоследствии получено. Много солдат-армян 5-го батальона было награждено Георгиевскими крестами и медалями.

По прибытии в город Ван батальон расположился в самом городе, в полуразрушенных зданиях. Командиром 4-го корпуса дана была задача Ванскому отряду очистить окрестности Вана от турок и враждебных курдов и во чтобы бы то ни стало отбить у турок важные позиции у Востана (в 35 верстах к юго-западу от Вана на южном берегу Ванского озера).

Отряд в составе двух рот 8-го Кавказского стрелкового полка, 5-го Армянского стрелкового батальона, одной горной батареей, нескольких сотен казаков и мелких армянских хумбов выступил из Вана вечером 13 декабря и, пройдя 15 верст, переночевал в деревне Ардамет, а с рассветом 14-го двинулся дальше и в боевом порядке стал спускаться в долину Айоц-дзор (армянская долина). Погода стояла теплая и солнечная, и войска бодро и неудержимо двинулись на село Атаман – передовому опорному пункту Востанской позиции турок.

Вскоре завязался бой с передовыми частями турок. Стрелки-

армяне, казаки и хумбийцы неудержимо, с лихим соревнованием неслись вперед и, сбивая на своем пути турок, к полудню овладели селом Атаман. К вечеру отряду удалось продвинуться дальше к Востанским позициям, и две роты 5-го батальона заняли левый фланг их, примыкающий к озеру, против острова Ахтамар. К рассвету 15 декабря выяснилось, что турки поспешно очистили все Востанские позиции и отступили верст на 15 на сильно укрепленную позицию у так называемой Черной горы. Необходимо отметить, что во время боя 14 декабря успеху отряда много способствовала небольшая флотилия на Ванском озере, одно судно которой, вооруженное орудиями, обходя остров Ахтамар, удачно обстреливало тылы Востанских позиций.

В этот же день, армянские хумбисты, предводимые своим Ахтамарским епископом, участвовали самоотверженно и храбро в общей атаке отряда, принеся большую пользу отличным знанием местности. Весь отряд горел желанием продолжить наступление и дальше, но начальник отряда полковник Стопчанский объявил, что поставленная штабом 4-го корпуса задача отрядом выполнена, а на дальнейшем продвижении нет. Отряд приступил к укреплению взятой Востанской позиции. 5-й батальон, оставив на Востан в числе других войск, две своих роты с двумя пулеметами, с остальными двумя ротами и пулеметами и со штабом перешел в город Ван. От рот батальона, расположенных в Ване, выставлялись посты в Дерчи и Хан, что сопряжено было с большим неудобством в смысле большой трудности доставки в эти пункты продовольствия для людей, не говоря уже о постоянных стычках с курдами, о вьюгах и снежных заносах. Несмотря на все это, стрелки-армяне вели себя отлично на этих пунктах, никогда не предъявляя никаких претензий.

Необходимо отметить, что к этому времени денежная и материальная часть батальона пришли в плачевное состояние. так как отпуск денег по разным требованиям сильно затягивался под различными предлогами. Обоз пришел в полную негодность, много лошадей пало. Приходилось неоднократно обращаться в довольствующие учреждения 4-го корпуса со своими требовательными ведомостями, но эти учреждения возвращали их, указывая на то, что 5-й батальон должен получить все им просимое от 7-го корпуса, откуда он прибыл. Пока выяснялся вопрос, из какого корпуса должен был

батальон получить все необходимое, прошла зима, в течение коей так и не удалось получить теплой одежды, т.е. полушубков, валенок и теплого белья. Все было получено батальоном в июне 1917 года, когда надобность в этих вещах миновала. В течение зимы не менее двух-трех раз в месяц от рот батальона, расположенных в Ване, вызывались охотники в числе 40-50 человек (к которым присоединились десятки Ванской армянской молодежи) для дальних разведок по направлению на Шатах, Хошаб, Мокус и другие пункты противника. Эти разведывательные отряды всегда выполняли данные им задачи, нередко приводя с собой пленных и принося трофей. Случались, конечно, и потери людьми, но это не отбивало у людей охоты проситься и ходить на разведки в следующие разы. От рот, стоящих на Востанских позициях, тоже часто высылались разведчики к главной турецкой позиции у Черной горы для добывания "языка", что зачастую выполнялось успешно. Турки активности не проявляли. В эту зиму на усиление Ванского отряда прибыл 3-й пограничный пеший полк в составе 4-х батальонов. Целью батальона этого полка было присоединиться к двум ротам 5-го армянского батальона на Востан. Армяне-стрелки жили в большой дружбе и согласии с пограничниками. Все шло хорошо, и солдаты отлично исполняли свой долг до наступления марта 1917 года, когда совершился в России государственный переворот и началась революция. В войсковых частях образовались комитеты, начались митинги, дисциплина резко стала падать, появились демагоги, как офицеры, так и солдаты, бросающие в темную солдатскую массу лозунги, включительно до оставления фронта. Разложение и деморализация частей Кавказской армии шли усиленными темпами. Чувствовалось, что уход русской армии с фронта только вопрос времени. К счастью, ядро 5-го армянского батальона состояло из уроженцев Карабаха — людей стойких в своих убеждениях, преданных долгу и своему начальству, а потому с революцией в батальоне ничего не изменилось вплоть до конца июля 1917 года, когда 5-й батальон стал переформировываться в 5-й армянский стрелковый полк 2-батальонного состава и на пополнение стали прибывать развращенные в тылу солдаты и дезертиры. Все же в батальоне продолжались правильные ежедневные занятия, исправное несение службы и отдавание чести офицерам.

Стоящий совместно с 5-м армянским батальоном 3-й пограничный пеший полк, а также и другие русские части до того разложились, что целыми партиями стали уходить в тыл, предаваясь по пути грабежу и бесчинствам. Пограничники постепенно перестали нести службу. Армянам-стрелкам не под силу было одним занимать позиции и важные пункты в Ванском районе. Самой обстановкой был выдвинут вопрос о спешной организации милиции и местного армянского населения. Командиру 5-го армянского батальона совместно с представителями местной армянской военной организации Амбарцумяном и Григором удалось набрать и организовать около двухсот человек милиции, вооруженных лебелевскими ружьями. К этому времени, хотя и медленно, шло разворачивание батальона в двухбатальонный полк, и состав полка достиг 1200 человек. К декабрю 1917 года уже вполне выяснилось, что русские части решили сняться и уйти в Россию. Части Востанских позиций и часть в Дерчи и Хан по приказанию полковника Пирумова были заняты обученными милиционерами. Пришлось также командировать по одной роте для занятия городов Арджиша и Арниса, а затем еще двух рот для охраны дороги от Беркри-кала до г.Баязета.

В начале января 1918 года русские части, окончательно развращенные большевистскими лозунгами, стали покидать фронт. Выждав некоторое время, турки на всем Кавказском фронте перешли в наступление и стали теснить слабые армянские части и милицию на всех направлениях. 5-й Армянский стрелковый полк отошел из района Вана в район Игдыр, где и расположился в с.Курдукул, а затем и перешел в с.Маркара для охраны моста р.Аракс на Игдырском шоссе.

ЦГИА РА, ф.121, оп.1, д.19, лл.1-10.

№ 59

Описание боевых действий 6-го Армянского стрелкового батальона

6—10 августа 1916г.

Утром 6-го августа отряд, сосредоточенный на высоте 1019 — перевал “Майдан-балак-зино”, в состав которого входил и 6-й Армянский стрелковый батальон, выступил по направлению к селе-

ниям Калака, Легвин и Хырвинч. Накануне 5 августа 3-я рота была послана на хребет Бардезерт на высоту 1022 для охраны правого фланга движения отряда, левый же фланг охраняли казаки 1-го Полтавского полка. 3-я рота при движении на хребет Бардезерт встретила пеших и конных вооруженных курдов, которых оттеснила к сел. Кани-Мулла, Хырвинч и Легвин; остальные роты батальона 6-го числа при движении были обстреляны с отрогов горы 873, что над сел. Хырвинч, где к остальным присоединилась 3-я рота, и батальон далее в полном составе повел наступление на вышеупомянутые высоты и ее отроги и заставил отступить неприятеля силою приблизительно около одного батальона пехоты и одного полка кавалерии, что подтвердил там же взятый в плен аскер 10-го полка. Неприятель отступил к сел. Шиназанк. На следующий день в 5 часов начальником отряда вверенного мне батальона приказано было атаковать высоту 694 – “Гейда-чилик”, “Гирдасурт” и, зайдя левым плечом, атаковать отроги горы “Асхаб” с юга. 2-я рота была направлена через сел. Зангова по равнине на высоту 694, 3 и 4-я роты и команда разведчиков вместе с пулеметной командой 1-го Полтавского полка на сел. Калесипан, через высоту 843 на Зинвайджан и Храпа, касаясь левым флангом последнего села; 1-я рота оставалась в резерве и потом была послана для усиления 2-й роты, вместе с которой направилась на высоту 694. На отрогах горы 843 находились турки, которых пришлось выбить, после чего, выбив их с высоты над сел. Храпа из окопов, быстрым и безостановочным движением способствовать занятию сильных окопов на отрогах высоты 694 и вытеснить за реку Аважеру. К этому времени 1-й Полтавский полк в конном строю хотел было атаковать противника. Выйдя из сел. Храпа на равнину между селениями Гундар и Храпа, был встречен сильным ружейным огнем, вследствие чего отступил за селение Храпа, спешился и в пешем строю совместно с цепью 6-го Армянского стрелкового батальона стал наступать. Наступление было задержано на левом берегу реки Аважеру ввиду исхода патронов. 2-я рота находилась на высоте 694, имея в резерве 1-ю роту, им было приказано занять последние сопки высоты 694 и прогнать турок за реку Аважеру. В 15 часу я получил следующее донесение от командира 2-й роты: “Доношу, что каменистые высоты, где сидел неприятель, заняты

мною еще час тому назад. Всех турок сбросил на равнину к реке и обстреливал частым огнем ...” В это время со стороны сел. Дрибки батальон турецкой пехоты при двух пулеметах наступал между вершинами 694 и 881 (гора Мурад-Расул) и, по донесениям войскового старшины Полтавского полка Попова, находящегося на последней вершине, со стороны развалины Хане наступали две роты на высоту 881. Я не имел возможности проверить лично донесение командира 2-й роты ввиду такого тревожного положения на левом фланге, где мое присутствие было необходимо, и сейчас же, оставив на горе 1-ю и выдвинув к ней 4-ю роту, стянул 2-ю роту к 3-й роте и команде разведчиков, находящихся между вершинами 694 и 881, и просил начальника отряда о присылке двух рот пехоты на помощь. С подходом турецкого подкрепления шел сильный бой, который продолжался до 24 часа. В 23-му часу я получил подкрепление (две роты Грузинского полка), из коих полуроту отправил на гору “Мурад-Расул”, ротой подкрепил 3-ю и 2-ю роты, а полуроту держал в резерве за левым флангом, так как этот фланг был более опасным. Ночь прошла тревожно, и с рассветом бой начался до приезда начальника отряда. С приездом начальника отряда обнаружилось, что командир 2-й роты ложно донес относительно занятия им последних двух высот 694, прилегающих к реке Аважеру, и начальник отряда приказал роте 2-го батальона 3-го пограничного полка и 4-й роте 6-го Армянского стрелкового батальона занять эти высоты. Означенные две роты в 16 часу пошли в атаку на последнюю высоту 694, но, имея большие потери от сильного действительного ружейного и пулеметного огня противника, были остановлены в 20 часу для подготовки к ночной атаке. Ночной атакой две роты Грузинского полка совместно с ротой 3-го пограничного полка и 4-й ротой 6-го Армянского батальона взяли означенную высоту. На следующий день — 9 августа в 14 часу, согласно приказанию, весь отряд перешел в общее наступление. Турки, увидя это, на своем левом фланге стали беспорядочно отступать, а на правом фланге вели упорный бой. 3-й роте и команде разведчиков пришлось штыковым ударом выбить турок из окопов, захватив 17 человек пленных. С этого момента началось общее беспорядочное бегство противника вплоть до вершины над развалинами деревни Хане, где на короткое время задер-

жались и вели ружейную и пулеметную перестрелку. 6-й Армянский стрелковый батальон, преследуя турок, дошел до перевала Шейхен-Гяруси, куда слева подошли полтавцы, и там, получив приказание начальника отряда, возвратился в сел. Дрипки.

Подполковник Мелник-Мурадов

ЦГИА РА, ф. 121, оп. 1, д. 20, лл. 7-8.

№ 60

Описание боевых действий 6-го Армянского стрелкового батальона с марта по июнь 1917г.

6-й Армянский стрелковый батальон в составе Саккизского, ныне Байского, отряда, с марта месяца расположившись биваком в сел. Деркашейхан в 8 верстах от города Банэ, нес сторожевую службу и производил ежедневные дальние разведки (районе 30 верст Уштурмыл, Башван, Беяка и Сиакез). Ввиду того, что вся кавалерия, входящая в состав Байского отряда, была отведена в тыл за неимением фуража в этой местности и невозможности доставки, 24 марта 1917 года турецкие разведчики днем напали на выставленную батальоном заставу на высоте 805, что южнее гор. Банэ, в 8 верстах от Деркашейхана. Неприятель, окружив выдвинутую вперед заставу, где находился младший офицер 3-й роты прапорщик Саркисянц, со взводом, пытался захватить заставу, но прапорщик Саркисянц, воодушевив людей, сам первый бросился в атаку и, прорвав цепь, стал преследовать турок. Увидя такое положение, турки отказались от своей попытки и обратились в бегство. В этом бою пал смертью храбрых начальник заставы прапорщик Саркисянц, и своей смертью запечатлел свой подвиг. В ночь на 24 марта с.г. 15 разведчиков под командой прапорщика Микаелянца были посланы на разведку в Беяка. Не доходя до Беяки у сел. Карустам, что на скате высоты 864, начальником разведки прапорщиком Микаелянцем были отправлены дозоры для обнаружения противника, в числе коих был разведчик Искандер Атабеков. К Карустаму подошли 5 человек дозоров. Последним подошел Искандер Атабеков. Дозоры, шедшие впереди, сели отдохнуть под деревом. Искандер Атабеков, подойдя к

ним, предупредил, что задачей разведки является осмотр самой высоты 864 силою около роты. Он, тотчас же распределив дозор, начал отстреливаться, несмотря на превосходящие силы. Во время этой перестрелки, передавая приказания, Искандер Атабеков выстрелом был убит в рот навывлет. За все время несения этой сторожевой службы противник почти ежедневно нападал на заставы, выставленные батальоном. В ночь на 22 марта с.г. противник силою около роты напал на заставу, выставленную в районе высоты 865. Начальник заставы младший офицер 3-й роты прапорщик Хечуев доблестно со взводом отстоял заставу, несмотря на то, что противник упорно дважды шел в атаку, и заставил турок отступить, несмотря на их превосходство и трудность ведения ночного боя. За это дело прапорщик Хечуев представлен к ордену Владимира 4-й степени с мечами и бантом. В ночь на 12 апреля сего года противник силою более роты напал на выставленное батальоном сторожевое охранение на высоте 787. Заняв высоту 787, противник к утру доблестной контратакой 4-й роты во главе с. вр. командующим подпоручиком Газиянцем, который, находясь впереди цепи при наступлении противника, лично руководил ведением боя, был сбит и отступил. В этом бою зверски был убит стрелок Смбат Каспаров, которому противником были отрезаны голова и левая рука. За доблестное дело подпоручик Газиянц был представлен к орд. Св. Анны 4-й степени с надписью "За храбрость". В ночь на 14 апреля начальник выставленной нами заставы в сел. Северная Нава, младший офицер 3-й роты прапорщик Петросянц услышал выстрелы со стороны высоты 864. Доложив по телефону командиру батальона об этом, он с его разрешения с половиной людей заставы направился к этой высоте. Оказалось, что стрельба была правее высоты 864 у сел. Армида, где находилась застава 4-го Армянского стрелкового батальона. Прапорщик Петросянц, быстро сориентировавшись в обстановке, взял вправо от высоты 864 и подошел к заставе 4-го Армянского стрелкового батальона, которая была окружена неприятелем. Открыв с левого фланга и с тыла сильный огонь, он заставил растерявшегося противника отступить, чем и выручил заставу родного батальона из трудной боевой обстановки, ибо патроны стрелков заставы были на исходе.

Исполнив свой долг и поделившись патронами со стрелками 4-го Армянского стрелкового батальона, стрелки вернулись на свою заставу Северная Нава. За это дело прапорщик Петросянц был представлен к ордену Св. Анны 4-й степени с надписью "За храбрость". В ночь 9/10 мая с.г. противником силою около роты и 50 сувары было произведено нападение по всему фронту сторожевого охранения на высоте 1017. Нападение было начато в 24 часа и кончилось лишь перед рассветом. Полевой караул, находящийся на правом фланге этой высоты, был обойден и окружен противником. Фельдфебель 2-й роты Балаев, бросившись в атаку с 20 солдатами с правого фланга, заставил противника отступить, и нападение неприятеля по всему фронту было отбито нашим метким огнем. Застава четинцев, находящаяся на левом фланге, будучи выдвинута вперед, очутилась в тылу той группы турок, которая напала на высоту 969. Наш левофланговый караул, быстро изменив направление, обстрелял противника, чем и помог четинцам отбить нападение турок. По донесению младшего офицера 2-й роты прапорщика Тер-Маркарянца, особенно сильное давление противник, при нападении в ночь на 10 мая с.г., производил на левый фланг нашей заставы на высоте 805. Упорные атаки турок были блестяще отбиты нашими караулами.

После тщетных попыток сбить нашу заставу противник в 3 часа 45 мин. прекратил стрельбу и отступил. 9 июня с.г. в составе боевой группы командира казачьей бригады полковника Вдовенко батальон выступил из Деркашейхана и 10 июня занял высоту у дер. Мировдат. Целью этого выступления отряда было общее наступление для соединения с Горранским отрядом. Нашему отряду дана была задача взять Бистанские позиции. В 5 часов утра противник начал обстреливать артиллерийским огнем нашу позицию у сел. Мировдат. Начать общее наступление было приказано в час ночи. Впереди от главного хребта неприятель имел опорный пункт в виде кольцевого окопа, откуда при ночной атаке мог фланговым огнем обстрелять движение частей. В 4 часа дня наша артиллерия начала удачно обстреливать этот кольцевой окоп. Ввиду того, что при предстоящей ночной атаке батальон неминуемо должен был бы взять этот опорный пункт, как находящийся в районе его наступления, и благодаря этому мог бы задержать общее движение

наших частей, командир батальона полковник Мелик-Мурадов учел это удачное обстреливание нашей артиллерии и тотчас приказал 1-й и 4-й ротам идти в наступление слева и справа кольцевого окопа. Несмотря на сильный ружейный и артиллерийский огонь с фронта и с флангов, стрелки 1-й и 4-й рот, подбадриваемые храбрыми ротными командирами 1-й роты Анушеваном Агаджановым и 4-й роты Арутюном Хачатурянцем, с криком "ура", начиная от самой подошвы высоты над дер. Миравдат до сопки и далее на протяжении 3-х верст до следующего лесистого хребта Бистанской позиции, налетом взяли опорные пункты, высказав тот энтузиазм, который заставил их с легкостью, не считаясь с градом пуль и разрывающимися над головами снарядами, овладеть двумя важными опорными пунктами, сильно укрепленными противником. В этом бою тяжело был ранен, вскоре почивший доброволец и д.младшего офицера 4-й роты прапорщик Ованес Ходжаянц, смертью запечатлевший подвиг бесстрашного исполнения долга офицера, убит стрелок и ранено 18. В этой атаке особенно отличились фельдфебель 1-й роты Аветик Митоев, который со взводом зашел с правого фланга на сопку, бросился в окоп и, заколов всех защитников сопки, которые, отбиваясь, не хотели сдаваться, взял одного аскера в плен. Фельдфебель 3-й роты Иван Есоянц с занятием позиции у дер. Мировдат утром же с 10-ю разведчиками засел вблизи кольцевого окопа и, беспокоя ружейным огнем засевших в кольцевом окопе турок, при наступлении первым бросился и занял окопы слева. Заняв лесистый гребень у подошвы Бистанской позиции, 1-я, 2-я, и 4-я роты укрепились и обстреливаемые противником с флангов и с фронта ожидали предстоящей общей ночной атаки. В 24 часа 3-я рота по приказанию командира батальона выступила из своего исходного положения-подошвы высоты у дер. Мировдат и в час 11 июня с.г., заняв положение в указанном ей направлении, вошла в связь с остальными ротами. Быстро обнаружив наше наступление, противник, открыв сильный огонь на участок расположения нашего батальона, сам перешел в наступление. Благодаря обнаженности флангов при этом ночном наступлении нашего батальона, в силу отсутствия точного исполнения во времени этого наступления некоторыми частями, батальон принужден был отступить. В 4 часа батальон в полном порядке, несмотря на полную

неопределенность положения, на ураганный огонь противника, отошел с подошвы Бистанской позиции и занял вновь высоту у дер. Миродат. В этом ночном бою батальон потерял 17 стрелков ранеными и убитым одного. Особенно отличился в этом бою и.д. фельдфебель 2-й роты ст.ун.-офиц. Исаак Акопов, который, не расстерявшись в трудной обстановке ночного боя, умело направил взвод и, открыв сильный огонь, противодействовал охвату неприятеля.

На другой день на передовую линию нашей позиции прибыл корпусный командир генерал-лейтенант князь Вадбольский и, услышав про славное дело нашего батальона, сам лично передал для раздачи отличившимся солдатам 8 Георгиевских крестов. Раненых же героев нашего батальона он в дороге жаловал крестами и медалями. Вплоть до 15 июня с.г. батальону ежедневно приходилось отбивать ночные упорные атаки противника по всему фронту нашего расположения. Несмотря на усталость, лишения, стрелки во главе с офицерами успешно отбивали ночные атаки ружейным и пулеметным огнем. В ночной атаке на 13 июня с.г. на своем участке расположения (левый фланг позиции у деревни Миродат) 4-й ротой был взят в плен аскер. После упорной ночной атаки в ночь того же числа посланная от 2-й роты разведка для осмотра впереди лежащей местности наткнулась на отступающих турецкого офицера и двух аскеров. Заколов офицера и одного из аскеров, лихие стрелки взяли другого в плен. За все время ночных атак противника батальон потерял ранеными 12 стрелков, 15 июня с.г. ночью отбив 2 упорные точки неприятеля по всему фронту расположения охранения батальона, в 9 часов того же числа, не успев отдохнуть и привести себя в порядок в присутствии корпусного командира генерал-лейтенанта князя Вадбольского, батальон пошел в наступление на Бистанские позиции по самому трудному и сильно обстреливаемому участку.

С исходного положения подошвы высоты деревни Миродат батальон, имея строго определенное фронтальное направление (1-я рота с правой стороны кольцевого окопа, 3-я рота с левой стороны кольцевого окопа, 4-я рота левее 3-й роты), имея слева от себя команду разведчиков, резервом и пулеметной командой во главе с командиром батальона на расстоянии 700 шагов за первой ротой тройной цепью

под артиллерийским и ружейным огнем, не нарушая этого порядка и не разрывая цепи вплоть до самой подошвы Бистанской позиции, пошел в атаку, быстро, дружным натиском выбивая упорного противника из окопов, и в 10 часов 30 минут овладел назначенным участком, взяв крепость, сплошь изрытую окопами. 1-я рота, забравшись на вершину Бистанской позиции, зайдя правым плечом, имея направление по хребту с присоединившимися по дороге 3-й и 4-й ротами, совместно преследовали противника до тех пор, пока он не скрылся в ближайших горах. Командир 4-й роты подпоручик Хачатурянц, участок роты которого был ближе к турецкой артиллерийской позиции, после упорного сопротивления прислуги, которая после последнего выстрела хотела увезти орудие, разбежалась только после того, как атакующими частями был ранен в ногу турецкий офицер, взял действующее турецкое орудие за №.20017. За этот подвиг подпоручик Хачатурянц представлен к Георгиевскому кресту 4-й степени, а четверо солдат, способствовавших взятию турецкого орудия, лично награждены Георгиевскими крестами присутствовавшим командиром корпуса генерал-лейтенантом князем Вадбольским. В этом бою был ранен в руку подпоручик, начальник разведочной команды, Рачья Сарафянц, который остался в строю, а также были ранены, убиты и контужены 109 стрелков, из коих многие остались в строю.

Командиры рот самоотверженно и блестяще выполнили задачи, данные ротам, а младшие офицеры 1-й роты подпоручик Арутюн Тер-Матевосянц, прапорщики Арташес Асланянц и Анушеван Казарянц, 2-й роты подпоручик Ашот Петросянц, 4-й роты прапорщики Тигран Алиханов и Киркоров впереди взводов бесстрашно шли в атаку, вызывая этим у своих подчиненных тот героизм, который заставил противника отдать столь блестяще укрепленную позицию, как Бистан. В этом бою особенно отличился ст. унтер-офицер и д.фельдфебеля 4-й роты Иван Данилов, который, будучи впереди с 10-ю стрелками, выбил группу неприятеля, засевшую в окопе на лесистом гребне, чем дал возможность роте, не задерживаясь, с меньшими потерями продвинуться вперед. Заняв Бистанскую позицию, батальон расположился в сторожевом охранении на левом фланге. Так как противник к тому времени скопился на высоте Серсир-Даг, что в 2-х верстах напротив Бистана, то 17 июня прика-

зано было сбить его с этой высоты. 17 июня с.г. батальон выступил и занял положение с левой стороны этой высоты. К тому времени турки были сбиты наступающим справа 4-м Армянским стрелковым батальоном, и батальону пришлось занять высоту над деревней Кизильджа, вплоть до дороги на Сулейманию, где батальон огнем преследовал отступающего противника. Здесь батальон, обстреливаемый артиллерийским огнем, держал позицию вплоть до 18 июня с.г., когда по приказанию начальника отряда выступил на Пинджвин на помощь левой боевой группе полковника Канцевича, задача коего была взять Пинджвин. Дойдя до Пинджвина, стало известно, что Пинджвин взят подошедшим авангардом Горранского отряда во главе с доблестным полковником Горбачевым совместно с четинцами, и батальон, едва отдохнув, вновь выступил к Бистану. Задача соединения с Горранским отрядом была выполнена, и отряд, в составе которого наступал батальон, отступил вновь к высоте 805. За Бистанскую операцию 68 стрелков, не считая получивших Георгиевские кресты и медали лично от командира корпуса, представлены к Георгиевским крестам и медалям, а участвовавшие офицеры к высшим наградам. От главнокомандующего Кавказской армией генерал-лейтенанта Пржевальского батальон получил за лихие дела благодарность. Корпусный командир генерал-лейтенант князь Вадбольский также выразил благодарность лихим стрелкам, а начальник дивизии генерал Карпов телеграммой поздравил батальон с доблестными делами, высказал гордость, что армяне-стрелки входят в состав его дивизии.

Составил прапорщик 6-го Афм. стрелкового полка

Павел Шах-Нафоянц

ЦГИА РА, ф. 121, оп. 1, д. 20, лл. 9-11.

Описание генерала Кулебякина боевых действий Соуджбулагского отряда во время Бокано-Саккизской операции с 24 по 31 июля 1916г. и участия в ней 4-го и 6-го Армянских стрелковых батальонов

24-го июля 1916 года Соуджбулагский отряд начал движение к Бокану, где согласно задачам, данным командиром 2-го Кавказского кавалерийского корпуса генерал-лейтенантом Чернозубовым, надлежало разбить турок, теснивших отряд генерала Назарова со стороны Саккиза. Соуджбулагский отряд под общим начальством генерал-майора Кулебякина двинулся из Соуджбулага двумя самостоятельными колоннами. В левую колонну (войсковой старшина Гончаров) вошли: 3-й батальон Грузинского стрелкового полка (подполковник князь Мачабелди) с двумя своими пулеметами, 2-я, 3-я и 6-я сотни 3-го Таманского полка (в.с. Гончаров) и взвод 2-й Забайкальской кав. батареи (корнет Барнабов). Лево́й колонне было приказано двинуться через Бурхань прямо на Бокань и ударить в левый фланг турок. В правую колонну вошли: 3-й батальон 3-го Пограничного полка (подполк. Ильин), 4-й Армянский стрелковый батальон (подполк. Осепянец), 6-й Армянский стрелковый батальон (подполк. Мелик-Мурадов). 1-я, 3-я, 4-я, 5-я и 6-я сотни 1-го Полтавского полка с двумя пулеметами (в.с. Александров), 1-я и 6-я сотни 3-го Таманского полка (подъесаул Буряк), 2 конных пулемета 2-й Забайкальской каз. бригады (хор. Филиппов), горный (трофейный) взвод 4-й Забайкальской каз. батареи (сот. Добрынин) и взвод 3-й горной батареи 3-го Кавказского артиллерийского дивизиона (прапорщ. Арзаянц). Сам генерал-майор Кулебякин находился при правой колонне, которая им была направлена из Соуджбулага через Бараджо и Шарикенд захватить линию сс. Богдакенды, Кочах и высоту 908, чтобы, отрезав туркам дорогу на Саккиз и Банэ, ударить им в тыл и вместе с отрядом генерала Назарова захватить и разбить. В Соуджбулаге были оставлены тыловые учреждения под прикрытием 4-й сотни таманцев и этапных рот 575-й ополченской дружины

под общим начальством есаула Половина. Ему было приказано, занимая с.Бейтас, наблюдать к югу перевала 1043.

Согласно выработанному генерал-майором Кулебякиным и одобренному командиром корпуса плану, к вечеру 26 июля левая колонна должна была занять с.Тавакала, а правая линию сс. Шариканд и Карагов с тем, чтобы утром 27-го двинуться для занятия путей отхода турок от Бокана на Саккиз. В то же время по распоряжению командира корпуса отряд генерала Назарова должен был ударить с севера на Боканские позиции турок с охватом их правого фланга с востока, чтобы не дать им уйти на Саин-Кала.

Обе колонны Соуджбулагского отряда, идя форсированным маршем, выполнили свою задачу охвата левого фланга и тыла противника раньше, чем это было намечено планом, и еще к ночи 26-го июля линия Тавакала, высота 908, Шарикенд, Богдакенды и Кочах были в наших руках: высота 908 занята 6-м Армянским батальоном (2 роты), Богдакенды – 4-м Армянским батальоном и пограничниками, а дорога на Саккиз наблюдалась полтавцами. Передовым отрядом командовал подполк. Оsepянц. В 24 часа 26-го в с.Шарикенд генерал Кулебякин получил от в.с. Гончарова из Тавакала донесение №551, посланное в 16ч. 35 мин. В нем между прочим было сказано: “Прапорщик Поляков (3-го Таманского полка), высланный с разъездом к с.Шейхлер, с высоты 715 наблюдал следующее: колонна около 2-х батальонов пехоты и 3-х сотен конницы из с.Гул двигалась к с.Акбулаг. В это же время другая колонна около батальона и 3-х сотен двигалась и с.Туркманкенды и, пройдя с.Гул, остановилась биваком у садов южнее высоты, что к востоку от с.Гул. На высоте 695 и юго-западнее я видел много окопов и закрытий из камней, но людей не было видно. Между сс. Калачи и Туркманкенды видели движение 12 сотен конницы на юг. Минут через пятнадцать видели 2 сотни кавалерии генерала Назарова, которые вошли в с.Ничить.” До этого времени от генерала Назарова никаких сведений об изменении положения противника у Бокана получено не было: была только записка №1/141, посланная из с.Кулляр в 7ч. утра и полученная в Шарикенде в 23 часа 50 минут, которой генерал Назаров сообщал о предпринятом им наступлении на Бокан. Поэтому генерал Кулебякин, не получив еще положительных

доказательств ухода турок от Бокана, решил продолжить начатое им движение с линии Богдакенды-Кочах к Бокану. А между тем оказалось следующее: турки, предупрежденные курдами, во множестве бежавшими от наших наступательных колонн, увидев угрозу с тыла, 25 июля начали отход на Саккиз, оставив против генерала Назарова задерживающий сильный арьергард. а к вечеру 26 июля проник, весь отошел в сторону Саккиза. С рассветом 27 июля Соуджбулагский отряд двинулся в сторону Бокана, куда с севера уже подходил отряд генерала Назарова. Выяснив, что турки ушли, генерал Кулебякин прекратил наступление на линии выс. 908 и с.Хеса, а левая колонна остановилась у Кусе. В то же время полтавцы в.с.Александрова осмотрели район с.Кочах и Дервиш-алы, а разъезд хор.Трояна дошел до с.Серчава. Другие разъезды были посланы на восток и юго-восток. Все осмотренные горы и дороги были пусты. До Саккиза в этот день наши разъезды еще не доходили. Генерал Кулебякин приказал отряду собраться в Богдакенды на отдых до выяснения дальнейшей обстановки. К вечеру 27-го в Богдакенды собралась часть отряда кроме группы В.С.Гончарова и 6-го Армянского батальона, которые не успели подойти. Отряд генерала Назарова в этот же день дошел до линии с.Кучек-журю, где и ночевал без Читинского полка и 2-х конно-горных орудий, ушедших отдельной колонной на восток от Бокан-Саккизской дороги. С рассветом 28-го отряд генерала Назарова продолжал движение к Саккизу, а из Соуджбулагского отряда была выслана глубокая конная разведка в направлении на Баклудже и Мархоз. В это время общая обстановка на фронте Азербайджано-Ванского отряда была такова, что генералу Кулебякину было необходимо поспешить с окончанием операции у Бокана, чтобы успеть вовремя перебросить свой отряд на левый фланг колонны генерала Рыбальченко, которую неприятель в сторону Гейдарабада сильно нажимал со стороны перевалов Келешин и Шейхан-Гярюси. Положение генерала Рыбальченко было очень тяжелое, и отход его невольно принуждал к отступлению и Соуджбулагский отряд, выдвинутый вперед, угрожая линии его связи с нашими главными силами. Ввиду такого положения еще 27 июля в 7 час. 30 мин. генерал Чернозубов отправил из Гейдарабада генералам Кулебякину и Назарову следующую телеграмму: "Изменение общей

обстановки заставляет меня приказать отряду генерала Назарова с 4-м Армянским стрелковым батальоном и трофейным взводом, но без пограничного батальона полковнику Острина сосредоточиться у Бокана. Прочим войскам, действующим в районе Саккиза, сосредоточиться у Соуджбулага. Перегруппировку начать с 29-го и выполнить в скорейший срок, не утомляя войск. 10644. Чернозубов." Ввиду этой телеграммы и в силу полученных еще в Соуджбулаге личных указаний командира корпуса генерал Кулебякин решил 28-го выждать, пока отряд генерала Назарова войдет в соприкосновение с отошедшим противником, и выяснить создавшуюся обстановку в связи с разведкой Соуджбулагского отряда, высланной из Богдакенды в сторону Баглудже и Мархоза, для чего утром 28-го в эту сторону был выслан дивизион полтавцев есаула Колесникова при двух горных орудиях и двух пулеметах, а после обеда, когда подошли патроны и снаряды, вслед за есаулом Колесниковым были двинуты и остальные три сотни полтавцев с в.с. Александровым, последнему было приказано присоединить к себе есаула Колесникова, постараться занять гору Овановуша (выс. 1102) и удержать ее до подхода пехоты, если неприятель не покинет Саккиза. Занятие этой командной высоты обеспечивало за нами угрозу левому флангу турок и пути их на Банэ, откуда они пришли. Есаул Колесников дошел до перевала между сс. Сундж и Мархоз, откуда обнаружил, что высоты 1027, 1102 и перевал между ними заняты турецкой пехотой и конницей. В это время, судя по донесению генерала Назарова из с.Сера за 16/142, неприятель на его фронте был расположен так: против Забайкальской бригады полковника Васильева северо-восточнее Саккиза батальонов с горной артиллерией; на высоте 985 не менее двух батальонов турок при одном или двух горных орудиях; на высоте 986 – две роты, одно горное орудие и курды. У Саккиза был виден Большой палаточный лагерь. В 12 часов 50 мин. дня генерал Назаров двинул к высоте 985 роту. Наступление это успеха не имело, и к вечеру генерал Назаров отступил к Сера (его записка 10/135), приказав есаулу Колесникову перейти на высоту, что севернее с.Агкенд, для обеспечения его правого фланга (донесение есаула Колесникова N23 из Мархоза). В.с. Александров, узнав об отозвании есаула Колесникова к Агкенду, присоединился к нему и утром 29-го

повел наступление на высоту 1102. На подкрепление генералу Назарову вечером 28-го из Богдакенды был передвинут 4-й Армянский батальон. В этот же вечер генерал Кулебякин получил приказ от командира корпуса объединить под своим начальством оба отряда – Соуджбулагский и Тавризский – и распорядился так: в.с. Александрову непременно захватить высоты 1102 и 1027, для чего ему была придана еще одна рота пограничников, а генералу Назарову удержать за собою занятые позиции у с.Сера и спешно подтянуть к себе находившуюся к востоку от него Забайкальскую бригаду, связь с которой у него была утрачена (см. донесение генерала Назарова из Сера от 28 июля, 22 час. 20 мин. за N16/142: “Армянский батальон только что, полчаса, прибыл в Сера. Под прикрытием его выходят из боя остальные части отряда. С бригадой забайкальцев у меня связи нет. Получаю донесения окружным путем. Послал с разъездом приказ идти на соединение к отряду по возможности к Сулейманкенды”. Тем временем генерал Кулебякин подтянул в Богдакенды 6-й Армянский батальон и послал в.с. Гончарову, уже успевшему отойти в Тазакала (во исполнение приказа командира корпуса о перегруппировке), распоряжение немедленно двигаться в Богдакенды на соединение с остальным отрядом. К вечеру 29-го сосредоточение было закончено, и генерал Кулебякин двинулся с отрядом к с.Мархоз, приказав только что подошедшей колонне в.с. Гончарова переночевать в Богдакенды и с рассветом двигаться к с.Агкенд. Дорогой генерал Кулебякин получил от в.с. Александрова донесение, что он с боем занял высоту 1102, но к вечеру подошедшее подкрепление турок заставило отойти его на высоты севернее Мархоза. Прибыв к этим высотам ночью, генерал Кулебякин дал отдых войскам, а сам ночевал в с.Язы-булаги, где находилось ядро отряда в.с. Александрова. В эту же ночь по ознакомлении с создавшейся обстановкой было приказано: “Генералу Назарову. Начните атаку Саккиза с рассветом 30-го, охватывая его с трех сторон. Непременно займите высоту 985. Правее вас будет наступать 4-й Армянский батальон на высоту 1027. Помогайте вашей артиллерией соседям, где это возможно. Я буду находиться на высоте с севера над Мархозом, куда присылать мне донесения. Ваш телефон необходимо довести до Агкенда, который будет дальше связан с моей

позицией у Мархоза средствами отряда. Правее 4-го Армянского батальона пограничники атакуют высоту 1102, а конница направляется на высоту 973, 960 и с.Мету для захвата дороги на Банэ. Приветствую отряд и уверен что все по мере сил выполнят свою задачу. "502. Кулебякин". Командиру 4-го Армянского батальона подполк. Оsepяncу было приказано взять высоту 1027. Командиру 3-го пограничного батальона подполк. Ильину с двумя ротами 6-го Армянского батальона и сотней полтавцев приказано взять высоту 1102 и перевал между нею и высотой 1027. В.с. Казарову приказано с четырьмя сотнями полтавцев двинуться по линии Сундж-Канилан-Карагез и высоты 973, 960 для обеспечения нашего правого фланга и отрезания туркам дороги на Банэ, выслав разведку на Мираде. Отряду в.с. Гончарова послано приказание по прибытии в Агкенд дать краткий отдых людям и взять высоту 986. Овладение этой последней высоты в связи с захватом нами высот 1102 и 1027 лишало турок возможности держаться и на высоте 985 против генерала Назарова. Горному трофейному взводу приказано с гребня юго-восточнее высоты 955 громить прямо в левый фланг туркам, засевшим в скалах на высоте 1102. Горному взводу 3-го кавказского дивизиона приказано от с.Мархоз помогать своим огнем атаке пограничников и армян. Общее командование соединенными отрядами принял генерал Кулебякин, левой группой командовал генерал Назаров, а правой в.с. Александров. Наблюдательный пункт начальника отряда был назначен на холме у с.Мархоз, которое было связано телефоном через Агкенд с генералом Назаровым, находившимся на позициях с севера от с.Серчава. Атака всех боевых участков была начата с рассветом 30-го июля, и только отряд в.с. Гончарова, естественно задержанный вынужденно более поздним подходом из Богдакенды, двинулся на высоту 986 после полудня. Могучие позиции турок тянулись длинной прерывчатой полудугой, совершенно заслонявшей от нас цель нашей атаки — Саккиз и долину реки Саккиз-чай. Особенной массивностью и неприступностью отличались высоты 1102, 1027 и 985. Все их гребни были увенчаны цепями каменных закрытий, заменявших для турок окопы. Пехота правого боевого участка начала атаку с восходом солнца, не дожидаясь артиллерийской подготовки, которая шла своим чередом.

В 6 часов утра 4-й Армянский батальон под жестким ружейно-пулеметным огнем турок, карабкаясь по крутым склонам высоты 1027, отчаянным натиском в штыки опрокинул упорно защищавшегося неприятеля с первого скалистого зубца трехгорбой высоты 1027. Турки, оставляя трупы и унося раненых, отошли на следующие две вершины высоты 1027, продолжая осыпать армян целым градом пуль, но подполк. Осемянц, несмотря на возрастающие потери, неудержимо шел вперед, шаг за шагом последовательно выбивая отчаянно защищавших аскеров и курдов из каменных гнезд, к 15-ти часам овладел последним зубцом высоты 1027 и частым огнем преследовал быстро спускавшихся вниз турок, которым не помогли даже подошедшие снизу подкрепления и выстрелы на соседнюю высоту над перевалом двух горных орудий, которые после нескольких выстрелов были приведены к полному молчанию горным взводом прапорщ. Арзанянца и быстро ушли назад. Когда 4-й Армянский батальон атаковал вторые зубцы высоты 1027, ему слева значительно помог своим метким огнем наш полевой взвод корнета Барнабова со стороны Агкенда из отряда в.с. Гончарова, который в это время атаковал высоту 986. Огнем этим был парализован огонь турецких резервов, находившихся между высотами 1027 и 986. Резервы эти, сбитые огнем корнета Барнабова, освободили от своего огня левый фланг подполк. Осемянца, который благодаря этому легче мог закончить атаку последних вершин высоты 1027, успев в свою очередь помочь своим огнем грузинам, атаковавшим со стороны Агкенда высоту 986. Эта взаимная боевая выручка наших соседних частей в значительной мере способствовала их общему успеху.

Одновременно с действиями 4-го Армянского батальона шла невероятная по своей трудности борьба пограничников и двух рот 6-го Армянского батальона за высоту 1102 и перевал между нею и высотой 1027, где им помогла 3-я сотня полтавцев (в.с. Остроухов). В то же время наша артиллерия не переставала громить высоты 1102 и 1027, которые почти прямым углом охватывали наше боевое расположение у Мархоза. Пограничники с забайкальскими и полтавскими пулеметами безостановочно лезли вдоль совершенно открытого обстрелу гребня огромного массива 1102, а армяне 6-го батальона с полтавцами под начальством в.с. Остроухова постепенно,

уступ за уступом редкими рядами под сильнейшим ружейно-пулеметным огнем турок взбирались между высотами 1102 и 1027, через которые шла дорога от Мархоза через Мамуджан на Саккиз. Наши цепи то продвигались вперед, то останавливались, то отступали под подавляющим огнем противника, унижавшего весь верхний гребень, то снова поднимались и наконец в 15-м часу окончательно сбили упорных турок со всего массива 1102, после чего постепенно неприятель к темноте очистил и перевал на Мамуджанской дороге. Наша артиллерия работала метко и разрушительно и своим огнем отлично помогала атаке пехоты.

Отряд в.с. Гончарова только к двум часам дня подтянулся к Агкенду. Чрезвычайно утомленные почти трехдневными ежедневными переходами в жару по горам, грузины двигаться быстро были не в силах. Но все-таки, передохнув около часа в Агкенде, в.с. Гончаров двинул в бой полевой взвод корнета Барнабова, который и стал засыпать шрапнельным огнем также сильно занятую турками и курдами большую высоту 986, состоявшую из смежных возвышенностей, найдя время помочь своим огнем и армянам, атаковавшим соседнюю высоту справа (1027). В то же время дивизион таманцев и рота грузин двинулись на северо-восточные склоны высоты 986, действуя на правый фланг противника, а 3 роты стрелков-грузин с пулеметами под командой подполк. князя Мачабели повели наступление на ту же высоту с фронта через с.Салхавая. Противник занимал северо-восточные сопки высоты 986, сильно укрепленные окопами и каменными закрытиями. Скрытых подступов к этой позиции нет, и отряд вынужден был наступать по открытому полю. На высоте 986 сидело около двух рот турок и много курдов, а рядом с востока подымалась соседняя высота 985, занятая турками, действовавшими против генерала Назарова. Таким образом, со взятием высоты 986 отряд в.с. Гончарова вклинился между высотами 985 и 1027 и, разрезая весь фронт неприятельского расположения, открывал себе путь на Саккиз в тыл туркам, засевшим на высоте 985 против генерала Назарова. Взятие высоты 986 естественно принуждало к отходу и батальоны, действовавшие против генерала Назарова. В.с. Гончаров вполне оценил значение назначенной ему для атаки позиции и принял все меры для скорейшего овладения ею. Но и турки также поняли

решающее значение этой позиции и встретили грузин и таманцев таким огнем, что наступление быстро идти не могло. Однако в 18 часов первая сопка высоты 986 после самой ожесточенной перестрелки была взята батальоном князя Мачабели и дивизионом таманцев, и турки с курдами в беспорядке бежали на вторую вершину, на которой додержались только до темноты, после чего, оставив на ней тыловую охрану, отступили к Саккизу, и отряд в.с. Гончарова к ночи занял весь массив, на котором и был остановлен приказанием начальника отряда, чтобы дать подтянуться артиллерии, пополнить снаряды и патроны и приготовиться к новому бою по выяснении обстановки. Это было необходимо и для краткого отдыха донельзя усталым частям.

Конница на правом фланге действовала так: в.с. Казаров с 4-мя сотнями полтавцев на рассвете двинулся из с.Языбулаг через Сундж, в сторону с. Карагёз и Мету, выслав разведку на Миrade. По пути заметил, что высоты 973 и 960, прикрывавшие левый фланг турок к западу от высоты 1102, были заняты множеством курдов. Полтавцы быстро оттеснили их своим огнем и заняли высоты, после чего, оставив на них наблюдение, двинулись в сторону Саккиза вдоль северных высот долины Саккиз-чая, по которой внизу пролегла дорога на Ван. Во время этого движения разъезды полтавцев осмотрели всю местность по пути предполагавшегося отступления турок на Ван и, оставив заставу у с.Тымога, отошли темнотою на перевал севернее этого селения, приготовившись по первому донесению из Тымога выйти атаковать турок в долине Саккиз-чая, если они начнут отступать на Миrade. Но турки не могли не видеть со своих командующих высот движения полтавских колонн и в этом прегражденном направлении не пошли, двинулись южнее.

В то время как на линии Соуджбулагского отряда шел успешный бой, на фронте генерала Назарова, как видно из его донесений 13/135, 58/141, 60/41, 3/145, 425, 12/145, 11/145, происходило следующее.

Еще до рассвета 2 роты дружины и 1 сотня керчинцев под общей командой есаула Бочкарева были направлены на вершину 985 со стороны скал, что в двух верстах к югу от Серчавы. Батальон пограничников полк. Остренна был двинут на ту же вершину со

стороны отрога высоты 985, оканчивающегося к северо-востоку от нее. Пять сотен читинцев с двумя конно-горными орудиями из с.Канизораб направлены в долину Саккиз-чая для обхода Саккиза с северо-востока. Одна читинская сотня выслана обеспечивать левый фланг пограничников. Наступление начато с исходных пунктов между 24 и 1 час ночи. К 4 часам утра турки открыли огонь по наступающим частям. Первым натиском нижние ярусы высоты 985 были заняты, но тут же обнаружилось, что большие силы турецкой пехоты на нижних выступах увенчанного огромными черными утесами обширного массива высоты 985. Обнаружила себя и турецкая артиллерия. Это было в 6 часов. Атака пограничников, встреченная огнем с верхних выступов из-за каменных закрытий, остановилась. Генерал Назаров выслал к ним на помощь полуроту ополченцев и полусотню керчинцев. При нем в резерве остались только 3 сотни керчинцев и полурота дружины. Пограничников встретил целый турецкий батальон, а около 6 часов, что между 985 и той возвышенностью, которую первоначально атаковали пограничники, подошло ещё около двух рот аскеров. К 7 часам утра атаки обоих участков (полковн. Остреина и есаула Бочкарева), благодаря превосходству сил противника и его огню с командующих неприступных высот, были отбиты, группы принуждены были отойти все под тем же огнем противника, который открыл еще стрельбу из двух горных орудий. В образовавшийся благодаря этому разрыв фронта атаки генерал Назаров выдвинул из резерва керчинцев. В это время на юго-востоке показалась вдали колонна, похожая на пехоту. Возможность турецкого обхода в этом направлении заставила генерала Назарова по получении донесения о замеченной колонне лично выехать для осмотра своего левого фланга, охват которого, естественно, мог вынудить его к новому отступлению, в то время, как на нашем правом фланге ещё не закончилась упорная борьба за линию высот от 986 до 1102. Замеченная на юго-востоке колонна оказалась курдами; обхода не было. Турки, сбив полк. Остреина и есаула Бочкарева, остались на своих позициях. Эта неподвижность явно сил противника помогла генералу Назарову удержаться со своим слабым отрядом на занятой линии. А между тем неподвижность турок на высоте 985 имела свои основания; в это время 4-й Армянский

батальон уже взял первую вершину высоты 1027 и окружал вторую, явно угрожая левому флангу турок и курдов, занимавших высоты 985 и 986, и кроме того на русской стороне был перевес артиллерийского огня. Тем более положение турок на высоте 985 сделалось опасным, когда армяне захватили всю 1027, а грузины и таманцы заняли первую сопку высоты 986; при этих условиях высота 985 оказалась под угрозой со своего левого фланга. Но турки упорно держались на ней, пока не стало темнеть и не позволили полковнику Остреину и есаулу Бочкареву продвинуться вперед. Также неуспешен был бой и у обходной колонны читинцев полковника Васильева, которого остановил огонь турецкой пехоты, занявший вершины к востоку от 985. Так продолжалось до наступления темноты, когда все высоты на правом участке перешли в наши руки, и турки из боязни быть отрезанными с отданных позиций и, очевидно, заметив глубокое обходное движение наше с северо-запада в сторону сс. Мету и Темога, вынуждены были без выстрела оставить свои позиции и постепенно отойти к Саккизу, откуда в ту же ночь поспешно отступили горными тропами на Банэ через Хеджанан, Кознезан, Дереави и Сурен, минуя разростанную дорогу на Банэ через Мираде, угрожаемую полтавцами.

С рассветом 31 июля наши войска двинулись вперед и передовыми частями заняли оставленный турками Саккиз, а конница была послана разведывать в сторону Банэ и вскоре открыла направление и пути, по которым шел неприятель. Высота 985 была занята пограничниками до рассвета без боя, после нескольких орудийных выстрелов. В бою под Саккизом израсходовано в Соуджбулагском отряде патронов 153 892 и снарядов 592, в Тавризском отряде патронов 130 805 и снарядов 259, всего патронов 284 697 и снарядов 851. Потери в Соуджбулагском отряде: офицеров убито один, ранено три, нижних чинов убито 12, ранено 78, итого 94. В Тавризском отряде офицеров ранено 5, нижних чинов убито 56, ранено 107 и контужено 17, итого 185. Из этого числа 8 раненых и 17 контуженных остались во время боя в строю, потерь убитыми, ранеными и контуженными в обоих отрядах 279.

Общее заключение

С 24 по 31 июля 1916 года Соуджбулагский отряд совершил следующее:

1. Будучи вызван на помощь теснимому превосходными силами турок Тавризскому отряду, он быстрым движением во фланг и тыл находившемуся у Бокана противнику, совершенным даже на полсутки раньше, чем было предположено командиром корпуса, заставил заблаговременно предупрежденных местными курдами турок поспешно отойти к Саккизу.

2. Выяснив, что турки остановились у Саккиза и опять завязали неравный бой со слабейшим численно Тавризским отрядом, Соуджбулагский отряд, подтянув свои силы, передвинулся к Мархозу на левый фланг турок и согласованным ударом, присоединив к себе и Тавризский отряд, после упорного кровопролитного боя, стоившего двухсот семидесяти девяти человек убитых и раненых, в один день овладел неприступными позициями у Саккиза и Мархоза и заставил чрезвычайно упорно защищавшихся турок в ту же ночь поспешно отступить кружными горными дорогами на Банэ, т.к. главный путь в этом направлении через Миrade был ими прегражден.

3. Этими действиями Соуджбулагский отряд сразу освободился от угрозы неприятеля и снова выдвинул значительно вперед наш сильно сбитый левый фланг на участке генерала Назарова и прочно обеспечил за нами чрезвычайно важное стратегическое направление на Соуджбулаг. Освободив, таким образом, от напора врага наш левый фланг, Соуджбулагский отряд, опять форсированными маршами, успел обратно через Соуджбулаг к 6 августа переброситься на левый фланг еще сильнее, чем генерал Назаров, теснимого отрядом генерала Рыбальченко и, ударив во фланг и тыл туркам у горы Асхаб и с.Дрипка, решительно способствовал блестящей победе 9 августа, когда была совершенно разбита 4-я турецкая (Дарданельская) дивизия и два полка взяты в плен с множеством боевых трофеев.

Таким образом, оттеснение турок 30 июля от Саккиза к Банэ, освободив от давления неприятеля наш левый фланг, дало возможность Соуджбулагскому отряду своевременно оказать помощь

еще более теснимой центральной колонне генерала Рыбальченко, результатом чего было полное поражение турок 9 августа.

ПРИМЕЧАНИЯ: 1) По проверке описания обнаружена ошибка: 27 июля генерал Назаров выслал для преследования турок на востоке не Читинский только полк, а всю Забайкальскую бригаду без двух сотен. 2) Из сводки всех полученных от начальников боевых участков часто видно, что в бою 30 июля у Саккиза против нас действовало 8 турецких батальонов при 6 орудиях (из них два испорченных не стреляли) и 6 пулеметов. Из этого числа против колонны полковника был батальон, против пограничников и дружинников на высоте 985 до двух батальонов, на высоте 986 – 2 роты и курды и одна рота резерв в промежутке между высотами 986 и 1027. На высоте 1027 против армян один батальон, на перевал между 1027 и 1102 около двух рот, на высоты 1102 против пограничников 4 роты, на высотах 973, 960 – курды. Два орудия было на перевале между 1027 и 1102 и 2 на участке генерала Назарова. Пулемёты были распределены приблизительно поровну против наших боевых участков. Около батальона оставалось в резерве между горою 986 и Саккизом.

15 августа 1916 г.

г. Соуджбулаг

*Начальник Соуджбулагского отряда,
генерал-майор Кутейкин (подпись)*

И.д. начальника штаба, подвесаун

ЦГИА РА, ф.121, оп.2, д.21, лл.2-7.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
--------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ԵՎ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔԸ	10
2. ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԴՈՐԾՆԹԱՅԸ	18
3. ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱԿԱՏԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈԽԼԸ	33

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ	50
---	----

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ	93
--	----

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ПРИЛОЖЕНИЕ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԵԼՅՈՒԹԵՐ

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

№ 1

Օդեսայի Հայկական եկեղեցու ծխատիրոջ նամակը Թիֆլիս՝ Հայոց աղբային Բյուրոյի նախագահին՝ տեղի Հայության կողմից ձևոնարկված ժողովարարության, Հայ կամավորական խմբերի ստեղծման և այլ հարցերի մասին	109
--	-----

№ 2

Ասխաբադի Հայ կամավորների օգնության կոմիտեի նամակը Թիֆլիսի Հայոց աղբային Բյուրոյին՝ զաղթօջախի Հայության խանդավառման, կամավորա- կան խմբերի ստեղծման, հանդանակության կազմակերպման և այլ հարցերի մասին	111
---	-----

№ 3

Տազանրոզի Հայկական կոմիտեի հեռագիրը՝ Հայ կամավորների Համար տաք հաղտատ պատրաստելու և առաքելու մասին	113
---	-----

№ 4

Նամանդանի Հայ Հասարակության ներկայացուցիչների նամակը Թիֆլիսի Հայոց ազգային Բյուրոյին նախադաՀին՝ Հայ կամավորների օգտին տեղի Հայության կազմակերպած օգնության մասին 113

№ 5

Նոր Նախիջևանի Հայության Հեռագիրը՝ Թուրքիայի դեմ սկսված պատերազմում ռուսական բանակին աջակցելու նախիջևանահայերի ցանկության մասին 114

№ 6

Ղարաբաղի Հայոց «Եղբայրական օգնության» Բյուրոյի նամակը Թիֆլիսի Հայոց ազգային Բյուրոյին՝ երկրամասում Հայ կամավորական խմբերի ստեղծման մասին 115

№ 7

Հայոց ազգային Բյուրոյի արձանագրությունը կամավորական և դաղթական խմբերի վերաբերյալ 116

№ 8

Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի Հեռագիրը ռուսապաշտ կամավորների հավաքագրման մասին 120

№ 9

Հեռագիր Ռոստովից՝ Օդեսայից Հայ կամավորների ճանապարհով ելու մասին 120

№ 10

Բաքվի քաղաքային յազարեթի օրդինատոր, բժշկուհի Ելենա Ջուրաբյանի նամակը Հայոց ազգային Բյուրոյին՝ Հայ կամավորականներին բուժօգնություն ցույց տալու գործում իրեն և մասնակից դարձնելու խնդրանքի մասին 121

№ 11

Հեռագիր Բաքվից՝ Հայ կամավորական ջոկատներին անդամագրվելու երկու Հայ կին բժիշկների ցանկության մասին 121

№ 12

Հեռագիր Պետրոգրադի Հայկական խնամատար Համայնքի ներկայացուցչությունից 122

№ 13

Տեղեկություններ Հայ կամավորների օգտին Հայոց ազգային Բյուրոյի Հասցեով առաքված գումարների մասին 122

№ 14

Համառոտ տեղեկագիր Հայոց ազգային կենտրոնական Բյուրոյի 1914-1915թթ. գործունեության 123

№ 15

Воззвание

№ 16	
Հայկական կամավորական 3-րդ ջոկատի անվանացույցով.....	132
№ 17	
Ընդհանուր գիտելիքներ գինիորների համար.....	142
№ 18	
Գիտելիքներ գինիորների համար.....	145
№ 19	
Զինիորների պարտականությունները շրջալի մեջ	147
№ 20	
Список добровольцев Ванского отряда, находящихся в распоряжении начальника Ванского округа	150
№ 21	
Сведения о 4-й Армянской дружине для Распорядительного комитета по организации армянских дружин	158
№ 22	
Наградной лист	
Список дружинников 4-й Армянской дружины, представленных к Георгиевским орденам	161
№ 23	
Письмо начальника 2-й Кавказской стрелковой дивизии генерал-майора Назарбекова командиру 3-й Армянской дружины Амазаспу Христофоровичу Срванцтяну	163
№ 24	
Боевой состав Кавказской армии	164
№ 25	
Список воинских чинов 4-го Армянского стрелкового батальона, убитых, пропавших без вести и взятых в плен неприятелем, а также раненных и контуженных в боях с 30 июля по 6 августа 1916 года.....	166
№ 26	
Донесение командиру 1-го Кавказского армейского корпуса из Башкея от полковника Кулебякина	168
№ 27	
Приказ Верховного главнокомандующего Николая II № 255	169
№ 28	
ВРЕМЕННЫЙ ШТАТ	

<i>Армянской дружины, утвержденный Верховным главнокомандующим</i>	170
№ 29	
<i>Донесение начальнику Сарайского отряда от полковника Земцова</i>	173
№ 30	
<i>Телеграмма генерала Огановского в Баязет генералу Драгину ...</i>	173
№ 31	
<i>Донесение начальнику Сарайского отряда от полковника Земцова</i>	174
№ 32	
<i>Донесение начальнику Сарайского отряда от полковника Ахведиани.....</i>	174
№ 33	
<i>Начальнику канцелярии главного начальника Кавказского военного округа от особого делопроизводителя</i>	175
№ 34	
<i>Начальнику штаба Кавказского военного округа на театре военных действий от начальника Эриванского губернского жандармского управления</i>	175
№ 35	
<i>Начальнику Эриванского губернского жандармского управления от части особого производителя штаба округа.....</i>	177
№ 36	
<i>Начальнику штаба Кавказского военного округа от начальника Эриванского губернского жандармского управления.....</i>	177
№ 37	
<i>Уведомление Главного штаба на запрос порядка приема в армию охотников не российских граждан</i>	178
№ 38	
<i>Письмо Тифлисского городского головы А.Хатисяна главному начальнику Кавказского военного округа</i>	179
№ 39	
<i>Письмо Тифлисского городского головы А.Хатисяна главному начальнику Кавказского военного округа</i>	179
№ 40	
<i>Письмо начальника Кавказского военного округа А.Хатисову.....</i>	180

№ 41

*Выписка из приказа по 4-му Кавказскому армейскому корпусу №43
командиру 2-й Армянской дружины.....* 181

№ 42

*Донесение генералу Назарбекову в Муш от полковника Носкова
из Марника.....* 181

№ 43

*Донесение генералу Назарбекову в Муш от полковника
Образцова из Битлиса.....* 182

№ 44

*Донесение начальнику отряда генералу Назарбекову от
полковника Носкова.....* 182

№ 45

*Донесение генералу Назарбекову в Битлис от полковника
Образцова из Муша* 183

№ 46

*Из отношения начальника штаба Кавказской армии командиру
4-го армейского корпуса* 183

№ 47

*Начальнику штаба отряда полковнику Полтавцеву в Муш от
поручика Тераветикова.....* 184

МАТЕРИАЛЫ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОЙ КОМИССИИ “УЧАСТИЕ АРМЯН В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ 1914-1918гг.” ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА А.КУЛЕБЯКИНА О ФОРМИРОВАНИИ И БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ АРМЯНСКИХ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИХ ДРУЖИН

№ 48

*Исторический очерк о боевых действиях армянских добровольчес-
ких дружин* 184

№ 49

*Формирование и боевые действия третьей Армянской доброволь-
ческой дружины* 196

№ 50

*Исторический очерк об участии Араратского отряда Вартана в
Ванской операции* 202

!

№ 51

Исторический очерк о боевых действиях армянских добровольческих дружин в направлении вдоль южного побережья Ванского озера 213

№ 52

Хизанская экспедиция 3-й Армянской добровольческой дружины 253

№ 53

Исторический очерк об участии 1-й и 3-й Армянских добровольческих дружин в наступательных боях в составе Битлисского отряда 261

№ 54

Исторический очерк о взятии Битлиса, об участии 1-й и 3-й Армянских добровольческих дружин в наступательных и оборонительных боях 266

МАТЕРИАЛЫ О ФОРМИРОВАНИИ И БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ АРМЯНСКИХ СРЕЛКОВЫХ БАТАЛЬОНОВ

№ 55

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 1-го Армянского стрелкового батальона 273

№ 56

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 3-го Армянского стрелкового батальона 283

№ 57

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 4-го Армянского стрелкового батальона 285

№ 58

Исторический очерк о формировании и боевых действиях 5-го Армянского стрелкового батальона 301

№ 59

Описание боевых действий 6-го Армянского стрелкового батальона 307

№ 60

Описание боевых действий 6-го Армянского стрелкового батальона с марта по июнь 1917г. 310

№ 61

Описание генерала Кулебякина боевых действий Соуджбулагского отряда во время Бокано-Саккизской операции с 24 по 31 июля 1916г. и участии в ней 4-го и 6-го Армянских стрелковых батальонов 317

ՍՈՒՐԱԴ ԼԵՎՈՆԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ
ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐԸ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ
(1914-1917թթ.)**

**Խմբագիրներ՝ Ա.Վ.Հովակիմյան
Ս.Մ.Դանիելյան**

**Հանձնված է շտրվածքի 05.12.99թ.: Ստորագրված է տպագրության 3012.99թ.:
Տպագրական 22 մամուլ:**

**ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղդասյան պողոտա 24:**

**ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տարաբան,
Երևան, Մարշալ Բաղդասյան պողոտա 24:**

160077.

ԳԱՍ Հիմնադրադ Գիտ Գյուղ

220090544

A $\overline{\pi}$
90544